

લીલાવતી ગ્રંથમૃત્તિકા

[વાર્ષિક પૃષ્ઠ ૧૦૦૦નાં ઓ ઉપયોગી પુસ્તકો]

લવાગમ : હિદમાં રૂ. ૩-૦-૦ પરદેશમાં રૂ. ૪-૦-૦

શિક્ષકીય ૭ ।

: યોજના :

ગુજરાતની બહેનોને પ્રાપ્તિ
સાહિત્ય અભ્યાસ સુધીમાં ન અપાયું
હોય તેવું, રાજકીય, સામાજિક,
બાળોપયોગી, વ્યવહારિક અને
જીવનમાં અનેક રંગ પૂરે તેવું
સાદી શૈલીમાં બહેનો વાંચી વિચારી
જીવનમાં ઉતારે તેવા પ્રશ્નો
ચર્ચાનું સાહિત્ય આપવાની આ
માળા ઉમેદ રાખે છે.

અભ્યાસ સુધીમાં જે પુસ્તકો
અપાયાં છે અને તેના અભિપ્રાયો
મળ્યાં છે તે ઉપરથી અભ્યાસની
યોજના સાહિત્ય બાબત સૌને
ગમી છે. તેથી તે ભવિષ્યના સાહિત્ય
આપવાની આ માળા આરંભ
રાખે છે :

હવે પછી સમય અને દિશા
પરો ખાસો તેમ આ માળાનાં
પુસ્તકોનું સાહિત્ય સમયને અનુ-
સરીને જ અપાશે.

પહેલાં વર્ષનાં પુસ્તકો

- ૧ વીરાંગનાઓની
વીર હાલ ૦-૨-૧
 - ૨ રાસ રમણા ૦-૧૧-૦
 - ૩ અરણ્યકીયા ૦-૧-૦
 - ૪ કેકપનાના પ્રતિબિંબ
૦-૮-૦
 - ૫ ખાદીમીટી
બાળવાતો ૦-૭-૦
 - ૬ સમયના બહેન ૦-૫-૦
 - ૭-૮ ભારતના રણમેદાને
રણચંડીઓ ૦-૧૨-૦
 - ૯-૧૦ સોરઠી
વિભૂતિઓ ૦-૧૦-૦
- : ઉપરના ૧ લા વર્ષના આખા સેટ :
: રૂ. ૩-૦-૦ : પોસ્ટેજ સાથે -
બીજા વર્ષનાં પુસ્તકો
: તૈયાર થાય છે :

- ૧ હેમા બહેન ૦-૪-૦
- ૨ વીરા ગિરનાર ૦-૪-૦
- ૩ ગૃહનીતિ ૦-૧૨-૦
- ૪ રસિયણનાં રામ
- ૫ સોરઠી વિભૂતિઓ
ભાગ ૨ ગો

: લખો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : ઝવેરીવાડ : અમદાવાદ

ગ્રાહકોને સુચના .

૧ અથમાગના ગ્રાહકો માગાનુ પુસ્તક ન મળ્યાની ફરિયાદ પ્રણીતો જોના વખતે કરે છે અને ત પુસ્તક મો-વેનુ હોય છ. આવી સ્થિતિ યોગ્ય નથી હોતી, તેથી ગ્રાહકોએ છેલ્લું પુસ્તક મળ્યા પછી આગળનું પુસ્તક ન મળ્યું હોય તો તેની ફરિયાદ જેના તે વખતે કરવી

૨ ગ્રાહકો પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું ફેરવે છ અને તેની ખબર અમને આપવામા આવતી નથી. તેથી જુ પો રિફ્યુઝ થઈને આવે છે એટલે પોસ્ટનું ખર્ચ અમે અમારે મહન કરવું પડે છે, આથી પોતાનું ઠેકાણું બદલ્યાની ખબર જેના તે વખતે અમારો ઓફિસે રમર કે લખીને મોકલવાની આપવી એટલે પુસ્તકો મોકલવાની અડચણ પડે નહિ.

૩. વર્ષ ૫૨ થયા પછી વી. પી કરવામા આવે છે. તેના વી પી રિફ્યુઝ થઈ પાછા આવે છે જે ગ્રાહકોની એ ગ્રાહકમાથી કમી થવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અમને પ્રથમથી કાગળ લખી ખબર આપવી જોઈએ એટલે નકામી મંસ્થા ખર્ચમા ના ગતરે.

૪. ગ્યાનિક ગ્રાહકો લવાજમ માટે ઘણીવાર ફેરા ખવરાવે છે તે ઇન્ડિયા જેનું નથી લવાજમની રકમ જેના તે વખતે આપી દેના તરફી લેરી પરદેશના ગ્રાહકોને વી પી ન થવું હોવાથી લવાજમના કપિયા ૪-૮-૦ [સિ-ઈંગ માનનો પોસ્ટલ ઓર્ડર] મોકલવો

: વ્યવસ્થાપક :

ગુજરાતની ભેગભેગ ભેગો મારો મોરડો દેગ ગૌરવભરી
 વિશ્વતિઓની જન્મભૂમિ અને વિદ્યાભૂમિ છે. એ વિશ્વતિઓને
 જવલંત ઇતિહાસ પડદા પાછળ અત્યાર સુધી વીચરતો અને
 ભાટ મારણો દ્વારા, કાઠિયાવાડના આગણે આગણે ધૂમતો, આર દિવાલો
 વચ્ચે પૂરાએલી એ યથગાથાઓને ખદાર આવવાનું મણું મે મન થતું

હશે; પણ એની પ્રત્યેનું ગૂજરાતનું દુર્લક્ષ એને અપમાનીત દેખાતું. સ્વ. ગુણતરૌમલાઈએ સોરઠ અને ગૂજરાતી સાહિત્ય વચ્ચેના પડદો હાથે પકડ્યો ને અંદરથી પેલી શૌર્ય કથાઓ, વીરરમ ભરી નવલો અને ગગનવિહાર કરાવે એવા દુહાઓનો યાગ ગૂજરાતીઓ મામે ધર્યો. સહુની આખો તાલુખ બની, અને એ મીઠાસની મગ્ન માણુવા કેટલાય ગૂજરાતીઓએ સોરઠ તરફ પોતાની નજર ફેંકી. સોરઠના પુત્રોએ પોતાની મમ્મદિ જગત પાસે ધરવા માડી એક જુએ ને બીજુ બૂઢી જાય, એવો મુદર ધનલકાર એક પછી એક રજૂ થવા લાગ્યો. ને ગૂજરાતીઓના સાહિત્યમાં સોરઠી સાહિત્યને રચાન મળ્યું. ગૂજરાતીઓમાંથી પ્રાંતિકતાને બેદ બૂલાયો ને સોરઠ એ ગૂજરાતનું અંગ બની ગયો, ને સોરઠના ખૂણે ખૂણે, કુંગરે ને તેની બોપોમાં, નદી અને તેના વોકળાઓમાં, પાદર અને તેના પાળીયાઓમાં, ખંડીએર અને તેના ટીંપાઓમાં જે ઇતિહાસ ભર્યો છે તે ઉકેલવા લોકો ઉઘમી બન્યા. પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિમાળા સારથે જગન સમક્ષ રજુ કરવા મક્કા અને એના રમની એક સરખી આકાશ વાંચકોમાં ઉત્પન્ન થઈ.

વાંચકોની પાસે એવી જ સૌરાષ્ટ્રના મુપુત્રોની યશગાથાઓ આ સંગ્રહમાં એકઠી કરી આજે રજૂ કરવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી એટલે બુદ્ધિમાં એક્રો, અભ્યાસમાં બેડો અને પરાક્રમે પૂરો. જેના અંગે અંગમાં નીતિના પડછાયા છે. આંખોમાં વાતસલ્લનાં અમી છે. ફેવેફેવે ખાનદાનીના ઓવ નીતરે છે; નસે નસમાં ધમકારા કરતું ગૌરવભર્યું ખૂન વહે છે એવા કાઠિયાવાડીઓને ઝોળખાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. અજગાઓને સંકટમાંથી ઉગારવા, પ્રાણુ આપવામાંય પાછા ન હડે એવા સ્વહાપુત્રો, લગ્ન જેવા માયાના પાસમાં નહિ રૂમાતાં પ્રોતાના જીવનની કીમત મુલતી જાય; અને કોઈ પણ જાતની લાલચ વગર સંપેતરાના બચાવ માટે લોથ ચર્ષ જાય એવો માર ખાય, એવા સોરઠી જીવાનો; મહેરો બોઈ ભાવ વાંચી શકે, ધણીનો કાળ નરી આંખે નીરખી શકે, ને કુશળ ગૃહિણી બની શકે એવી સોરઠી સ્ત્રીઓ; ખૂદ

પ્રસ્તાવના

ગંગાજીને પણ પ્રસાદી મોકલવાનું મન થાય એવું સોરઠી લેકતો અને વૈરની તૃપ્તિ અર્થે જીવનની આણતી આપતાં ને, હૈર એવા સોરઠી લડવૈયાઓ; એ બધી સોરઠી વિભૂતિઓ સારાએ સોરઠી રીતે જીવવાનું છે. સોરઠ એમનાથી ઉજળો છે. એમના જૂના સંસ્મરણોથી આજે સોરઠવાસીઓની છાતી ગૌરવભરી ગજગજ બીજી છે. ને એકે એક કાઠિયાવાડી પૌરસ ભર્યો, ગૃન્નરાત્રીઓ પાસે છાતી કાઢીને બોલી શકે છે. પૂર્વજ્ઞેનાં કીર્તિ કેટલા આજે યાત્રા ધામ બની ગયાં છે.

કાઠિયાવાડના જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી લોકકથાઓ, દેવ-કથાઓ ને દંતકથાઓ, વીરકથાઓ અને ઇતિહાસ કથાઓ, આજે ખેંચાઈ ખેંચાઈ કાગળ ઉપર ઉતરે છે. શરમાળ માણસ પોતાના પરાક્રમેને સંતાડતો, પોતાની જાતને પાછળ રાખે એવી રીતે “સોરઠી વિભૂતિઓ” નો બીજો ભાગ લખાતો છૂપાતો બહાર આવે તો ના નહિ. પણ અત્યારે આ આપની પાસે રજૂ થયેલ માહિત આપનો સત્કાર પામશે તો જરૂર એ પોતાના સોજતીઓને આપના સહવાસમાં ખેંચી લાવશે. એ પ્રમંગ સંપડાવવામાં વાચકોનો જગ્મર ફાળો હશે, એ ચોક્કસ વાત છે.

આટલું જલદી આ પુસ્તકે પ્રગટ કરવા માટે વાડીલાલ શાહ, સુંદર ભાવવાહી ચીત્ર દોરી આપનાર ભાઈ ખત્રી, અને આ માળાના સંચાલક મારા મિત્ર ભાઈ જમનાદામનો હું આભાર માનું છું.

અમદાવાદ
૧૧-૮-૩૨

મનુભાઈ જોધાણી

: અનુક્રમણિકા :

પાત્રોનું નામ	પૃષ્ઠ
૧ જીવનના મુદ્દ્ય	૧
૨ મૌવાળી,	૮
૩ ચોરની કળા	૧૩
૪ ભાવના	૨૭
૫ ઝાણાનું મંથ	૩૩
૬ મર્યાદા	૪૫
૭ માણસના	૬૨
૮ બદલાની કૌમત	૬૯
૯ આડાળુ	૭૮
૧૦ રેડી	૮૭
૧૧ ભક્ત રાહીદામ	૯૫
૧૨ આવજનનું બોલણ	૧૦૩
૧૩ આજુદીઓ	૧૧૨
૧૪ હનો મારણો	૧૨૧
૧૫ મીરાંજ સંપદ	૧૨૮
૧૬ વેળાવાન રેડીઓ	૧૩૯
૧૭ શીરામણી	૧૪૮

“રજપૂત ! આમ અસુરા જવામા જોખમ છે આગળ હેઠ
બેઠું છે ” ગાડામા બેઠેલા બે ચાર શેકીયાએ બોકાનું બીડી
ચાશ્વા આવતા રજપૂતને ઊભો રાખી એક મામદુ બોલવા માડ્યું
“બાઈ માણુમ સાથે હોય ત્યારે જરા વખત વીચારીએ ”

રજપૂત ચમ્પો ખભે ઊંચકેલી કડીઆળા ડાગ પછાડીને રહેજ
હસીને પૂછ્યું, “કેટલાક આદમી છે ? ”

“છે સાત આઠ પેની તલાવડી આગળ ” એક જણે બેઠા
બેઠા ગોઠણુબર થઈ હાથ લાભો કયો અને દૂરદૂર દેખાતી તલાવડીની
પાળ તરફ આગળા કરી ચીંધું

ધરેણાના ભારથી લચી પડતી આણુવળાને આવતી કાઢભરી
રજપૂતાણીએ માથા ઉપરથી ખચકા ઉતારી નીચે મૂક્યો અને
આયમવાની તૈયારી કરતા સૂર્યના છેલ્લા કિરણોએ આકાશમા પૂરેલા
રંગબેરંગી વાદળા સામે જોઈ ઊડો નીસાસો મૂક્યો, “રજપૂત !
પાછા વળશું ? ”

રજપૂતની લાય કરડી આખ રજપૂતાણી તરફ વળી ને જુલો
આખી ને આખી બાળી દેવા શકેરનું નીનોચન ઉઘડતા જુએ ને

ધ્રુજ ભેઠે એમ કેળ જેવી એ કપી ભડી. ક્રોધના આવેશમાં રજપૂત જોશ્યો નહિ પણ લાકડી પજારીને ગમે તેટલા માણસો હોય પણ મારે મન હીમાય નથી એમ સચવતો તીરસ્કાર સમયે નહતું, હાસ્ય હસ્યો..

શેડીઆ ઝખવાણા પડી ગયા, ને ગાકુ આગળ ચાલ્યું. આગળ રજપૂત ને પાછળ રજપૂતાણી પોતાના ગામ તરફ વહેતાં થયાં. શેડીઆના મ્હોમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ, “બાઈ, બીચારી લેલાં જેવી છે. રજપૂત માનતો નથી, રાણું થવાનું.”

પાસે ગાડામાં બેઠેલો અદાર વંતો યુવાન ઘણાપુત્ર શેડાના મ્હેરા સામે જોઈ રહ્યો, “કાકા ! ધીગાણું થવાનું ? એની આતુર આંખો વધારે લાંબી થઈ.”

“હા જ તો હકીક્ક માણસો વાર્યા ન રહે, હાર્યા રહે.”

“કાકા ! ધીગાણું કેવું હશે ?” ઉત્સુક યુવાને બિચારી થતાં પૂછ્યું.

“મા'રાજ ! એમાં આપણાં કામ નહિ.”

“મારે ક્યાં બાઝવું છે. જોવા નહિ ?” આંખ ફેરવતાં યુવાને મોઢું ફેરવી લીધું.

“બાઈ, લોહીની છાણું ઉઠે ત્યાં આંખે થ 'કેમ ઉઘડે ! કમકમાળ આવે ને !”

“કાકા, મારે ધીગાણા જીવાની હોંસ છે. જાઉં ?”

“બેસ, બેસ, હવે તારો આપ લખન લઈને 'બેઠો છે. ને ગંગાતે રેડાં 'જેવાં છે.”

“હું તો જવાનો.” કહી યુવાન ગાડેથી ફૂટી પડ્યો, અને ચાલ્યા જતાં રજપૂત દપતીની પાછળ હાથમાં ડાંગ લઈને ઉપડ્યો.

શેડીઆએએ દાંત કચકચાવ્યા. ચાલ્યા જતા ઘણાપુત્રની પાછળ પાછો વાળવા ગાડીમાં ક્યાં, “પાછો વળ ! પાછો વળ !”

આભમાંથી આંધારાનો પડ ઉતર્યો અને ત્રણેય 'માણસો ભૂતનાં

ઓળા જેવાં અજવાળાં આઠમનાં આંછાં પ્રકાશમાં દેખાયાં. ભાલની ઉજ્જડ મૂર્તિ ઉપર ગાંડુ આગળ વહેતું થયું. “ભાંમેટાનો કાળ એને એવી ગયો.” કહી શેડીઆંએ આશ્વાસન લીધું. પાછળ જતાની કિંમતેની રાંઠે જોવાની સ્વસ્થતા કિંમતે એમનામાંથી સરી ગઈ હતી. રોક ગાંડો એકૂતનો મનમાં બેઠો વસવસો હતો પણ એ શેડીની ધાક સામે ના ધક્કા બની બળદના પૂછડાં આંબળવા લાગ્યા.

ચંદ્રનાં આંછાં અજવાળાં સંધ્યાની રજ સમી જતાં ખીલ્યાં. “એમેર દુધ જેવું એકાર તેજ વેરાવા લાગ્યું. અમી કીરણોમાં આદલા-દવાને બદલે થોડે થોડે અંતરે રજપૂત દંપતી મૂંગામૂંગાં આગળ ચાલ્યા જતાં હતાં. પુરુષના એકા ઉપર-ગુસ્સાનો આવેશ હતો, સ્ત્રીની આંખમાં ભીતી હતી.

તળાવડીની પ્રાણ નજીક આવતી ગઈ. રજપૂતાણીથી વલોવાઈ જતાં હોયે ધીરજ ન રહી. એના ગળે હૂમો ભરાયો. એણે ફૂરકું મકયું. રજપૂત પાંછો વળ માટું મન ના કહે છે.”

“રજપૂતે મોઢું ફેરવી રજપૂતાણી સામે જોયું ન જોયું ને આગળ ચાલ્યો. એણે વાંકડી મૂળને વળ દીધો. બેટે આંધેલી પછેડીની ગાંઠ એવીને સરખી કરી અને ખગરખાં કાઢી ભરાયેલી ધૂળ ખંખેરી નાખી. “મારી આંખને બદો જોસે.” એકજ શબ્દ એની રગેરગે પ્રસરી એને અકક રાખતો.

પલેપલે વીનવતી રજપૂતાણી કાંઈ પાછળ પડેલા લીકું પેટે લપકરી રહી હતી અને કંજુસ શેડીઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી આગળ ચાલ્યો જાય, એમ ધૂની રજપૂત પોતાની આસપાસ વીંટળાએલ નિર્જનતાને રૂંધતો આગળ વધ્યે જતો હતો.

તળાવની પાંચે અદતંજ સૂકાઈ ગયેલા રોડાં ઉપર એકેલા ખંધીશનાં માંથા જેવા લૂંટારાઓની ટાળાં એણે જોઈ એનામાં ભરતી

પેટે ચરેલ શરાતનનાં પૂર જોડનાં લોહમાં ડોલતાં શીણ પેટે અસ્થીર બન્યાં ને સરી ગયાં. કેઈ પણે શરવીર મનુષ્યમાંથી રામ જીડી જતાં વીકાળ ગણાતો માણસ બીરૂ બની જાય છે અને કાપર પેટે જન બચાવવામાં પોતાની જાતને વેચવંતો હમારો આપે છે. રજપૂતે પાછળ આવતી રજપૂતાણીને વીસરી. પતિ તરીકેની પોતાની રક્ષણ કરવાની ફરજ ચૂકી જવાઈ અને જીવન મરણના કટોકટીના મામલાને હાથવેંતમાં આરી પહેચિસો દેખી એણે આંખો વીંચીને દોડ ચૂકી.

લૂંટારાઓ આંતરે એ પહેલાં તો એણે લાકડીને મમણતાં પોતાને વિકટ માર્ગ કાપી નાખ્યે. તથાવતી પાળ જોગંગી એ ઉતરી ગયો.

ત્રીથી આંતર વેદનામાં હાથ પોકારાઈ ગઈ. નીસહાય, નીશસ્ત્ર અબળા આઠ આઠ લોહી તરરયા વરૂ જેવા લૂંટારાઓથી ઘેરાઈ ગઈ. જોગમ એને પોતાની એકલતાના જોગા ઉતરતા-ધૂમતા દેખાયા. આંખો બંધ કરી એ એમી ગઈ.

“ખબરદાર !” પાછળથી પગલે પગલું દાબીને આવતો રાજુ જોવાની લાલમવાળો યુવાન સ્વહાપુત્ર પાળે ચઢીને જોયો રહ્યો. એ અબળાની આમપાસ જોડાની બાંધીને હથીયારથી ડરતા આઠ આઠ વાટપાડુઓને જીગંજતા જોયા. એની આંખમાં ખૂનમ ભરાયું. એણે હડી કાઢી. ક્રોધના આવેશથી ગુંગળાના બાલણે હાકલો કર્યો, “ખબરદાર !”

અચાનકે વીજળી પડતાં માણસો અંતર્ધ જાય, એમ બધાં રતબંધ થઈ ગયા. અને સોળે આંખો એમેર અકળવકળ ફરવા લાગી. દુધીયા દાંતવાળા યુવાનને જોયો ને મગતરું સમજી મગરૂરીમાં એક આગળ આંચો, ને કોટી કાઢી નાખીને ચાનમાંથી હંડવી લખકારા કરતી કાગજબી તલવાર એણે જિંચી કરી. યુવાને ડાંગ જિંચકી ડાંડા ઉપર મારી, અને ઝાટકો ફર, જીડી પડ્યો. કાંડાનું હાડકું બટકી જતાં કળ ચઢી ગઈ ને જોય કરતો એ એસી ગયો. બાઈને લૂંટવામાં મથણુલ બનેલા લૂંટારા ચમક્યા હડી કાઢી અને આંખે તે પહેલાં

બાહણે ઝાટકો ઊઠ્યો અને આગળ આનતા એકને કી ક્યો. જનોઈ વટ ઉતરી જતા લોહીના ફવારા છૂટ્યા. મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ આવે છે ત્યારે એને પોતાની ફરજનું જ્ઞાન થાય છે. બાહણે નિમદાય અમળાના ગ્લેષ્ટ અર્થે દેહને ઝંપલાવવામાં પોતાનું મનુષ્યત્વ લાખ્યું. આમેજ પગલુના કાડકારી બાગકન્યા નજરે આવી લવચાવવા લાગી, પણ એને એ લાવચ ડગાવી શકી નહિ એણે પોતાનો ધર્મ પોતાનું મનુષ્યત્વ અત્યારે મૂકી પડવામાં દેખ્યું, અને એણે અત્યારે જીવનને દોડમાં મૂકી દીધું.

લોહી દેખીને આખ અમકી એકતી પટેલી રજપૂતાણીમાં જોગમાયા પ્રગટ્યા સકિતના પૂર ઉમટ્યા એણે આનીને પાછળથી તમવાર મૂટવી લીની, ને માડી. કીકવા બાહણપુત્રને પૃથ્વી ફગતી દેખાણી અક્કર ખાતો ને કીકતો એ બાળ ચોદો આમે રાગીરે ઝાટકાના ધાથી ચીગઈ ગયો ચગડ ચગડ ચામડી ચી ઇ જતી લોહીની નીકા વહેતી અને થતા અનાજ પરનની પાખે ચડી ફરફગના વાતાવરણમાં વેરાઈ જતા.

રણુચડીનો હૃદયો લયાનક નીવડ્યો વૂટારા નામ લાડકોડ ભર્યો બાહણપુત્ર દેપતીજીનના સ્વપ્ના મેરતી અને વરે ચરેલી બાગકન્યાને પીળી ભરી પોતાની સામે જોભેલી જોઈ ગયો દોય એમ ડોળા ફાડી દિગતમાં આખો ચગાવવા લાગ્યો.

રજપૂતાણીએ નીચે ખેસી પાસવ વડે પવન દોળવા માડયો ચંદ્રને લગતો નીહાળી વગરો લયંકરતા એકવા લાગ્યો. લોહીની ગધે આકર્ષાઈ આવેલા શિયાળ ટગપરીયા માગવા લાગ્યા રોડા ઉપર ચૂતેન બાહણે કણસવા માડ્યું બાઈની આખોમાથી અણુઓ વહેતા થયા, “માગ વીરા! મારી આમર રાખના અંજણયા મુમાર! તું મારા કોઈ આગવા ભવનો મા જપ્યો ભાઈ હોઈશ.” કહી રજપૂતાણીએ એના કપાળ ઉપરના લોહીથી લીંઝાઈને ચોગી ગયેલા વાળ ઉખાડી મરખા થયા, ને બ્રહ્મજ્યો દાય કપાળે ફેરવ્યો. આખો ઉપડી ને એણે

લઘાટે આગળી મૂકી હાથ જોડ્યા. બાઈ જોધાર આંસુડે રડવા મંડી. ગળનમાથી જૂતાવળના હૂંકાર સમા પવનના પુકાડા શરૂ થયા; ચંદ્ર લાલ બની ગયો. ચંદ્રિકા વીધાઈ ગઈ. તેજ આમરી મયાં. મૃતસુદૃત સમા અંધકારના આગા ઉતરી આવી કંઈન પેડે બીટળાઈ વળ્યાં.

બાઈએ માયુ જોળામાં લીધું. હૃદય ચીરી નાખે એવો વિચાર શરૂ કર્યો. ને બાહ્યજીવનની આખો એના વિચાર સાબળવા ખીસા થઈ ગઈ.

૩

અંધારાના પૂર આસર્યા. ઘેર રાત્રીનો કાળો રંગ ઉપડ્યો ને ઉપાના પગને પહેરેલી સફેદ સાડીની ઉજવળ છાયા બીંબ પડ્યાં. પાસે થઈને વરેમાર્ગ નીકળ્યો. મૂડમાંજો વચ્ચે બેઠેલી કોઈ ખાપર જોગણી જેવી લાગતી રજપૂતાણીના સીનાએ એને ડાક્યો. એના પગ થમી ગયા. કાગળ કંપી બાંધેલું હૃદયમાં રડક પેસી ગઈ. એનાથી એ ટગસા પાછા ખસી જતાં બોલાઈ જવાયું. “જૂત.....”

બાઈ જી, સ્તબ્ધ બની ગયેલ વરેમાર્ગ પામે જઈ એણે જોળા પાયર્યો, “મારા વીર !” વરેમાર્ગ બહીકનો માર્યો ભયભીત આખે તાકી રહ્યો.

“મામે ગામ માડું સાસરું છે. જઈને કહેજો કે તલાવડીમાં કાલે વાટપાડુએ બાઈની આખર ઉપર હાથ ઉપાડ્યો. કોઈ દેવફાત સમો અળપયો ભેર આવીને પોતાનું છવન દાવમાં મૂકી કીર્તિ છતી ગયો છે. એના દેહને દેન દેવા લઈ બાય.”

બાઈએ માનેલું કે રજપૂત ગયો છે તે શક જતો હશે. ગામમાં સમાચાર પહોંચતાં એ આવશે.

વરેમાર્ગનું મન ધરણ્યું. ધાક મટી. ને એ વેગભેર ઉપડ્યો.

ગામમાં ખજાર પડતાં ગામ ઉમટ્યું. સડુએ માનેલું કે રામમંગ કામ આવ્યો. આવીને જૂએ તો બાઈબેઠેલી જોળે રામસંગને બદલે કોઈ અળપયાનું શબ લીધેલું. મેંદની પાછળથી ઝીણો અવાજ આવ્યો,

“રામસંગ કયા ?” બાપની આજો પણ રામસંગને જોવા ચોતરફ ધૂમતી, પણ રામસંગ મ્યાં ?

રામસંગનો પતો ન હતો

ગામને પાદર સહુ આવ્યું બહાપુત્રને અમિ સંસ્કાર કર્યો ગામને ખબર પડી કે રામસંગ તો નાસી છૂટેલો ને કોઈ બાહ્યથી પુત્ર લીધે લગ્ને કોડ લખ્યાં જીવનના મૂલ્ય મૂનવી ગયો લોકોએ એના આત્માને રંગ દીધો, લલકાર્યો. આખા ગામમાં એકજ વાત થતી ચોરેને ચોરે, હાટે ને કુવા કાઠે રામસંગની વાત થતી.

દેહવાડામાં સાગના રટાકા ખોયતા તાણે કરતી દેહડીઓ મર્મમાં ખેલતી “અલી સાલબુ ? એલો રામસંગ બાગ્યે.”

“હા, ગામમાં હાતતો ત્યારે મૂળને વગ હા હાતે આકડા જિયા ને જિયા રાખતો.”

“તર્જન ભાગી નીકળ્યો ને ? બાપડી પરપુરે શીક હશે ? પાતવવાની ને મચાવવાની તાકાત નહોતી, ત્યારે શીક ગયો તો તેડવા મોટે ઉપાડે !”

નાસી છૂટેન રામસંગ પાસેની કડખની ગણમાં પોતાની મૂળના વગ પેટે બેઠો બેઠો મીઠરી પેટે વગ ખાધ જતો. પણ નામોશી એનું કાગળું કોરી ખાતી મોઢું બતાવવાની હામ ન ગદી એનેય ન સમજાયું કે પોતે કેમ નાશી છૂટેલો.

રાતનાં અંધારામાં એક મનુષ્ય બીરતાનું કવક ટાંગવા કુવા કાઠે આવ્યો. ખભે પત્યરની રાંટ લીધી ને અંદર સરી પ-ચો બધીમાર કુવામાં મગડાડનો પડછેદા જીવનના બમણા જોરથી વેરાઈ ગયો.

સવારમાં મૂડું તેલમાં વડુ તળાઈને ઉપર આવે એમ ઉપર તરું. લોકોએ જોગખ્યો, જીવ બચાવવા નાસી છૂટેન રામસંગ જીવનના મૂલ્ય હારી ગયો ને વેડપી નાખ્યા.

રજપૂતાણી નામદની સ્ત્રી તરીકે જીવન જીવવા આ સંમારમાં લાંબો કાળ ન રહી બીજો દિવસે એણે આત્મહત્યા કરી.

મ ગાશર માસ બિતરવાની તૈયારી હતી. ટાલના ચમકારાને
 લીધે વહેલી મુસાફરી થઈ શકતી નહિ. "તેથી મગનલાલ
 શેઠ, જમીને તરકાની રહણે દશ વાગ્યે ગાંડુ બેગેવી, વડુને આજુ
 તેડવા નીકળ્યા. વેવાઈનું ગામ દૂર હતું એટલે સાંધે વોગાવીયા
 તરીકે પોતાના ગામડાના એક દરબારને પણ લીધેલા. કણુખીના
 વડીયારા બળદ ને મહિ બેસનાર શેઠ એકલા એટલે ઝપટ મેકે ગાંડુ
 માર્ગ કાપતું હતું. પાછળ ઘોડીના દાબડા ગાજતા જતા હતા.
 પાણીપથી ઘોડીને વેમવંતા બળદની આંખે હોડ રમાતી હતી. એક
 ખીલને આગળ જવા દેતા ન હતા, ને મગનશેઠ ગાદલા ઉપર લાંબા
 થકને બનેને બલકારા આપતા હતા. દિવસ મેર બેસતાં બેસતાં તો
 પંદર ગાઉ કાપી નાખ્યાં. શીયાળાનો ડુંકો દિવસ ને દશ વાગ્યે
 નીકળેલા છતાંય સાંજ પડતાં પંદર ગાઉ કાપવાથી બળદ પણ ચાકી
 ગયા હતા. વેવાઈનું ગામ સામે દેખાતું હતું. હવે ગામ કડા દોડ
 જ ગાઉ દૂર હતું. એટલે શેઠે દરબાર અને મહેલને જરા બલકાર્યા
 એટલે બંનેએ જોર આપ્યું ને એક કલાકમાં તો ગામને પાંદર પહોંચ્યા.
 મંદિરમાં હાથરજની ચપન આંરતીનાં ધંટા વાગતાં હતા.
 ગામમાં સોપો પડવાની તૈયારી હતી, ત્યાં મગનશેઠ વેવાઈના ઘરની
 ખડખડી ખખડાવી

“કેણુ ?” કહેતાં પરબુશોક ખાંટલોમથિયા સફાળા જીતીને બેડ-કાએ આપ્યા, ને વેવાઈને જોતાં હેતથી બેટી પડ્યા બંને શરીરે મજબૂત હતાં. એકબીજાની જાતી લીસાઈ ગઈ, ને હેતના ઉભરા ફલવાયા.

શેઠાણીએ ઝટઝટ રમોઈ કરી નાખી, ને સહુને જમવા બેમાયાં. કંડીને ચમકાર હતો એટલે ઘી ધાર કરતાં કરતાં દરી જતું. દરબાર બંધાણી હતા. તે એસરીની કોરે આકળો નાંખી જમવા બેઠા હતા. આતિથ્યના આનંદમાં શેઠાણીએ જોયા વગર પીરચું, ને અપ્રીથુના નિશામાં દરબારે ચોખ્યા કુંથું. દરબારે બાવું એટલું ખાધું ને પછી મુડીયાવાળી પામે ચાંલસી સાથે બાધેલી માણુકી ઘોડીને ખવરાવવા માંડ્યું. પરબુશોક સામે ખાટલા ઉપર બેઠા હતા, પણ કાંઈ બેઠ્યા નહિ. રોકે દીકરીને આણું વગાવી વિદાય કરી. પાદરે ગયા પછી પૂછ્યું: “આ દરબાર કેણુ છે ?” “અમારા મોવાળી છે.” કહી મગનરોક ગાડામાં બેઠા ને વેજાવેલા તેડવા આવવાનો આગ્રહ કરતા ગયા.

વળી ખીજે નીકળ્યો એટલે પરજુશોડે બોલાવ્યો, “કાં, રામા પટેલ ! ભાડે આવશો ?”

“હા.” કહી પટેલ બિભા રહ્યા.

“ધી કેટલું ખાશો ?”

“કેટલુકે ખવાય ! અચ્છેર ધી” કહી પટેલ શેડ સામે નોંઈ રહ્યા.

પણ શેડ તો પોતાના કામમાં મગ્ન થયા એટલે પટેલ ચાલતા થયા.

શેડ હ મેશા બધા ગાડાવાળાને રોકે, પૂછે પણ એમનું મન માને નહિ એમના હૃદયને પ્રવૃત્તિ બનાવે તેવા શબ્દો કોઈ બોલતું ન હતું.

એક દિવસ શેડ બેઠો હતો ત્યાં દેવા પટેલ નીકળ્યા. શેડ એને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું, “કાં દેવા પટેલ ! ભાડે આવશો ?”

“હા” કહી પટેલ ચોબ્યા.

“ધી કેટલું ખાશો ?”

“શેર, બીર ખવાય કેટલું ખવરાવતું છે ?”

“પણ ખાશો કેટલું ?”

“કેટલું કેટલું શું ? આપશો એટલું ખાઈશ”

શેડ ખુશી ખુશી થઈ ગયા ને બોલ્યા, “ભાડુ ગમે ધ લેજો પણ કાંતે તમારે આપણે દીકરીને આણું તેડવા જવાનું છે તો ગાડુ લખને આવજો”

“સારું.” કહી પટેલ ગયા.

મહેમાન તેડવા આવવાના અને ગામડું ગામ હોવાથી નોંઈતી જણુશો અગાઉથી લાવવી પડે એમ હોવાથી મગનશેડ ગાડું ભરીને માવ લઈ આવ્યા હતા ખીજે દિવસે સાંજે પરજુશોનું ગાડું આણું

તેડવા આવીને જિલું રહ્યું. : સાજા પડી ગઈ હતી, ને મોઢું થયું હોવાથી વેવાણે એકદમ ઉતાવળે કંસાર વિગેરે કરી નાખ્યા.

મગનશેડે વેવાઈને જમવા માટે બેઠવા કહ્યું પણ પરભુશેડે આજે ચિંતાતુર હતા. “આ પટેલ વેર વાળશે કે નહિ” એ વિચાર એમના અંતઃકરણને ડોકારી ખાતો હતો. એમણે કહ્યું, “આ પટેલ અમારા મોવાળી છે. પહેલા એમને જમાડી લ્યો.”

મગનશેડે પટેલને જમવા બેસાડ્યા.

પટેલે યાળી ભરીને કંસાર લીધો. ને આખી વાઢી હાલવાવી. ભેંસનું કુરીયા જેવું ઘી, ને મહા મહિનાની ઠંડી એટલે ઘીની ખડપણી ઉખડતી. પટેલે તો આવ્યા વગર કોણીયા ઉતારી જ નતા શેઠાણી કરી કંસારની યાળી લઈને આવ્યા. એટલે પટેલે યાળી આગળ ધરી. શેઠાણીએ એળો ભરીને કંસાર નાખ્યો, ને ખીજે ભરવા નર્તા એના હાથ મૂક્યા. પટેલ સમજી ગયો. એ પણ જમાનાનો ખાધેલ હતો, “શેઠાણી, યાળી જ દાલવી ઘોને ! બની હશે તો દાઝશે.” ને શેઠાણીએ આખી યાળી દાલવી. વાઢી લાવી ઘી પીરસી દીધું, ને પટેલ બધું ખાઈ ગયો.

ચાર પાંચ માણસની રમોષ કરી હતી અને આ પટેલ બધું ખાઈ જશે તો વેવાઈને શું ખવરાવશું એ ચિંતાએ શેઠાણીના મોઢા ઉપરથી તેજ ઊડી ગયું.

“પટેલ લાપશી લેશે કે ?” પરભુશેડે પાસે બેઠેલા મગનશેડે કહ્યું.

પટેલ કંઈ બોલ્યા નહિ.

એટલે પરભુશેડે કહ્યું, “પટેલ ચરમાળ છે. થોડી પીરસો.”

શેઠાણી બજાટા ઉખાડીને લાવ્યા, ને પટેલ એ બધું ખાઈ ગયા. શેઠાણી મૂંઝાણી ને બહાર આવી પૂછ્યું, “લાત લાતું ?”

“હા.” કહી પટેલ યાળી ઉટકેલા જેવી ચોકખી કરીને બેઠો.

“બાપુ ! હોય !” કહી દિવાને મૂગામૂગા ડોકું ધૂણાવ્યું. “ચોર પારખવા કે પકડવા મહેલા નથી”

બે ચાર દિવસ વીત્યા ને બીજા ગામના અરજદારો અરજી આવ્યા. એમ એકાદ પખવાડિયામા તો રાજ્યની સરહદ સુધીના માણસો રંજડની અનેક દરિયાદો રજૂ કરી ગયા. દિવાનની ખાનગી ઘણીજ ચાપતી તપાસ અને ડારો છતાં, ચોરોનો અફો ઝોલો થતો નહિ, કે રંજડનારાઓ કાબૂમા આવતા નહિ. દિવાનના દીલમાં ચિંતા ફેળી ડીડો ડાતરી ખાતો બેચેન બની ગયેલો. વૃદ્ધ દિવાન બેસતા રાજની કીર્તિને ઉજળવળ બનાવવા મથતો “બેસતો રાજ અને આવતી વહુ”નું સૂત્ર નિરંતર એના રમરણુ પટ ઉપર અથડતું.

રાજતંત્રની શત્રુંજમા અનેક મ્હોરાઓ હોય છે. ખટપટી અને ધિર્ધાનુ માણસોએ દેવથી, દિવાન વિરુદ્ધ લબેરણી શરૂ કરી. ખાદ્ય જેવો અણુસમજણો યુવાન નૃપતિ તરંગી હુકમો કરવા ટેવાયેલો હતો એણે એક સોમતીની વાત પકડી પાડી કંપનાના ઓપ ચદાવેલી ગળદારી ખટપટનો ભોગ બનેલ જૂથાળ, દિવાન સામે બેઠેમાયો અનુભવી યાત, દિર્ઘદર્શિ અને કામેલ દિવાનને બોલાવી આક્ષેપ કર્યો “દિવાનજી ! ચોરને ઉશ્કેરવામા ને પ્રભને રંજડવામા તમારો હાથ હોય એમ લાગે છે. રાજ્યનો પગાર ઝોલો પડે છે કે આમ પાગભાગ ખાવ છો ?” ઝોડા પેડે બોલો કરેલો રાજેન્દ્ર પોપટ પેડે શીખવેલું પઠી ગયો.

દિવાનની આખોમા વિચારોના ઝોધ બિમટતા દેખાયા, ગમ ખાઈ જઈ વૃદ્ધ આમાત્યે દરિયાવ દિલમા, અનેક તડપી છાંયડીને ઝોળગેલું હૃદયના કોઈ ખૂણામા એ શબ્દો સંઘરી લીધા. એક શબ્દ પણ ઉચાર્યો સિવાય એ ચૂપ રહ્યા.

‘માન એ અર્ધી હા.’ સમજી રાજને પાસવાનોએ દિવાનનો હાથ દેવાની ખાત્રીપૂર્વક સમજણ પાડી. બેમનાં વટોળે ચઢેલ રાજએ સચીવને

ન કહેવાનું કહી નાખ્યું છતાં ગભીર દિવાને માળ ન મૂકી
 “તપાસ કરી બદોબસ્ત કરીશ.” કહી એ ગિફત ને પાઠળ રવાડે
 ચઢેલું ટોળું નંદત હાસ્ય કરતું ધસી જાયું એના પગરવનો આછો
 લણકારો વૃદ્ધના કાને અથડાયો દિવાન જાણ્યું અજાણ્યું કરી બહાર
 નીખ્યા ગયો.

સત્તાના શોખીન પણ હિજાબના અમલદારોએ ઉછરતા રાજાને
 હાથ ઉપર લીધો. સજ્જમળમાં ફસાયેલો સુવાન, અપંગ ખટપટોના
 ઝોકમાં અટવાઈ ગયો ખટપંગીઆઓએ દિવાનનું કાસન કાઢવાનો
 ઘાટ ધડ્યો.

“બાપુ ! દિવાન જ ચોરીના કામમાં પાવરધા છે.”

“કેમ જાણ્યું ?”

“ખત્રીશ લક્ષણો એ નરપુમવને કળાવિહિન કેમ મનાય ?”
 બોલનારે ખીજઓની સામે જોયું.

“ખત્રી ?”

એકે રાજાના કાનના કાઈકે મ્હુ, રાજા હસી પડ્યો. “એમ
 માનું છે તો ઠીક.”

રાજા રમકડું બન્યો. શીખવ્યા મુજબ દિવાનનું કામન કાઢનાર
 રોગીના હાથમાં એ હથિયાર બની રહ્યો ચોજના ધડાઈ અને સધળા
 કામની ભુમ્મેદારી સોંપાયેલા એક સાગરીદે વાતને દાકખીટોડી
 ચોટાડી એના પગરણ આદર્યો.*

* આગ, પાથ ને ઔરધી, નાડી ને વગી ન્યાય

તરુ, તાતરુ, ને તસ્કરુ, એ આડે આપ કળાય

[દુકાને આગ પાડ્યો, પાથડી બાંધવી, ઓમડીયા અને વેદુ
 જાણ્યું, ન્યાય દરેવો, તરતા શીખતું, ફાસવાદી ખાવું અને ચોરી
 કરવી એ આડે કળાઓ કાઢતી શીખવી આવડતી નથી એવો સહ
 અંતરના ઉકેલ મુજબ પોતપોતાની નીરાળી છે]

૨

રાજ્યએ ગામમાં પડહ વગડાવ્યો હતો કે આખાલવૃદ્ધ સદુએ રાજ્યએ બનાવેલ નવા કીણામાં સવારમાં હાજર થવું. પ્રભાતમાં સદુ સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ રાજઆગાને માન આપવા નવા કોટમાં હાજર થયા.

કોટમાં ફક્ત એક મીલની ચીમની પેટે લાંબો પોતો સ્થંભ ખૂબ જાંચાઈમાં જિભો કર્યો હતો, અને તે ઉપર હીરામાણેક જડીત મધૂર ગોઠવ્યો હતો. ઉગતા સૂર્યના કીરણો પડવાથી ઝવેરાતમાંથી તેજની શેડો ફૂટતી અને વકીલવન ચર્ચ મેલધનુષ્ય પેટે સમરંગી કમાનો તડકામાં આકર્ષક લાગતી. લોકો નવાઈ પામતા. ક્રિક્ષામાં કાંઈજ જોવાનું ન હતું. કોટની આસપાસ કોટડીઓ ઉતારી હતી અને એ તરફ પોલીસો બંદૂક ઉપર મંગીન ચડાવી પહેરો ભરતા. જડ ક્રિક્ષાની આસપાસ જીવતો કોટ રક્ષકોથી બનાવવામાં આવ્યો હતો.

મહાગજની સ્વારી આવતાં લોકોમાં આનંદનો કોલાહલ વધ્યો. ઉત્સવ ઘેલા પ્રજાજનો અને નાગરિકોએ હર્ષના પોકારો કર્યા. રાજના હાથીની અંબાડીમાં દિવાનને પડખેથી ઉતરતાં પોતાની અંગરખાની છાંય ભરાતાં કાંઈકે શંકા પડી, પણ એણે ગણકાર્યું નહિ.

રાજ્યએ આવી આસન લીધું. હજુરીઆઓ વીટળાઈ વખા ને તરતજ પેલા મધૂર તરફ આંગળી ચીંધી રાજ્ય બોલ્યા.

“મારા રાજ્યમાં ખૂબ ચોરીઓ થાય છે. ચોર પાકા ને પાવરધા છે. એવા રીદા અને જેપાન ચોરને રાજ્યના અમલદારોનું પીડબળ છે; એમ મારે કાને લાલુકારા આવ્યાં છે. એવો ત્રાસ હું જરાય સહન કરી શકતો નથી. આ બૂંગળું પોહું છે. તેના પર મેં અમુત્ય હીરાનો બનાવેલ મધૂર ગોઠવાવ્યો છે. મધૂરને પગે તાર બાંધ્યા અને તે તારનો ખીજો છેડો આ સામે દિખાય તે તોપો અને બંદૂકો સાથે જોડ્યો છે. તોપ, બંદૂકો ભરેલાં તૈયાર છે. મધૂરને

અંડે એટલે, તરતજ એ તાર હલે ને તરતજ ભડાકા થાય. આવી સુંદર કળા બતાવવાનું માન આપણા રાજ્યના એક વિશ્વાસુ અમલદારને ઘટે છે.” અને તરતજ એ પ્રમાણે મથરને અડવા, માટે એક માણસને સીડી ઉપર ચઢાવ્યો. એણે જમને હાથ લગાડ્યો ત્યાં તાર ખેંચાયા ને કાન ફેાડી નાખે એવા અસંખ્ય અવાજો થયા. પ્રજા સ્તબ્ધ બની ગઈ.

“આ મોરને ચોરી જવાનું હું ચોરાને આજ્ઞાદન આપું છું. દિવાનજી ! જે આ મોર એક મહીનામાં નહિ ચોરાઈ જાય તો તમારો શિરચ્છેદ કરીશ.” કહી રાજા બેઠીને બેઠો ચર્ચ ગયો.

દિવાનના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો. વિરોધીઓ રાજી થયા. પ્રજા સમસમી બેઠી. આમાત્યનો દેવ રૂપો હોય એમ સહુને લાગ્યું. રાજ્યાસનના પાયામાં સજો પેસતો હોય એમ પ્રજાએ અનુમાન્યું.

“બાપુ ! મારાથી ચોરી થાય ?”

“તમે તો ચોરના જમાદાર છો.” કટાક્ષમાં હજુરોએ બોલ્યો, ને દિવાનની કરડી આંખ એના તરફ વળી. પણ એ નરેદ મનુષ્યના હૃદયમાં ફોલ ન થયો.

દિવાને કાવતરું રમાતું બોલ્યું. માકડની હાર પેટે સુખ દુઃખના કર્મના થર ઉખળતા એમણે માન્યા. ‘જેતું ભાવી’ કહી એમણે ઝટપટ ધરતો રસ્તો લીધો.

ચિંતાના ચાકડે ચડેલ આમાત્ય સૂકાતો ચાલ્યો. આંખો ઊંડી ગઈ. જે ચાર દિવસમાં એના દેહમાં છુપાયેલું હાડપીંજર વચ્ચે સોસરતું ડોકીયું કરવા લાગ્યું.

દિવાનની દીકરી ગામમાંજ પરણાવેલી હતી. નોકરો મારફત એણે બાપના સમાચાર મેળવ્યા. એની આંખમાંથી આવણું ભાદરવો શરૂ થયેલ. બાપના દુઃખ એ સાંભળી રાકી નહિ, જરવામાં નહિ.

દિવાનના જમાઈ સામે બેઘબેઈ જમતા હતા, તેમણે બાપને

રડતી જોઈને મરંકરી કરતાં પૂછ્યું, “કેમ આવ્યું આવ્યું ! બાપા માદ આવ્યા ?”

“મારા બાપને હવે કેટલા દિવસની મહેમાની ? રાત્રીકાપ ઉતર્યો અને કોણ પાછો વાળે ?”

“રાત્રીઆરાત્રી મેં સાંભળી છે. ઝિકાદ મહીનામાં તો મોર ચોરાઈ જનાનો, ચિંતા શા માટે દિવાન કરે છે ?”

“દુઃખના અનુભવીજ દુઃખની વેદના અનુભવી શકે, બાકી મંકટમા દિલાસો તો સદુએ આપે.”

હાથમા લીધેલ કોળીઓ નીચે મૂક્યો. હથેળીમાં અંજળી લીધી ને શેઠે જળ મૂક્યું, “જ્યાં સુધી મોર ચોરી ન લાવુ ત્યાંસુધી હું મ્હારે અસ્પૃશ્ય છે. તારે પિયર આજેજ ચાલી ના.”

ઔડનું ઔડ વેતરાયેલું જોઈ બાઈ કંપી ઊડી. પતિની કડકાઈ એ પીછાની શકતી. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય એ સાસરેથી નીકળી પિયર પહોંચી. રડતી આંખોમાં લાલાશ જોઈ દિવાનજી ચીમગાઈ ગયા. પુત્રીએ વાત કહી, ને દિવાનજીથી ધૂસકું મુકાઈ ગયું. જમાઈનું મૃત્યુ એણે દેહી આવતાં અટકળ્યું. જો મોર ચોરાય નહિ તો પોતાનો શિરઝેઠ ચાપ, ચોરાય તો ચોરનાર જમાઈ આટલા જામથી પકડાયા વગર રહે નહિ ને હાથીને પગે ચાપ એટલુંજ નહિ પણ હું ચોરી કરાવું છું. ચોરીમા મારો હાથ છે, એમ સાબીત ચાપ; અને દીકરી જમાઈનાં રીસામણાં નક્ષમાં રહે. દિવાનની આંખે ત્રીરાશી રચાઈ ગઈ.

પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારો ધીરજવાન દિવાન સમુદ્ર તટે પછડાટા મારતા મોજાઓ જેવા દુઃખના પ્રયંડ હથાઓ સહતો ઉદ્વિગ્ન મને જોઈ રહ્યો.

“શેરખાં ! હજુ પેલા શેઠ કેમ ન આવ્યા ?” કર્ણુખાનો અમલ ઉતરી જતાં બંગાસ ખાઈને એક પહેરેગીર પોતાની બાજુમાં બેસા બેસા હોકો પીતા જોડીધારને પૂછ્યું.

“ એ આવે ” લાખી નજર નાખવા આખ ઉપર હથેળી મુકીને બીજાએ જવાબ આપ્યો. ચોડી વાગ્યા હાથમાં મિઠાઈનું પોતું લઈને શેઠ આવી પહોંચ્યા, ને પહેરેગીરાનું ટોળું જામ્યું અફીણને ખરલમાં ધૂળી કસોબો બનાવ્યો. ને અમલ લેવાયા ઉપર મિઠાઈના ખારલજણા થયા અને તમાકુની મીઠી સોરમથી ઘેધુર બનેલી આખોવાળા પહેરેગીરા વાતે ચઢ્યા.

હમેશના રિવાજ મુજબ બેવડી આનંદ કરી એક ગામમાં આત્યા આવતા રાતનો સખત કુમ તોડવાની કોઈની યે તાકાત નહતી રાતના આઠ વાગ્યા પછી નીકળનારને ગરદન મરાતો ફક્ત મૂડદાને અવલમ જલ પહોંચાડવા સ્મશાન જવા ડાહ્યોએને છૂટ રહેતી. મોરને ચોરવા માટે જાહેર કર્યા પછી તો મખત પ્રતિબધ રહેતો.

શેઠ અને પહેરેગીરા જીવનન મિત્રો બન્યા હતા અર્થાં મિત્રાચારીની પાછળ રહેલું વિષ પારખવાની અલણ પહેરેગીરામાં છુદ્ધિ ન હતી ચીર પરિચિત બનેલ શેઠ વિશ્વાસુ બની ગયો હતો. લાનચુ બધાણીઓના મોઢા ડાબ્યા હતા એને ચોખી પહેરે પણ શિથિલ બન્યો હતો.

એક દિવસ શેઠ પુત્રે કહ્યું, “ મીઠા માહેમ ! હમેશા મિઠાઈ લાવુ છું એટલે લોકો ટીકા કરે છે કહે તો એક સામકુ ગાકુ ભરી લાવુ, પણ નાખશુ કયા ? ”

“ અરે ચારી કેટડી ખાલી કરી આપીશ હું અહીં પગધારે પડ્યો રહીશ.” જુમાખાના મોઢામાં મિઠાઈની વાતે પાણી છૂટ્યું.

ને શેઠ પુત્રે ગાકુ ભરી મિઠાઈ, ખાડ, મધના ડાહા ને કેટલાક છુપા ઓળસે લાવી ચોરડીમાં ભરી દીધા. કેટડીને તાળુ માર્યું ને ઘેર ગયા.

એ ચાર દિવસ વહી ગયા હમેશા ચોરડીમાંથી મિઠાઈ કાઢતા, આતા ને મોજ માણતા ચોમખાના દિવસો હતા. કીણો ઝંસ્મર

ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. શેઠે બજારેથી ક દોષ પાસે લીલાગર નંખાવી માનુષ તૈયાર કરાવી, ને ટોપલામાં મૂકી લઈ આવ્યો.

ડાયરો ભરાયો હતો. બંધાણીઓ બધા ટાંપીને ખેડા હતા. જાડીયાનો લગડતો હોડ પડે ને ખાઈ એ આશાએ પાછળ ભટકતું શિયાળ તાકી રહે એમ અફીણિયા બધા શેડના રસ્તા ઉપર એની રાહ જોતાં લાખી નજરે નીહાળી રહ્યા હતા.

દૂર દૂર શેડને આવતા જોયા. એમની આખોમાં તેજ આવ્યા. પગમાં થતાં કળતર મોળાં પડ્યાં ને ઉલ્લાસમાં આવી ગયા.

ટોપલી જોઈ એકે પૂછ્યું, “આ શું ?”

“અરે માનુષની સોડમે તો ગામને ગાંડું બનાવ્યું છે. મને થયું કે હું ય લઈ જાઉં.”

“વાહ. શી સોડમ આવે છે ?” બધાના મોઢામાં પાણી આવ્યાં ને હોડ ચાલવા લાગ્યા.

નારતાપાણી પછી શેડ તરતજ જડ્યા, ને આજે તો બ્હેલા બ્હેલા ધર તરફ વળ્યા. બે ઘડીમા ધારણ આવ્યું ને પહેરેગીરો લીલાગરના નીસામાં ઢળી પડ્યા. અંધારું થતાં લપાઈ બેઠેલા શેડે ઓરડી ઉઘાડી પોતાના ઓજારો કાઢ્યા ને અંદર પેસી મન સાથે વાતો કરતા પોલા ભૂંગળા સાથે નીસરણી ટેકવી એ ઉપર ચડ્યો, ને માથે ઉપાડેલ ખાંડની ટોપલી સીડીના છેલ્લે પગથીયે ભરાવી. વરસાદના ફેરાં પડતાં મધમીશ્રીત બેજવાળા ખાંડ લોચા બની ગઈ હતી. બેજ લાગ્યો હતો, તેમાં થોડું ઝાપડું આવ્યું ને પ્રવાહી બનેલી ખાંડ અંદર ઉતારવા ટોપલીને પોલા ભૂંગળા વાટે વહેતી કરી. ખાંડ અંદર ઉતરી ગઈ. ખીજ ટોપલી ઉપર નાખી, એમ આખો કાયદો ખાંડ એણે ભૂંગળામાં ઉતારી નાખ્યો. ભૂંગળું ભરાઈ ગયું. મથૂર સાથે બાંધેલ તાર ખાંડના ચરમાં ચોટી ગયાં ને બંદૂક તોપ સાથેના તારનો સંબંધ શિથિલ બની ગયો. મોર લઈને એ નીચે ઉતર્યો. પણ જાણ્યાને લીધે નીચે

જોતાં એના કાળજમાં ફડક પેસી ગઈ હતી. આંખ વીંચી એ ધીમેધીમે નીચે ઉતરી ગયો.

નીચે ઉતરી, એણે ઓરડીનો સામાન પામેના કુવામાં પધરાવ્યો. માફ કરી છલુછલુ છાંકા આવે એવી ઓરડી ખુલ્લી મૂકીને પોતે ગામને રસ્તે પડ્યો.

ગામમાં પહોંચતાં તો ખૂબ મોડું થઈ ગયું. અંધારે જતાં પહેરેગીર પકડે તો મચારે રાજ દાધીને પગે કરે. એ દહેશત એના કાળજમાં ધીમે પથ છુપે ધૂજરો લાવતી.

એણે માથે પટેડી ઓઠી નાનું મરી ગયેલું બાળક મૂકું ઉપાડે એમ એણે મધુને ઉપાડ્યો ને ઉપર પટેડી હાંકી સાત ખાંટનો એકનો એક દીકરો મરી ગયો હોય એવાં રૂદન આદ્યાં. એણે ગામ વીંધી ભરખભરે આગળ વધી સોનાપુરનો રસ્તો લીધો. એનાં ચાણાંથી પહેરેગીરાએ એને રોક્યો નહિ. એનો વયોપાત, એની રૂદનની હલક, સાંભળનારના કાળજમાં દીલસોજી ઉત્પન્ન કરતાં દિશાઓ પણ એનાં રૂદનમાં મૂર પૂરાવતી.

એક ગામીમાં એ વળ્યો ને ઝરખામાં દીવાના પ્રકાશે ચોપાટ રમતાં દંપતીએ રૂદન માંભળ્યાં. બાઈનું કાળજી કંપી ગઈયું. પોતા હૃદયની સ્ત્રી પારકા દુઃખે દુઃખી થઈ. એનાથી બોલાઈ જવાયું, “અરર બીચારાનો એકનો એક દિકરો મરી ગયો લાગે છે.”

સ્ત્રી હઠ પાસે પુરુષનું ચાલ્યું નહિ. એણે ચોપાટ ઉલાળી મૂકી. બીજો થઇ ગયો તે ખીંતીએ પડેલ પછેલી ઉપાડી માથે ઝોઢી પેલા આગળ જનારને પગલે પગલું દબાવી મૂંઝોમૂંઝો પાછળ ચાલતો થયેલ.

રમશાન આવ્યું, રાતવાસો ઘરમાં નહિ રાખવાની બીકે ગંજવર નગરમાંથી અનેક મૂડદાં આવી ગયાં હતાં. પણ રાત્રે અમિદાહ નહિ દેતાં સવારે આપવાના રિવાજ મુજબ ડાહ્યો પાછા ચાલ્યા ગયેલાં. આગળ ચાલનારે મૂડદાં ઓળંગ્યા. ગણ્યાં તે સામે દેખાતા જાડ નીચે ખાડો ખોદી, ખાળે લીધેલો મથર ચંદર ભેંડાયો. ધૂળવાળી અને પાછો વળ્યો, એના ચહેરા ઉપર આત્મસંતોષ હતો. એની આંખમાં વિજયનો નશો હતો.

પાછળ ચાલનાર પુરુષ મૂડદાં વચ્ચે સૂઈ ગયો. કાટીયા પેટે પછેડી ઝોઢી લીધી. અને શ્વાસ રૂંધીને પડ્યો રહ્યો. પાછા આવીને જુએ તો મુડદું વધેલું. એને કાળ પડી. કોઈએ પાછો લીધો હશે ? એણે પોતાની પાસેની લોઢાના ફળાવાળી અણીદાર સાકડી અંકેક મુડદામાં ઘેંટી નેહ. કોઈ સળવળ્યું નહિ. એણે આંખો ચોળી પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. કાન સરવા ક્યાં પણ સંચળ સંભળાયો નહિ. કોઈ આવ્યું ગયું નહોતું એની એને ખાતરી હતી. ‘ગણતાં જુએ હોઈશ’ એમ મનનું સમાધાન કરી એ પાછો ગામમાં ચેસી ગયો.

પેલાએ બીડીને મથર ખોદી કાઢ્યો. ધૂળ ખંખેરી સાફ કર્યો ને પાછો પછેડી નીચે સંતાડી ઉતાવળે પગલે ગલીકુચીને રસ્તે અપાટાધૂર ઘેર પહોંચી ગયો.

બારણું ઉઘાડી મેડી પર ચઢ્યો. મ્યાન વદને બેઠા બેઠા રાહ ભેટી સ્ત્રી પાસે ચુરસામાં મથર પછાડ્યો, “જો રાંડ ! આ પેલાનો મરી ગયેલો છેકરો.”

બાઈની આંખો આશ્ચર્યમાં ફાટી રહી. એ પાછી હડી ગઈ. પુરુષે મથર બિપાડી ત્રીજો માળ તાટ સાથે બાંધી દીધો.

૪

આખાએ ગામમાં હાહાકાર વાગી ગયો. આટઆટલો સખ પંદોબસત છતાંય કાળામાયાનો માનવી મોર ચોરી ગયો. ચોક્કીદારોના શ્વાસ પ્રાણુ ઊડી ગયા. રધવાયા રધવાયા તેઓ અડી તહી દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. મહારાજાએ જિહ્વાન મોર ચોરાયાના સમાચાર જાણ્યા. મુદતની છેલ્લી મધરાતે મધ્યર ચોરાઈ જતાં ખુશામતીઆઓના મોઢાં અગ્નિ સોંસરવા કાઢેલ શરીર જેવા કાળાશ મારી ગયા. ગુસ્સે થયેલ બૂપાદે ચોક્કીદારોને હાથીને પગે કરવાનો તરંગી હુકમ મનસુખા પ્રમાણે જાહેર કર્યો.

કંગાળ ચોક્કીદારો કળકળતી આતરડીએ ઘુંટણીએ પડ્યા. આંખમાંથી વહેતા ચોધાર આસુડે જમીન બીજવી નાખી. પડખે ખેઠેલા અંતરના ઉશ્વાસમા નવપશ્ચવ થયેલી શેમરાખવાળા દિવાને મહારાજા તરફ જોયું. હાથ જોડ્યા અને કહ્યું, “ખાપુ! એનેય ચોર શોધી લાવવાની તક આપો તો?”

ચોરોના દીસમાં ઝવનઆશાનાં અંકુર ફૂટ્યાં. એમણે દિવાનને અંતરની હજારો આશીર્શો પહોંચાડી. મહારાજા તો રમકડું હતા, આમે લજે ને આમે લજે. ચોર શોધી લાવવાની અકવાડિયાની મુદત આપી.

ચોક્કીદારોમાં ચાર પાંચ ખેલાડી નર હતા. તેમણે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. ગામને પાદર પડેલ નટવાની ટોળીને પકડી આ પી. ગામના મધ્ય ચોકમાં આલ સાથે હરીફાઈમાં ઉતરે એવા મગનચૂંખી વાંમને જાઓ જાઓ કર્યો, અને જેમ ખીસોલાલી જાયું પૂંજડું લઈ લપ-વખતે સડેડાટ ઝાડના થડ ઉપર દોડી જાય એમ નટવે કચ્છ મારી વાંસ સાથે મગ ભરાવતો વાંદરા મીસાલે તલપતો ને ચોટતો મડેડાટ ટોચે પહેંચી ગયો.

એણે પોતાની બેટમાં ખોસેલી પોલી બૂંગળીમાં વાંમનો છેડો ખેસ્યો ને જાણે કાઠા ગાદડામાં સૂતો હોય એમ નિશ્ચિન હવે લાગ્યો.

ચંદને સૂતો. કુંભારના ચાકને ગોળ ફેરવે એમ નીચેના માથુસે વાંસને ફેરવ્યો. અને ફેરફારી પેડે ધમરધમર ગોળ ફરતો નટવો સડુના મુખથી અરેરાટી કઢાવતો, “અરર હમણાં પડશે.” સડુના જીવ તાળવે ચોંટી ગયા. અનિમિષ નયને સડુ જીયું તાકી રહ્યાં.

એ આખા ટોળામાં ફક્ત એકજ માણસ જીયું જોતો. ફડકી જાતો ને નીચું જોઈ જતો. એના કાગળમાં જીયાઈનું માપ ધૂળરી વણ્ટાવતું. પાસે જીભેલા ચોકીદારે એનું કાંડુ પકડ્યું. પેલો અચકી જઈયો, “શું છે ભાઈ?”

એને ચોકીદાર બાલુએ લઈ ગયો, ને કહ્યું, “કાંઈ નથી, પણ પેલો મોર.....”

બાલુમાંજ વેણવદ્દો કરી જીભેલા રાજાએ બન્નેને ધુસપુસ કાન ફેંસાસથી કરતાં જોયા. એમણે કાન સરવા ક્યાં ને સાંભળ્યું, “લાવી દઉં?”

રાજા ખસ્યો, એણે શેઠને પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું, “ક્યાં છે?” રાજા ઝાળખાઈ ગયો.

શેઠ ભયથી ખંમચ્યો, “બ્હી નહિ. મથૂર તારો.” કહી રાજાએ એને આશ્વાસન આપ્યું, ને ત્રણેય ગયા મસાણુ તરફ.

બોદીને લુએ તો ખાડો ખાલી. શેઠથી ચીસ પડાઈ ગઈ, “બાપુ! મોરમાં ચોર પડ્યા.” ત્રણેયને ક્રાસકો પડ્યો, “ચોર માથાનો લાગે છે.”

“બાપુ! ચોકીદારોની ફરજ ઉતરી. મને અઠવાડિયું આપો. પણ બધી ગંધીયાણાની દુકાનો ખંધ રહે. ને મારી દુકાન સિવાય કોઈથી દવા વેચાય નહિ.”

ગામમાં ડાંડી પીટાઈ. દંદેરો માંલજી ગામ આખામાં કોલાહલ થયો. ગાંધી બધા ચપોચપ દુકાનો ખંધ કરી, ખભે કુંચીઓના ઝુંડાં લટકાવી બગંચમાં ચોપડાનાં પોટલાં લઈ ઘર તરફ ઉપજ્યા.

ખીજે જે દિવસે એક ડોશી લેપ લેવા આવી શેઠ જાડ્યા. ખભે

એસ નાખ્યો. અને ડોશીની પાછળ પાછળ ગયા. ઘર જોયું ને તરત જ રાજદરબારે પહોંચ્યા. “બાપુ! ચોર જડ્યો.” દિવાનની આંખો ચમકી. પોતાનો જમાઈ આવા વિકટ કાર્યોમાં કંપલાવે, જીવમટોસટનાં માહુમ ખેડે અને વિજય પામી પાર ઉતરે એથી ખીજ દર્પની વાત એમને શી હોય? બધાય ઉપડ્યા. ને શોધી કાઢેલ ચોરના મકાનમાં પેલા. હાડિળા ખાટે હોંચતો પુરુષ બેઠ્યો. આગળ ચાલતા શેને પારખ્યો. રાજ અને દિવાનના પગમાં પડ્યો. “બાપુ! આપે..... તરદી.....?” દિવાન તરફ એ ક્યો ને કહ્યું, “મને કહેવ-રાહ્યું હોત તો હું મધર આપી ન જાત? મારે શું કરવો હતો?”

“ત્યારે ચોરી કેમ લાવેલા?”

“અરે આ ધેરને પહોંચાણું નહિ. એની હઠને લીધે જ મારે આ કામ કરવું પડ્યું. બાકી તો આવા કામ તો છોડરાંય કરે.” રાજનો શ્વાસ ધંબી ગયો. આ ચોર તે કઈ જાતનો!

દિવાન તરફ રાજ ક્યો. ને પૂછ્યું. “દિવાનજી આમણે ચોર શોધ્યો કંઈ રીતે?”

ચોકીદાર આગળ આવ્યો. ગૌરવભર્યું એનું મોહું ખીલી બેઠ્યું, ને બોલ્યો. “બાપુ! ચોર મધર લેવા જાયે ચરેલ હોય એટલે એને જાંચાઈએ ચઢતાં પડતા કામકાનો ખ્યાલ હોય, અને તથા એને કમકમા આવે. આ શેની આંખમાં જાંચાઈના માપની બીતી હતી. મેં એમને પારખ્યા.”

“ને બાપુ! મેં મમાણમાં મારેલ લાવાનો ધા તો એવા ઝેરી હતો કે એનો મવમ પાકા ચોર સિવાય કાંઈ જાણે નહિ. એ મક્કમ લેવા આ ડોશી આવેલી ને મેં એનો પીછો પકડી ઘર શોધી કાઢ્યું.”

‘ને પેલાએ’ આગળ આવી ‘છાતી ઉપરનું વૃણ’ જતાન્યું. મહુ એક ખીજ મામે જોઈ રહ્યા. દિવાનના સંબોધનાં રાજના કાનમાં ભણકારા વાગવા લાગ્યા. “ચોરને પકડવો કે પારખવા મહેલા નથી.”

હોળી ગયાને માડ પદિર દિવમ વિત્યા હશે ચૈત્રને તાપ
 તપતો હતો ચોમેરથી બાળી નાખે એવી અભિની ઝાગ
 જેવી પવનની લૂ વાતી હતી, અને કાનસોરી લા-ચોળ બની દાઝી
 જતી હોય એમ શોકાર્થ જતી પશુપખીયો અસલ ગરમીને લીધે ઝાડની
 ઘટામા લૂપાતા છૂપાતા બેસી ગયા હતા વગડો સાવ નિર્જન હોવાથી
 ત્રાસનું વાતાવરણ જમાવતો નીરવ બની ગયો હતો તેવે વખતે બે
 યુવાનો ઘોડા ઉપર બેસી પૂરખાટ ધસ્યે આવતા હતા બન્નેનો
 ગૌરવર્ણ, ફૂટતી મોસરી, તેમના ચૌવનને સ્પષ્ટ કરતા ગરમીએ એમના
 શ્વેતમા લાનાશ આની હતી, મૂછના ઢોળ ઉપર પ્રસ્વેદના બિંદુઓ
 જ્વળતા હતા એમના ચૌવનનો ચનગનાટ તૃપાના ત્રાસને લીધે અદ્રશ્ય
 બન્યો હતો બન્ને તૃપાતુર હોવાથી એમની આખો બિહામણી દેખાતી

ગામના પાદરમા તળાવ હતું લિપ્તી ગડ જેવી પાળ, દૂર દૂરથી
 એ માથુસોને તૃપા છીપાવવા સાદ કરતી હોય એમ ચાડીકા જેવી
 અહોનિશ તપ કર્યા કરતી સોસાઇ જતા કંઠે બન્ને યુવાનો અપટભેર
 તળાવ તરફ ધસ્યા, ને પાળ ઉપર ચડ્યા એમના મોઢા ઉપર આવેલું
 ક્ષણિક તેજ અદ્રશ્ય બની નષ્ટ થઈ ગયું, ક્ષણકર અઝાવાતે, ચડેલા

ધૂધવતા દરિયામાં પહાડ જેવા મોજા ઉપર જીવન મરણ વચ્ચે એણી માનારાને દૂર દૂરથી આવતી હોડી હાથવેતમાં આવી ડૂબી જતાં જુઓ કે અમોષ દુઃખ સહન કરી, રાત, દિવસના ઉજાગરા વેડી આશાએ જીવનારને નિષ્કળતા મળે. હાથમાં આવેલું રત્ન ખોવાઈ જાય ત્યારે જે રિયતિ યાય, એવી આ બંને યુવાનોના મ્હેરા ઉપર ગમગીની પ્રથરાઈ ગઈ. નાનો હિંમત હારી ગયો. એ નિરાશ બની અંધારાં આવવાથી તળાવની પાળે ઊગેલા કેરડાની તલકચાંદરડાં જેવી નામની છાંયડીમાં નિસાસો નાખીને લાંબો થયો. એની આંખે લાલથીજાં ચકરડાં દેખાવા લાગ્યાં. પાસે ઊગેલો જવાસો તેમની મશકરી કરતો હોય એમ ધીમે ધીમે પવનમાં હેરાતો હતો. ચોતરફ ઝાડો પાન ખરી જતાં સકાઈને ટૂંકા જેવા બની ગયાં હતાં. ત્યારે પારકું દુઃખ જોઈ કોળાતો જવાસો લીલોછમ બની આખા તળાવ ઉપર પોતાનું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય ભોગવતો. એ ઉતરામણા જવાસાને લીલો જોઈ તળાવમાં પાણી હશે એમ ધારી આવેલા યુવાનોએ પાણી વિનાના ભયંકર લાગતાં સરોવરની પાળે ઊભા રહી આખા દૃષ્ટિપટ ઉપર નજર ફેરવી. પથુ ક્યાંઈ પંખીનેયં ઊડતું દીકું નહિ. થોડેજ દૂર ગામડું હતું. પાણીનું ખૂબ દુઃખ હશે એમ તો એનેય કલ્પના આવી ગઈ, પથુ જીવ જાવવા અનેક કાળાધોળાં કરવાં પડે, એમ વશિક્ષણ વાપરી, નાનાને લઈ દૂર દૂરનું સગપથુ યાદ કરી, જૂનો નાતો તાળે કરવા ધર પૂછતા ગામમાં ગયાં.

સોરે બેઠેલા એક વૃદ્ધ માણસે હુકાની નળી મોઢામાંથી બહાર કાઢી. ધુમાડાના ગોટ કાઢતાં આંગળી ચીંધીને દૂર ભાંગલી ખડકી બતાવી. ફોસો ચાલ્યા જતા યુવાનોની પાછળ જોઈ રહ્યો.

યુવાનોએ ખડકીની સાંકળ ખખડાવી, ને આંગણમાં લીંમડાના ઝાડ તળે માંચી ઉપર જોઈ બેઠાં રેંટીઓ કાંતતાં ડોસીમાને તીરાડેથી જોઈ સાદ કચો, “કાં દેવકેઈ મેર છા. કે ?” “કાણુ...ઈ...ઈ...” કહેતાં ડોસીએ રેંટીઓ બંધ કચો. પૂછીને ત્રાક સાથે મોડી અને

ખડકી' ઊઘાડવા આવ્યાં. વૃદ્ધાવસ્થાથી બધા અંગો વાંકા વળી ગયાં હતાં. હાથ, પગ મ્હોંની ચામડી, મુલાનીનું લોહી ઓમરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં તમરી બની ગઈ વતી, ને આંખે પૂરું દેખાતું ચ નહિ હોવાથી આંખ ઉપર હાથ મૂકી ડોસીએ નજર લંબાવીને પૂછ્યું, “કોણ...છા...લા...”

“એ ફઈ, ઈ તો હું ધનજી.”

ડોસીએ કાંઈ યાદ આવતું હોય એમ પૂછ્યું, “કોણ ! દેવજી જાણતો ધનો !”

“હા. ફઈ બા.” કહી ધનો ઓશરીની કોરે બેઠો.

“મોટા થઈ ગયો. મેં તો તને જોયો હતો ત્યારે તો તું નાગો નાગો શરીરમાં રખડતો. ઓળખાતોયે નથી. પણ તું ક્યાંથી આવી ચડ્યો ?” ડોસી હવેધેલા બન્યાં ડોસીના હૃદયમાં આનંદનો ઉમરો આવ્યો. મહામુશીબતે ઊઠી બેસી શકે, લાકડીને ટોકે માંડ ચાલી શકે એવી સ્થિતિ હોવા છતાંય હવેના ઉમંગકાથી એકદમ જીંઘ્યાં ને ધના પામે જઈ આવારણું લીધાં, ને ફળીમાં જીભેલા હકા સામે જોઈ પૂછ્યું “ધના, આ કોણ છે ?”

“ફઈ, એ તો હું. કુબેર શહેનો હકો.”

“ઓ હો હો. ભાઈ તું ક્યાંથી ?” કહેતાં ડોસીએ હકાનાં પણ આવારણું લીધાં. ત્યાં તો વડુએ ઓરડામાંથી થડ પાણીના લોટા લાવીને મૂક્યા.

પાણી પાઈ બનેના કુટુંબના કુશળ સમાચાર ફઈબાએ પૂછ્યા, ને પછી વિમામો ખાઈ ગામની નવાજૂતી જિએગી. જૂતા જમાનાના ડોસી નવા જમાનાના માણસો સાથે વાતે વગર્યાં, ને ત્રણ ત્રણ પેઢીની ઓળખાણ કાઢી. નામ પછી સહુનાં ઘરની વાતો પૂછવા માંડીને બનેને અકળાવી નાખ્યા. પરશેવે રેળએબ બનેલા બનેને દંડક વળી. ડોસી તો આનંદમાં રમણે ચઢ્યાં. પિયરીયાં મળ્યાં પછી સ્ત્રીઓને બીજી કંઈ મળું વધારે વહાલું - લાગે ? પિયરની કૂતરીએ ક્યાંથી ?

“બન્નેએ જીડી ઘોડા સાબદા કરવા માંડ્યા. પણ ડોસીએ આગ્રહ કરી રોક્યા. ખૂબ ખેંચતાણુ કરી, સમયગણ દર્ધ રાતવાસો રહેવા કબૂલ કરાવ્યું ને “વાની મારી કાયલ આવી ચઢી છે તમે ક્યાં રોજરોજ આવવા બેઠા છો.” કહી વહુઓ પાસે ડોસીએ કસારનાં આંધણુ મૂકાવ્યાં.

ડોસીએ રેટીઓ ચાલુ કર્યો. બન્ને સામાં ખાટલો નાખીને બેઠા. ડોસીએ જાડી ગયેલી આખો લંબાવીને પૂછ્યું, “દીકરા! શા મશે?”

“ધીની ખરીદે જતું છે.” ધને કહ્યું.

“હું ચામડા લેવા નીકળ્યો છું.” હકે કહ્યું.

ડોસી કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ બન્નેની આખોમાંથી કાંઈક વાંચતાં હોય, એમની આખો ડોસી સાથે વાતો કરતી હોય, એમ ડોસી બે ધડી તાકી રહ્યા, ને પછી હસતાં હસતા ખીજી વાતે વળ્યાં.

સાંજ થતાં ડોસીના દીકરાઓ આવ્યા. પાટલા નખાયા, ને સહુ જમવા બેઠા. ધનાને સહુની સાથે પંગતમાં કાંસાની થાળીમા જમવા બેમાર્યો અને હકા માટે ઓસરીની ફેરે ચાંબલી પાસે પાટલો નખાવી પિત્તળની થાળીમાં પીરમાવી ડોસી હકા પાસે સામાં ચાકળા નાખીને બેઠા.

પંક્તિભેદ જોઈ ધનો અને હકા એક બીજા સામમામુ જોઈ રહ્યા. એકજ રાતિના હોવા છતાં અને અંદરે અંદર સગાવહાણાં હોવા છતાંય આમ પંક્તિભેદ ડોસીએ શા માટે પાડ્યો હશે? હમણાંજ પાણી તો એકજ કળશ્યે પા હતુ. ધડીમાં ડોસીની શુદ્ધિ કેમ ફરી ગઈ? બન્નેનાં મનમાં એકજ વિચાર ચાલતો હતો. પણ હકાના હૃદયમાં થતી વ્યથાએ એનું કાળજી ચીરી નાંખ્યું. એનું હૃદય વસોવાઈ ગયું. પણ સમયસૂચક હોવાથી અપમાન ગળી જઈ, કાંઈએ દુઃખ બતાવ્યા વગર ઉપરથી હસતો રહી કાંઈ બોલ્યા સિવાય જમી ગાંધે. બેમાંથી એકેએ એકે શબ્દ બોલ્યાર્યો નહિ, ને ચાક્યા પાકપા પવનની દસ્તરમાં ફળીમાં ખાટલા નખાવી મૂકી રહ્યા.

ઘડેલા પરોઢમાર્તો બન્નેયે ઘોડે પલાણ માડ્યા, ને ચોતાને
રૂંટે પડ્યા

૨

પોતપોતાનું કામ પતાવી, માલનાં ગાડાં ભરી બન્ને પાછા વળ્યા
રાતવાસો પેના ફાધાને ગામજ યાય એમ હતું ગામકું દેખાતા જ
ધનાને પેલી રાત યાદ આવી, ને એના ચ્હેરા ઉપર હાસ્ય રફૂં
હકાની મસ્કરી કરવાનું એના હૃદયમા ઊંડું ઊંડું મન થયું ને એણે
રાતવાસો ફાધાને ઘેરજ રહીયું એમ ગાડાવાળા સાથે વાતો કરી
નમ્મી કરવા માડ્યું

પણ હકાના હૃદયમા ઇખારો ઊઠ્યો કાજગી ગયેતા અગારા
ઉપરથી ફૂકી નાખતા રાખ ઊડી જાય ને લાનચોળ જેવો અગારો
દેખાય એમ ભૂનાઈ ગયેલી વાત યાદ આપતા વિમારે પડેતું કુખ
તા તું થયું હકાની આખમા ખૂનસ ભરાયું ને એણે મુકામ નહિ
કરતા આગળ ફૂચ કરવાનો આગ્રહ કરવા માડ્યો પણ ગાડાવાળાના
બાજો યાકી જઈ ફૂલવાની તૈયારીમા હતા વગી દિવસ પણ બહુ
નહોતો સૂર્યનારાયણને ફૂલવાની તૈયારી હતી ભાણુ ખૂંચે, ઝૂંચે વેળા
પછી આગળ બધું ભયભરેલું હતું એને મને કમને હકે મૂગે મોઢે
સહુનો નિર્હુમ સ્વીગર્યો, ને ફાધાના ગામને પાદર ગાડા પહોંચ્યા
ત્યારે હકે પાદરમા જ પડ્યા રહેવાનું ધનાને કહ્યું ધનાની ઇચ્છા
ફાધાને ઘેર જવાની હતી પણ હકાના ચ્હેરા ઉપર દુર ન હતું
અપમાન એને અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું

એવામા ડોસીનો દીકરો ત્યાં યઈને નીકળ્યો એણે મહેમાનને
ઓળખ્યા અને આગ્રહ કરી, બાવડું ઝાલી ઘરે લઈ ગયો હકો શરમાતો
શરમાતો ખડકીમા લખન થયો, પણ ડોસીએ તો એવા જ
ભાવ અને ઉમંગકાથી બનેના ઓવારણા લઈ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા
એમા પક્તિમેદ ન હતા

બેઠા પછી ડોસીમાએ પૂછ્યું, “ માલે લખ આપ્યા ભા ! ”

“હા; કહ્યા.” કહી બન્ને ચૂપ રહ્યા.

“કેવીકે સોંધવારી હતી ?” કહી ડોસીએ નંજર લંબાવી બંનેનાં ચહેરા સામે ભેંસું; પંથુ ગ્રંથાનો આજ અગત્યાંગમાં બરાબર સૂઝ્યું નહિ, કે સમગ્રયું નહિ. ડોસી જરા ગૂંચવાયા, અને ઉવટે થોડી આડી અંધળી વાતો કરી એમના હૃદયમાં થતા વિચારોને બીજે રસ્તે વાળ્યા અને વાતચીતમાં એમનું હૃદય વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલામાં પાટલા નંખાયા, અને યાજ્ઞીઓનાં રથકારે જમવા બિડવાનો વખત સૂચવ્યો એટલે સંકુ બિડ્યા. ડોસીમાએ દીવો ઉઘોડી, કીર્ણી આંખો કરીને ફરી બન્ને ભાઈઓ તરફ ભેંસું ને સ્મીત હાસ્ય કર્યું.

સંકુ જમવા બિડ્યા. ડોસીએ હકમશીને બાવડું ઝાંઘી ચાંભલી પાસેથી ખેંચ્યો અને પંગતમાં પાટલા ઉપર બેસાડ્યો. પાછંગ આવતો ધનો આગળ વધે તે પહેલાં ડોસીમાએ ધનાને કહ્યું, “ધના, હા અહીં મારી પાસે બેસ. આપણે બેય થોડી વાતો કરી લઈએ.” કહી ડોસીએ ધનાને આશરીની દારે બેસાડ્યો, ને પોતે પડખેની ચાંભલીને ટેકા લઈને બેઠા.

ધનો પિત્તળની યાજ્ઞી ભેદ તપી ગયો. હકમશી ગયે વખતે અપમાન ગળી ગયો હતો પણ ઉછાંછળાં દેખાતા ધનાથી શરવાયું નહિ. એ કીધથી ધૂંછ બિડ્યો. એની આંખો પંગતમાં બેઠેલા હકા તરફ ચકળવકળ કરવા લાગી. ધુંવાકુંવા થયેલા ધનાને ડોસીએ કહ્યું. “ધના, હમણાં તું જમી લે. પછી આપણે નીરાંતે વાતો કરશું.” કહી ડોસી બિડી ગયા, ને ફળીમાં પાયરેલા ખાટલે જઈ જરા આડે પડખે થયાં.

સંકુ જમી બિડ્યા, અને ડોસીના ખાટલાની આસપાસ વીટળાઈને બેઠા. ડોસીના દોકેરાંએ સહુને સોંપારી કાંતરીને આંખો. ત્યાં તો ડોસી ખાટલામાં બેઠા ચયા, અને અમી ઠાલવતી આંખો ધના ઉપર ફાંરી, ને કહ્યું, “ધના, બેઠા ! તને દુઃખ થાય છે એવું હકોને ગયે વખતે નહિ થયું હોય ? એમાં આટલું બધું ખોટું લગાડાય ? બે, સાંભળે. તું ને

હકો અહીં આવ્યા ને પાણી પીધું ત્યાં સુધી તમે બન્ને વાણિયા હતા. જમવા બેઠા પહેલાં તમે બન્ને વિચારે ચઢ્યા હતા. ‘તું’ ઘી લેવા જતો એટલે તને વિચારો આવતા કે “સુગાળ હોય ને દોર ખૂબ દૂધ કરતા હોય, તો ઘી સોંધું હોય. એવું પ્રભુ રાખે તો ?” માટે તારી ભાવના તે વખતે દયામય હતી, ને હકો જતો હતો. ચામડાં લેવા. ખૂબ દોર મરતાં હોય, દુકાળ હાહાકાર વગાડતો હોય, રોગ-આગો ફાટી નીકળ્યો હોય, તો ચામડાંનાં ઢગલે ઢગલાં હોય, ને ભાવ પણ શેધી હોય. પ્રભુની એવી લીલા હોય તો ?” એની ભાવના દુષ્ટ હતી. માટે મેં તને પગતમાં બેસાર્યો ને હકને દૂર બેસાડ્યો. સહવિચારોને લીધે તું ઉચ્ચ હતો અને હકો તેના કુવિચારે નીચ શાંતિનો હતો.”

સહુ તાકી રહ્યા. ડોસીએ પાણીનો લોટો લઈ પાણી પીધું. ને તરશથી સ્ક્રાપ જતું ગળું કુર્ણ પડ્યું એટલે ડોસીએ બોલવા માંડ્યું, “વળતા આવ્યા ત્યારે ધના ! તે ઘી ખરીદી હતું એટલે દોર મરે તો ઘી મોંધું થાય એવી તારી ભાવના હતી અને હકને મન દોર જીવે તો ચામડા મોઢા થાય એવા વિચારો હતા. એ વખતે એને મે પગતમાં બેસાડ્યો ને તને મેં દૂર બેસાડ્યો. સમજ્યો ?”

સહુ જોઈ રહ્યાં. ડોસીની આ પ્રચાચક્ષુ જોઈ, બન્ને યુવાનો મ્હોમાં આંગળી ધાલી ગયા, ને જિલા મર્ષ કષ્ટાના પગમાં પડ્યા.

ડોસી બોલ્યાં, “છોકરાઓ, જેવી ભાવના એવું આપણું મન અને એવી આપણી ગતિ ગણાય. ઉચ્ચ શાંતિમાં જન્મ લેવાથી કાંઈ જોયા એજા જ ગણાવાય ? શાંતિઓ તો સારા લક્ષણો અને ઉચ્ચ ભાવનાથી ગણાય ને. અને મૂળ ખંધાર્ષ છે પણ એ જ રીતે. બેટા, આ વાત કદી ન જૂલશો.”

બન્ને જોઈ રહ્યા ને સવારે પોતાના મામ તરફ વિદાય થયા પણ કષ્ટાની વાત કદી જૂલતા નથી.

શિયાળાની કડકડતી ઠડી આખા અગને હચમચાવી નાખતી અને તે સાથેનો ઠડો પનન કાળજી સોમરવો નીકળી જતો હતો. તેવે વખતે પ્રભાતમાં જોશીએ ન્હાણ ધોઈ પૂજા પાક કરી પોતાની ધાબળી બદલાવી કે તરત જ એમના પત્ની હાથમાં જોડો લઈ આવી પટોઆ શુભામ શેરને જોતા જેમ નીચે નમી પડે અથવા તે વધરથાને લઈ જવાને તૈયાર કરેલો કેદી માંથી માગવા પડે પડે એમ જોશી તેમની પત્નીના પગમાં લોટપોટ થઈને પડ્યા. અને ધડધડ સાત જૂના ખાસડાની પ્રસાદી જોશીના માથામાં મારીને ગોરાણી ધરમાં ગૃહકાર્ય કરવા ચાલ્યા ગયાં. વિદ્વાનોમાં ક્રોધ એવો એ જોશી પોતાની હમેશની ઘટમાળ પૂરી કરી ગામમાં જવા માટે તૈયાર થયો એવામાં રાજ અનુચરે આવી બારણું ખખડાવ્યું.

“જોશીજી ઘેર છો કે ?”

“કોણ.....એ.....” કહી જોશીએ બારણું

ઊંઘાડ્યું

“એ તો હું” કહેતો રાજમિયાદ બારણામાં પેડો એનો શ્વાગ જોઈ જોશી હેબતાઈ ગયા. એના અજેઅગમાં ધૂનરી છૂટી અને

હાથળા ફાથળા દોડી ઘરમાથી ખાટલો લાવી સિપાઈને ઉપર બેસાડ્યો. ગૃહસ્થાશ્રમના નિયમ મુજબ એને પાણીનો લોગ પામે મૂકી ધીરજથી પૂછ્યું, “ શો હુકમ છે ? ”

“ મહારાજાએ આપને યાદ કર્યા છે ”

“ મને ! ” આશ્ચર્યમાં ડૂબી જતા જોશીએ ફાળી આપે આવનાર તરફ તાકીને જોયું

“ હા, આપને ”

“ કમ ? શું કંઈ મારો વા ” “ જોશીનો સાદ
તૂટી ગયો

“ નારે, જોશીજી ! આપ તો વિદ્વાનોમાં પથ પૂજ્ય છો. આપની ખ્યાતિથી કોણ અજણ્યુ છે ? ત્રણે લોકમાં આપની બરોમરી કમી શકે એવો જોશી છે કોણ ? ” એણે જોશીની પ્રતિમા મુક્તકંઠે અને ફાટતે મોઢે કરી

જોશી બહુજ વિદ્વાન હતા એમના જમાનામાં એમની બરાબરી કરી શકે એવો જોશી વિઘ્વાન ન હતો સમાજમાં એમની ખ્યાતિ પુષ્કળ હતી પણ હજી એ ઉગતા જોશીનો રાજદરબારમાં આવરો જવરો ન હતો શરૂ અને બીકનો પડસે ઊંચકાના પહેનાં દરેકના હૃદયમાં બીતિનો વામ હોય છે, એમ જોશીને પણ રાજદરબારના સ્વાગત સાલગતા અત કરણમાં ખગલળા મચી રહ્યો એ સ્થિતિ ચિત્તે સાંભળી રહ્યો ન તો એ હસી ચકચો કે ન તો હર્ષનું એક અશ્રુનું મિંદુ એની આંખમાંથી ખરી પડ્યું જાણે મોઈ પાપાણુ મૂર્તિ ઊભી કરી હોય એમ એ એના મામે ફાળી આપે જોઈ જ રહ્યો

“ ચાલો તૈયાર થાન છો ને ? ”

“ ક્યા ? ”

“રાજદરબારમાં, જૂઓ આ પાલખી આપને માટે છે.” પાલખી ખતાવતાં અનુચરે કહ્યું.

જેશી સ્તબ્ધ બની ગયો. આટલું બધું માન ! અધિકાર વિના અધિકું માન અપમાનની ગરજ સારે, એ વિચાર એને આવ્યો; પણ તરત જ ચાલ્યો ગયો. એને પોતાની વિદ્વતાને જોરે એ વિચાર વિસર્ગઈ ગયો અને પોતાનું ઉન્નત લવિષ્ય નજરે તરવરતું એણે જોયું. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ધોવા જવાનું એણે યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તરત જ કપડાં પહેરી એ તૈયાર થઈ ગયા. કપાળે ત્રીપુંડ, માથે લાલ ચકરી પાઘડી, લાંબી ચાળતું અંગરખું, કોટમાં શ્વાસની માળા અને સાંજુ મેકું પામે રાખી જેશીજી બનીકનીને ધરમાથી પાલખીમાં બેસવા બહાર નીકળ્યા.

ત્યાં તો ગોરાણી ધરમાંથી બહાર આવ્યાં. જાણે સાક્ષાત અડિકા એવા જ જિમ સ્વરૂપે અને પોતાના કર્કશ સ્વરે પૂછ્યું, “કેટલા દિવસ થશે ?”

“રાજના મહેમાન થયા એટલે બે દિવસ તો થાય જ ને !” પેલા અનુચરે સ્વાભાવિક રીતે જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે જરા ઊભા રહેજો.” કરતી એ ધરમાં દોડી ગઈ ને પેલો જોડે લઈ આવી જેશીના માથામાં બે દિવસના ચૌક જૂતા એકી સાથે મારી લીધા. નરમ ઘેમ જેવા બની ગયેલા જેશીએ ચૂંકે ચાં કર્યા વગર જૂતા મહન કર્યા. અનુચર ફાટી આખે જોઈ રહ્યો. વિદ્વાન જેશી જેની આખું જગત ફાટતે મોકે ખ્યાતિ ઉચ્ચારે, જેને વિદ્વાનો નમે, જેની પ્રશ્નમા દિગ્દિગતમા ગાળે, એવો આ વિદ્વદ શિરોમાણી જેશી જૂના ખાસડાં સીના હાથે ખાવાનું કેમ મહન કરતા હશે એ પ્રશ્ન એને ગૂંગાવી નાખવા મંડ્યો. પણ તરતજ જેશી હમતે મુખડે પાલખીમાં બેઠા અને બોમ્બોલોએ ચાલવા માડ્યું. તેથી તેને પણ વગર હાથએ પાછળ પાછળ દોરતું થડ્યું. ત્યાં તો પાછળ ધરતું ખરડ્યું.

જિઘડ્યું ને એ સાક્ષાત ચંડિદેવીએ ખૂમ પાડી. “એ જિભા રહે!.....” ને પાલખી અટકી. જ્નેશી નીચે જિતરી બહાર જિભા રહ્યા.

“કેમ શું છે?”

“એ દિવસ રહીને જરૂર આવતા રહેજો. નહિ તો મારે ત્યાં મુધી આવવું પડશે. મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વગર મારાથી ખવાય કેમ? મારી ટેક ન ચૂકવાડશો, સાંભળ્યું છે ને! યાદ રહેશે ને! બૂલતા નહિ, જો જો હો!” ગોગણીએ ખૂબજ ખરાવી ખરાવીને જ્નેશીને ત્રીજો દિવસે ઘેર આવતા રહેવાની સૂચના-આદેશ આપી દીધો.

જ્નેશી સમસમી જીક્યો. બચની કંપારી આવી ગઈ. એનું લોહી હંમેશાં સોસાઈ જતું. વાધની નજરે પાંજરામાં પૂરેલી બકરીને હંમેશાં સુંદર ખોરાક ખવડાવતા છતાંય સુકાર્ધને ખોખું થઈ જાય, એમ આ જ્નેશીજી પોતાની ગૃહપત્નીની ખીકમાં હજી તો જિમીને જિભા થતા હતા એવામાં અકાળે વૃદ્ધત્વ પામ્યા હતા. એની આંખમાંથી તેજ જડી જતું હતું અને આંખો વધુ ને વધુ જોડી જિતરતી જતી હતી.

કાંઈ પણ ખોટા વગર શ્વાન વદને એ ગુપ્તગુપ્ત પાલખીમાં ચઢી બેઠા, ને મનુ આગળ ચાલ્યાં. રસ્તા વચ્ચે અને પરાયા માણસોની હાજરીમાં થયેલું અપમાન બાલાની અણી પેઠે એના હૃદયમાં ભોંકારી રહ્યું હતું. પણ નિરૂપાય હતા. જ્નેશી માનતા કે પોતાને મારેલા ખાસડાંની અનુચરને ખજાર નથી અને તેથી તેમને કાંઈક મંત્રોષ હતો. એવામાં રસ્તા ઉપર થયેલા આ અપમાને તો હૃદ વાળી. જ્નેશીને આ પ્રત્યંગથી મરવા જેવું લાગ્યું.

રાજદરબારે જઈ પાલખી જિભા રહી અને જ્નેશીને સન્માન સહિત અંદર તેડી જવામાં આવ્યા. જ્નેશીની ખ્યાતિથી આકર્ષાયેલા રાજાએ પણ જ્નેશીને ખૂબજ આદરમાન આપ્યું, “પધારો, પધારો, જ્નેશીજી!” એ હાથ જોડી વિતાવતર ચહેરે બેઠેલા રાજાએ સત્કાર્યા.

આશીર્વાદ આપી જોશી બાજઠે ઉપર બેઠા અને તરતજ બીજા રાજજોશીઓને પણ બોલાવવામાં આવ્યા. વિચાર વમળમાં ગૂંચવાયેલો પેલો અનુચર આ રમઝૂમી ઉપર લજવાયલું નાટક જોઈ દિગ્ભ્રમ બની ગયો હતો. તે બહાર જઈને બેઠો.

૨

યુવાનીથી ખીસતું ફૂલ કોઈ અકસ્માતથી કરમાવા માંડે, એમ એ રાજવી માથાના દુખાવાથી સૂઝવા માડ્યા હતા. એમના દેહે ઉપર યુવાનીની ભલક હતી, શરીર સુડોળ હતું પણ ચહેરા ઉપર ખિન્નતા અને માથાના દુખાવાને લીધે આખમાં કાંઈક કંઈકશતા હતી. લમણા ઉપર હાથ દઈને આખો દિવસ દોહીયા ઉપર પડ્યા રહેતા હતા. એ ન તો રાજ્યમાં ધ્યાન આપી શકતા કે ન તો આનંદ ભોગવિલાસ ભોગવી કે માણી શકતા. આ સ્થિતિ એમને અરુચિકર થઈ પડી હતી. ધણા વૈદ્યો, જોશીઓ, જૂવાઓ, જતર મતર કરનારાઓ, વગેરેએ પોતાના પરાક્રમે અજમાવી જોયા હતા, પણ સડું નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં મહુએ હાથ ધોઈ નાખ્યા અને ગળના આ કોઈ અકથ અને અકળ દર્દ મટાડવામાં પોતાનું સામર્થ્ય નથી, એમ સડુએ ઉદાર દીપે કબૂલ કર્યું-કરવું પડ્યું. રાજ નિરાશ થઈ ગયા. મનુષ્યને નિરાશા જેવું એકે ઝેર નથી. એને આ ઝેર રંગે રંગમાં વ્યાપી ગયું, એનું શરીર કરમાવા માંડ્યું; એ હાડપિંજર સ્વરૂપ બની ગયા. ઉવટે રામસકર જોશીની ખ્યાતિ યાદ આવી અને એ વિદ્વાન જોશીને બોલાવવા અનુચર મોકલી એમને તેડાવ્યા આશા રૂપી અમૃત મગવાથી એમનામાં કાંઈક રહૂતિ આવી હતી.

રાજ જોશીઓ અને રામસકર જોશી વચ્ચે વાત ચર્ચા અને જાણે એ વાતમાં કાંઈજ વિચાર કરવા જેવું ન હોય એમ એમણે આગળના વેદા ઉપર ગણી લાવિષ્ય નજરે નીહાળતા હોય એમ તાત્કાલ તરફ જોઈ કહ્યું:-

“ મહારાજા ! ”

અને સહુનું ધ્યાન એ જોશી તરફ ખેંચાયું.

“.....આપનું માથું તપી ભડે છે કે ? ”

“ હાજી, એનું ઔષધ આપ બતાવશો ? ”

“ માનજો ? બહીતા બહીતા જોશીએ ઉચ્ચાર્યું ”

“ જરૂર સત્ય વાત આપ ઉચ્ચારો. જરાય મંદેરાત ન રાખશો ”

રાજાએ હિંમત આપી

“ આપણા ગામની દક્ષિણ દિશાએ એક મહાદેવ છે ”

“ હા. ”

“ ત્યાં જવું પડશે ”

“ ત્યાં... ..? ” એ તરફથી મધમાખીઓની પેઠે ગણગણાટ સભાગાયો સહુ જોઈ રહ્યું અને રાજાએ મહાદેવ જવાનો આદેશ કરાવ્યો.

તરતજ બધી તૈયારીઓ મધ ગર્ધ અને સહુ ઉપડવું આ જોશી રાજાનું દર્દ શી રીતે મટાડે છે એ જોવા સહુ ઇતિભર હતું. કેવળક વૃત્તિથી કેટલાક દોરાયા હતા જ્યારે કેટલાક રમુજ ખાતર પણ કાષ્ટક દીબગ કરવા સાથે આવ્યા હતા

મહાદેવની દેરી પાસે જઈ સહુ બેઠા જોશીએ ઈશાન ખૂણે જઈ રાજાને બોલાવ્યા.

“ મહારાજા ! આ ખૂણાના પાયામા એક ખોપરી છે. કોની છે ? ખમર છે ? ”

“ ના ” રાજાએ ઠોક ધૂણાવ્યું

“ આપની. ”

“ મારી ? ” રાજા આશ્ચર્યમા જોઈ રહ્યા જેણે જેણે સાબળ્યું તે નફટ હાસ્ય હસ્યા અને છૂપો ગણગણાટ પ્રસર્યો. ‘ જોશીની મતી ફરી ગઈ લાગે છે. ’

“હા. હું આપનીજ.” મહમ જવાબ જોશીએ આપ્યો.

“મારા જવતાં !” આશ્ચર્ય સાથે કાઠક કોધની જવાબ નીકળી.

“અરે, આગલા જવની.”

“હૈ.....”

“હા ન ખાત્રી થતી હોય તો ખોદવી જુઓ.”

રાજલોક કદીએ મટી સાલગી છે? માથુસો મડયા ખોદવા અ ને થોડું ખોદુ ત્યાં તો ખોપરી નીકળી. રાજ જોશીને નમી પડ્યા.
“જોશીજી ! મારે કરજો આપનું હૃદય મારાથી ફલવાયુ છે. મહેને ખબર નહોતી.”

“કાંઈ નહિ રાજ ! ઉદાર ચિત્ત રાખવામાં જોર મળ છે. પણ તમારું હૃદય હજી આટલેથી નથી મટતું.”

“ત્યારે?”

“આ ખોપરીને ખાંડીને ઝીણો ભૂંડો કરાવે. એને દૂધમાં ભેળવીને એ મિશ્રણનો આપના દુઃખતા માયા ઉપર લેપ કરાવે, અને વિદે-પનથી તરતજ માથું દુઃખતું મટી જશે એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં કદીએ માથું દુઃખવા આવશેજ નહિ.”

અને તરતજ દરખાસમાં સફ પાછું વળ્યું. ખોપરીનો ભૂંડો થોડા વખતમાં ચર્ચ ગયો અને લેપ થતાં ચર્ચથી પણ ક્ષીતજ લેપ માથાના દુઃખાવાને દરી સહ પ્રવૃક્ષીત મગજમાં આનંદની સહરીઓ આવવા લાગી.

રાજ લીડી જોશીના પગમાં પડ્યા, અને જોશીને ખીન્ને દિવસે બહિસ આપવાની પેરવીઓ શરૂ થઈ. રાજ જોશીના ઓર્ડીંગણ ખતી રહ્યો.

“બાપુ ! એક ચક્ર છે.” જે હાથ જોડી અનુચરે રાજના પગમાં માથું ઝૂકાવ્યું.

“શું?”

દેખી અનુચર ડરી ગયો અને લયભીત બની નીચે બેસી જતાં ધીમેથી ઉચ્ચર્યો, “ કાલે આવશે.” ને પછી તો એ શાન્ત ગભીર બનીને બેઠો.

કોધે લગાયલા માણસને હડો જવાળ ઉરકેરી મૂકે છે એટલે ગોરાણી ધ્રુજી ઊઠ્યાં, અને એ લાન ભૂલી જઈ જેમ આવે તેમ ઉધાડે મોટે બોલવા મડ્યાં. “ ખબર નથી, મળ્યો દિવમના ઉપવામ છે ને એમને ત્યાં શાન્ત બેસી રહેવું કેમ ગમે છે ? જતા જતાં કેટલું કહ્યું હતું પણ પાડા માથે પાણી. એ તો આ કાને માંભજે ને બીજે કાને કાઢી નાખે. પણ ઘેર આવે ત્યારે વાત છે ને ! ”

એ હાથ ભેડી અનુચર બોલ્યો. “ ગોરાણી ! શાન્ત થાવ. આ ચોખા પ્રસાદીના છે. સતિમાની પ્રસાદી મતીઓને ખાવીજ નેઈએ. આપ એ રાધીને ખાવ.”

“ લાવો ત્યારે.” મતીએ સતીની પ્રસાદી દેવાના હર્ષમાં ગુસ્સો કાંઈક દાર્યો.

“ પણ એ ધોખા વગરજ ચોરવાના છે.”

“ વારૂ ” કાંઈક ક્રોધ અને શાંતિવાળા વાતાવરણમાં એ ધગ્ની અંદર ગયા. અને ધોખા વગર ચૂલે ચઢાવેલી તપેલીમા ઉકળતા આંધણે ચોરી દીધા.

દિમતના ઓક્રો મૂક્યા અને વહેલામાં વહેલા પોતાના પ્રિયતમના પાદાંશુજમાં સીર જૂકાવી હૃદયભાર હળવે કરવા તે અનુચર સાથે ગજદરબારે ચાલી નીકળી.

રાજદરબારે આવી જોસીના પગમાં પડો. એને આવની નિહાળી જોશી અવાક બની ગયાં હતા પણ ગોરાણીને પગમાં પડેલી ભોતાં ભાવિ પરિવર્તન એમણે નીહાળ્યું. ગોરાણીના મ્હેંગ ઉપર આતી છવાયેલી રૂપક વચાવી હતી.

“માફ કરો. હું ભૂલી.”

“ના. અધ્યાત્મબંધ પૂરું થયું.” કહી જોશીએ એને બધું માફ કર્યું. અને એ વિદ્વાન યુગલ સુખની પરાકાષ્ટએ પહેર્યું. મહારાજાએ એમને ખૂબ ધન આપવા માંડ્યું પણ એનો એકજ જવાબ, “ધનથી ન રેકાત એલું ઋણ તમે ફેડી આપ્યું છે. એ કાંઈ ઓછું છે?” અને પાસે ઊભેલા ગોરાણી સાંભળી નીચું જોઈ પોતાના અંશુભાવતી ધરતી ખોતરવા લાગ્યા. “અધ્યાત્મબંધ ભોગવ્યા વીના છૂટકો છે?” એ ગણગણાત રૂપેરી ધંટડીના ઝીણા રણકાર પેઠે રાજમહાશયમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયો અને ધુમટના ગલાસમાં એનો પડથો પડયો, “અધ્યાત્મબંધ.”

જે મહિનાની કૃષ્ણપક્ષની એક પાછલી ગરે ચંદ્રની જ્યોત્સ-
 નામાં વિશ્વ આપ્તું રાચતું હતું. સરોવરના અગાધ પશુ
 મર્ષાદિત ઊંડા જળ સંદ્રિકાને વધાવવા હેતુે ચડ્યાં હતાં. જગતનાં
 માનવી નિદ્રાને ખોળે હાથાં હતાં. તેવે વખતે એક અંધ યોગીરાજ
 પત્રનની લહરીથી ઉજ્જગતાં ટંકા જળમાં સ્નાન કરી કઠિ આબ્યા અને
 પગથીઆ ઉપર પગ મૂકી હાથ માંહેલું કમંડળ નીચે મૂક્યું. ત્યાં તે
 સામે પાળ ઉપર એક ઘોડેસ્વાર ચઢ્યો. એના પગરવથી યોગીરાજના
 કાન ચમક્યા. કમંડળ હાથમાં લઈ લીધું ને આરાની હાથણી પકડી
 એક બાજુ નીતરતા ઊભા. સ્વારે સરક ઢીલી મૂકાને ઘોડીને પાણી
 પાવા આરે ઉતારી, યોગીરાજે ઘોડીને પાણી પીવાથી ચતો અવાગ
 પારખ્યો ને કમંડળ નીચે મૂકી પોતાની લંગોટી નીચેની ખભે નાખી.
 તે પોતાના હાથ માંહેલું કમંડળ ભરવા પાંકા વળ્યા. સ્વારે ઘોડીને
 એડી મારી પશુ તપાવર ઘોડીએ મોહું કરી પાણીમાં નાખી પાણી ચૂસવા

સ્વરે હાથમાંની કુમચી વીંછીને ફટકારી, ઘોડીએ દઈથી
 વધીને હાલત કરી. વાંકા વલેચા ચોખીનાન જાબા ચર્ધ ગયા.
 'દાંત્રી ભવાન આવતો હતો તે તરફ જોઈ રહ્યા.

મેનું આદે હૃદય કંપી લાંબું. દયામય અંતઃકરણમાંથી દુઃખનો
 જીવો નીકળ્યો નીકળી ગયો. એમનાથી અનાવામે બોલી
 "રાજા થયો. વહેવાની એક આંખ ફૂટી ગઈ. નહિ તો
 હવે રવાનો પંચકસ્યાણી વહેતો થાત ! કાઈ ચક્રવર્તિનાં આંગણે
 મેં વહેતો અજોડ બનત. પાપીને દયા પણ ન આવી !"

ભાસ્યું, એ અકર્માઈ ગયો. જોકો ને ઝડપે આવી હાક મારી
“કોઈ જો હાજર ?”

“હ.....” કહેતા અનેક હજુરિયા હાથ જોડી જિભા
તેને કહ્યું : “ધર્મશાળામાં ખૂણામાં બેઠેલા યોગીરાજને અહીં
આવાવી લાવે.”

ને બેલદારો છૂટ્યા. જગતની જંગળથી છૂટેલા ઇશ્વરપરાયણ
યોગીને પહેરેગીરો પકડી લાવ્યા, ને રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા મુવાન
નૃપતિ પાસે એને ખડા કર્યો. રાજના દીક્ષમાં લક્ષિત હતી, માન
હતું. એણે જિભા ઘર્ષ યોગીરાજને આવકાર આપ્યો, આસન આપી
બેસાડ્યા, ને યોગીના દિક્ષમાં કંઈક શાન્તી ઘર્ષ.

“યોગીરાજ ! આપ સુવારે.....”

ને યોગીરાજે એને અવગ જ ઉપરથી ઝાળખ્યો. એમના
ઘણેધણ મરી ગયા. મોડું કરમાઈ ગયું. એ કમકમી જાડ્યા.

રાજવીએ એમને તરતજ એક મકાનમાં ઉતારે આપ્યો. પાશ્વર
ધીનુ હંમેશા પ્રાકુ સીધું ચાલુ કર્યું. અને ઘોડી ઠાણુ દે ત્યાં સુધી
બહાર નહિ જવા દેવાનો પહેરેગીરોને આદેશ કરી રાજ જોડી ગયો.
આસપાસક પહેરેગીરો યોગીરાજને એમના ઉતારાવાળા મકાને તેડી
ગયા. કપાળપર હાથ મૂકી યોગીનીયું જોઈ પાછળ પાછળ આત્મા
ગયા.

પંદરેક દિવસો વિત્યા. ઘોડીએ ઠાણુ દીધું. જન માત્રની આંખ
વહેરતે જોઈ કરે એવો પંચકલ્યાણી વહેરે આળ્યો પાણુ એક આંખે
ખોડ હતી. રાજ વિસ્મય થયો ને યોગીરાજની વિદ્યા ઉપર એ
આકર્ષીત બન્યો. શ્રદ્ધાળુ લક્ષ્મ બન્યો ને એણે હંમેશાં યોગીરાજની
સેવા કરવા માંડી. યોગીરાજને પણ સર્વઆતમાં અધ્યામું લાગતું મકાન
હવે પોતાના નિવાસસ્થાન જેવું પ્રિય ઘર્ષ પડ્યું હતું. ચાલે પડેલા
યોગીરાજે સ્થાનાંતર કરવાનો જરાય પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેઓ રાજશુર

ધર્મ પથ ને યુવાન ગળ એમને પૂછવા સિવાય કાઈ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેસે હોતો.

૨

પોપ મહિનાની દંડી માણુઓના હાડ બાગીને ચૂરા કરી નાખતી ખરે બપોરે મધ્યાનનો સર્વ દાહના ચમકારાને ઓછો કરવા અશક્ત બેસે હોતો માણુઓ આડસોડીયા વાગી અડોઅડ બેસી એન્ડ્રીમની મુઠે વાતો કરતા તેવું વખતે હમારુમદમા એક સોદાગર સુંદર ઘોડાએ લઈને આવ્યો એક ગરુડવાન ઘોડો લાવી એને રણુ કયો દાણીયા અને અશ્વપાગાએ ઘેરો જોયો બોડખાપણુ વિનાનો ઘોડો તબેનામા બાધવાના હોંડીલા રાવતે અશ્વને ફેરવી જોયો. ગમ્યો સતુની નજરમા એ જાતવત હયરાજ રમી રહ્યો ખૂદ દિવાનજીએ પણ એને ખરીદી લેવાની સનાહ આપી મહારાજાએ ચોગીરાજને સુખપાલ મોની દરબારમા તેડાવ્યા અને અશ્વવિદ્યામાં પારંગત ગણાતા ચોગીરાજની સનાહ લઈ અશ્વ ખરીદવાની મહારાજાએ ઈચ્છા દર્શાવી.

ચોગીરાજે આવી આશિર્વાદ આપ્યો ને બેનાવવાનું કારણ પૂછ્યું દિવાનજીએ અશ્વ ખરીદવાનો છે મટે આપની મંમત્તિ અને પરીક્ષા મટે તમ્હી આપી છે, એમ રહેડાન કર્યું.

સહુ વિસ્મય થયું. રાજા અચળામાં પડી ગયો. આવા સરસ જાતવંત ને પાણીદાર ઘોડાને જોઈને સહુના મોઢામાં પાણી આવ્યા હતાં તે સૂકાઈ ગયાં. સહુ ખ્લાન વધેને સાધુ સામે જોઈ રહ્યાં. યોગી-રાજના મ્હેરા ઉપરથી કાઈ એને પાગી શક્યું નહિ. સહુએ એક બીજા સામે જોયું પણ એકજ વિચાર અને એકજ ભાવ મહુના મ્હેરા ઉપર તરવરતો દેખાયો.

સહુના શંકાશીલ મ્હેરાઓ જોઈ યુવાન રાજવી અને દિવાન સમક્ષના ઉઠેલ અર્થે વિચારગ્રસ્ત બની ગયા. સહુને સ્તબ્ધ અને શાન્ત થયેલા જોઈ યોગીરાજ હસ્ય અને ઘોડાને ફરી તપાસી જોવા માટે અને જોડાને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી સહુની શકા સમાધાન અર્થે અશ્વપાલને ત્રાર થઈ સરોવરને આરે પાણી પાવા લાઈ જવા સૂચવ્યું. અનેક માણસો ઘોડાની ચાલ અને તે ઉપર બેઠેલ સ્વારની છટા પાછળ મીટ માંડી રહ્યા હતા.

તળાવની પાળે ચઢતાં જ ઘોડો હણુહણ્યો. ખુશાલીને પોકાર કર્યો ને પૂરપટીએ એ તળાવના પાણીમાં જડો જડો તરતો ચાલ્યો ગયો. સ્વારના કપડાં ભીંજાઈ ગયાં, ધણી લગામ જેવી પણ એના વેગ આગળ રાવતનું કાંઈ જ ચાલુ નહિ.

અશ્વને લઈ રાવત કચેરીમાં આવ્યો, એના નીતરતાં કપડા અને ભીંજાઈ ગયેલા દેહ સામે જોઈ મહુ અચળો પામ્યું. "પાડી નાખ્યો!" સર્વત્ર એક જ અવાજ જોડ્યો.

"ના. ઘોડો અને પાણીમાં જેવી ગયો."

"હું...!"

"હા અને પાણીમાં બેસીએ ગયો."

"અર...છેતરાઈ જાત ને!" દિવાનજીથી બોલાઈ ગયું.

સોદાગર લેવાઈ ગયો, એના મ્હેરા ઉપર ચરમની ઠાળાથ ઢળી ગઈ.

“મહારાજા ! ઘોડો પાણીમાં બેસે એના જેવી ખોડ ખીછ શી હોય ?” રાવતે ઉચ્ચાર્યું. -

રાજાની આંખો ચોગીરાજ સામે તાકી રહી. ઘોડો ખોટીસો છે એમ આ સરદાસજી શી રીતે જાણી શક્યા એ જાણવાની સહુને જીજ્ઞાસા થઈ.

“આપે કેમ જાણ્યું કે ઘોડો ખોટીસો છે ?”

“એણે ઘોડાને બેસતું દૂધ પાઈ ઉઠ્યો છે. એ ઉપરથી.”

“હે.....?”

“ન માનતા હો તો પછી સોદાગર ને ”

સોદાગરે હાથ જોડ્યા. “બાપુ ! સાચી વાત છે.”

“પણ આપે એ દૂધ કેમ પારખ્યું ?”

ઘોડાના પસીનામાં ભેંમના દૂધની ગંધ હતી. પણ જો એણે બકરીનું દૂધ પાચુ હોત તો આમ ન થાત.”

કોઈજ ખોટું નહિ. ત્યારે આશ્ચર્યજનક ઘટના બને છે ત્યારે સહુના અંત કરણમાં એનો ભેદ પામવાની જીજ્ઞાસા જાગે છે. આતુર આખો મટકુ માર્યા વગર સામાને ટીકી ટીકીને જોઈ રહે છે અને બેશક બની રતબંધ બની જાય છે.

ચોગીરાજે સહુની આતુરતા પારખી, ને પોતાનું જ્ઞાન જીજ્ઞાસુઓ પાસે ફાલતી મન ઉપરનો ભાર હળવો કરવા માંડ્યો. “ભેંમ પાણી દેખીને ગાંડી બને છે તેમ બકરી પાણીથી ખૂબ ડરે છે. અશ્વ જો પાણીમાં બેસે તો એ કાઢીની કીમતનો થઈ જાય. માટેજ અશ્વને ઉઠેરતી વખતે એને બકરીનું દૂધ પીવરાવાય છે. પાણી દેખીને બીતો અશ્વ કદીએ પાણીમાં બેસે નહિ, ને ઉલટો એને ટપી જવા જેવો હરણ ફાળ બને.”

સોદાગરે હાથ જોડ્યા. ચોગીરાજની અશ્વવિદ્યા ઉપર આખી સભા વારી ગઈ.

આખા ગામનાં લોકો આજે ઉમટ્યાં હતાં. પાદરનાં ઘેઘૂર વડલા નીચે હાથીઓનું ટાળું ઊંચું હતું. સોદાગરનો કાફલો અનેક હાથી, હાથીણી અને કારીટો લઈ પડાવ નાખી રહ્યા હતા. રાજ દરબારે શામે એવો સુદર હાથી એમણે શણગારીને તૈયાર કરવા માડ્યો હતો. જન સ્વભાવ કુતૂહલ પ્રિય હોય છે, એટલે અનેક માણસો હાથીને ખોજવતા એવામાં રાજનો માવત આવ્યો. આખા ટોળામાંથી શણગારેલા હાથીને પસંદ કર્યો, અને પોતાના યાન ઉપર મદાધ થયેલો એ પોતાને સર્વોપરી માનતો. એની પરીક્ષામાં ખોડ કાઢનારને એ સહન કરતો નહિ. એણે પોતાની જાતેજ હાથીને પસંદ કર્યો, ને સોદાગર સાથે એને દરબારમાં ઢોંગી લાવ્યો.

ખીજ અનેક મહાવતોએ હાથી જોયો. ખોડો તપાસી, પણ મદ કરતા એ હાથીએ સહુનાં મન હરી લીધા. મનપસંદ વસ્તુ જ્યારે આકર્ષે છે ત્યારે એની ખોડ મનુષ્યના હૃદયે વસતી જ નથી કે નથી એની નરી આખે એ દેખાતી. એની પ્રત્યેક આકર્ષણ હંમેશાં પડળ ઉપર આશક્તિનું આવરણ છાંયે છે. મહાવતોએ હાથી પસંદ કર્યો.

પણ રાજન કેમ ખરીદી લે ? એમણે તે યોગીરાજને પાસખી મોકલી તેડાવ્યા. પેલા મહાવતને કામઠે પડ્યો કે રજેને કેમ ખોડ કાઢે. એણે ફરી તપાસ્યો ને અંતે હર્ષમાં આવી જઈ નીચો શ્વાસ મૂક્યો.

યોગીરાજે આવી હાથીને ચોતરફ પ્રદક્ષિણાકરી ફેરોસી જોયો. થુંક પાસે આવતાં એમનો પગ થયો. ઊંચું થયેલું પગલું પાછું પડ્યું. ને ધડીભર ઝિલા રહી કહ્યું. “આવો હાથી આપણે ત્યાં ન શામે.”

મોદાગર સમજ્યો કે યોગીરાજ વધુ કીંમતની જ વાત કરે છે. એણે મૂઝમાં હસી લીધું અને કહ્યું, “કીંમત વધુ નથી. થોડા ઓછા આપણે તોય લઈ લઈ. બાકી હાથી આપને આજણે શામે એવો છે.”

“પણ આવા હાથીને ખાંધવાની અહીં જગ્યા નથી.”

“ હાથીખાનુ વિચાળ છે ” મહાવતે આગળ આની કહ્યું એને હાથી હાથમાથી સરી જતો લાગ્યો સહુને સુરદાસજીના હાથીખાનાની વિશાળતાના અચાનક ઉપર હાસ્ય સ્ફુર્તે

“ પણ એને મરત ખવરાવવાનો કાંઈ હેતુ છે ? ”

મહાવત પાછો હઠી ગયો. સોદાગર ઠંડો થઈ ગયો મલા વિસ્મય બની ગઈ.

સહુને સ્વામીજીના શબ્દોમા વિશ્વાસ હતો. અશ્વપરીક્ષામા એમણે સહુના હૃદયમા પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો માનભંગ થયેલ મહાવત શુસ્મામા છાનોમાનો કરડી આખે જોઈ રહ્યો હતો રાગને પણ કાંઈક કુતૂહલ થયું એણે ધીમેથી પણ સ્હેજ જીજ્ઞાસાથી, પૂછ્યું, “ કેમ કાંઈ ખોડખાપણુ દેખાણી છે કે શું ? ”

યોગીગજે હકારમા ડોડાં, ધૂણા-ચુ. પોતાની બૂલ કાઢનાગ્ને કાંઈ ઈન્સાન સહન કરી શકતો નથી મહાવત ઈર્ષાની આગમા સીંદરી પેડે વળ ખાઈ ગયો.

“ યોગીગજ ! આવા સુદૃઢ હાથીમા શી ખોડ આપને જણાય છે ? ” સોદાગરે હાથ જોડી સુરદાસજીને મનાવી લેવાની યુક્તિ લડાવી, મીઠા મદ ઝરતા શબ્દોમા ખુશામત કરવા માંડી

સુરદાસજી અમકયા પોતાના હાથ સાથે કાંઈક અંધડાયુ અને એમણે હાથ પાછો ખેંચ્યો એમનો ગ્હેરો કગડો બન્યો, ને એ અસ્પષ્ટ બોલ્યા, “ નીમકહરામ થાઈ ? ” આઝો ગલુગણાટ પવનમા ભળી ગયો.

સોદાગર હતાશ બની પાછો હકેયો ને યોગીગજે દિવાન તગ્ધ હાથ લાખો કરી કહ્યું “ તમે આ હાથી ખમદ કરી લાવ્યા છો ? ”

“ ના મહાવત લાવ્યો છે. ”

“ આવા ‘ એકાક્ષી ’ નો શોખ થયો ? ”

“ બાડો ? ...આંખ ખરી ? ” આખી મખામા ગૂંબરવ ઊઠ્યો.

“ આપે કેમ જાણ્યું ? ” મહાવતે આગળ આવી કહ્યું.

“ જુઓને. ”

“ આંખ જેવી આંખ છે. ને તમે ક્યાં જોઈ શકો છો તે બાકો કહો છો ? કે પછી કમળા વાળો પીણું જ દેજો ? ”

યોગીરાજ ઉપાસલ ગળી જવા, ને ધીમેથી એમણે સોદાગરનો હાથ પકડીને એને આગળ ખેંચ્યો. “ સોદાગર ! હાથીની બીજી આંખ સાચી છે ? ”

સોદાગરની જીભ અસત્ય બોલતાં તોતડાણી. હંમેશાં અસત્ય બોલતાં હૃદયમાં જોડો જોડો ફોલ થાય છે, એ સામે માથુસ પારખી શકે છે. સોદાગર ગલરાટમાં ચૂપ થઈ રહ્યો.

“ જુઓ ! સોદાગરનો આત્મા પણ એકજ વાત પોકારીને કખૂંદે છે, હાથીને એકજ આંખ સાચી છે. ”

“ આપે કેમ જાણ્યું ? ” પંજવાડેથી એક અરપટ્ટ ખની આબ્યેહ.

“ મ્હેં ! મ્હેં જાણ્યું, સાંભળો. ” કહી સાધુજીએ ગૌરવભર્યે મોઢે બોલવા માંડ્યું.

“ હું હાથીની આમપાસ ફરતો હતો ત્યારે સૂંઢ પાસે આવતાં માખીઓને ધીમે ગજુગજુટ મારા કાનના દાર સાથે અથડાયેલ એની પંજવાડે એકજ કાનનો ફેફડાટ મને યગ જીપાડતાં અટકાવવા લાગ્યો. હું થય્યો. હું બીજા કાનનો ફેફડાટ સાંભળવા ખૂબ મથ્યો. પણ હાથીની એકજ આંખે માંખીઓ અટકા ભરતી, ને હાથી એકજ કાન હલાવતો. જોડી આંખ તરફ તો નીરવતા હતી. મને લાગ્યું કે “ હાથી જોડીજો છે. ”

રાજ સ્તબ્ધ બની ગયો. મહાવત હેલસો પડી ગયો. સોદાગર નિરાશ થઈ શરમીંદો બની ગયો. આખી સભા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બની ગઈ. એકજ સબ્દ સંભળાતો “ શી જુદી છે ? ”

રાજાએ યોગી શેર ધીનું મીઠું મોકલવાનો અંદોષરૂત કર્યો. યોગીરાજની પદવી સીધે વધી.

૪

મહારાજના લગ્ન માટે અનેક સ્થળેથી શ્રીફળ આવવા લાગ્યાં. પણ સહુને નિરાશ થઈને પાછું જતું પડતું એક જ હાલ લઈને બેઠા હતા, કે “લગ્ન નથી કરવું.” કોઈનું માને નહિ, કોઈ કહેવા જાય તો ભોમ પડી પાછા આવે. અપમાનીત થતા, હઠધૂત બનતા, ખોટું જોરતા પણ દિવાન જ્યારે જ્યારે શ્રીફળ આવતા ત્યારે મહારાજ પામે આ વાત ઉઘ્યાર્યા વગર રહેતા નહિ, મમજાવ્યા વગર જાપતા નહિ પણ રાજવી કોઈનું ચે ગણુકારતા નહિ સમજાવ્યા સમજતા નહિ ધૂની માણસ ધણી વખત જાણી બની જાય છે, એમ મહારાજ આ વાતમાં દિવાનને ય નમતું આપતા નહિ અને પોતાનો કાલો સાચો ગણુવા પ્રયત્ન કરતા ટેકીલો, ખાનદાન અને કૃતરા દિવાન જીદી, વિશ્વાસુ અને અણુમમજાવ્યા રાજાને દર પળે લગ્ન માટે વિનવ્યા કરતા.

આ વાત ધીમે ધીમે યોગીરાજ પાસે પહોંચી, રાજ્યના નાના મોટા બધાય અમલદારો ગુસપુમ વાતો કરતા મહારાજની અનેક તરેહની ચર્ચાઓ કાનમાં મ્હોં નાખીને સહુ કરતું. નાગજ બનેના અમલદારો કટાબ્યા અને હેવટે યોગીરાજ પામે દિવાને આમદ પૂર્વક વિનવતી કરીને લગ્ન કરવા મહારાજને સમજાવવા કહ્યું યોગીરાજે બીડું ઝડપ્યું

મહારાજ દેશને આવ્યા ત્યારે યોગીરાજે મહારાજને મમજાવ્યા યોગ્ય કન્યાની પરીક્ષા કરીને શોધી આપવાનું પોતે કબૂલ્યું, ને પોતે નાના એવા ગસાવા મહિન યાત્રાના બહાના નીચે નીકળ્યા.

ગજ રજવાડામાં તેઓ પડાવ નાખતા, અતપુરમાં રાણીઓને દર્શન દેના, ઉપદેશ કરના, અને વાતવાતમાં તેમની કન્યાઓની પરીક્ષા

કરી લેતા. સુરદાસજી હોવાથી અંત પુરના દ્વાર એમના માટે ખૂલા હતા.

એક પાસેનુંજ સારી આવકવાળું રાજ્ય હતું. કુળ પશુ ઊંચું હતું. યોગીરાજે કન્યાની પરીક્ષા કરી. બધી રીતે યોગ્ય લાગતી કન્યા માટે એમણે માગ્યું કર્યું, ને સ્વીકારાયું, પણ અંતરમાં એક ઊડી ઊડી ગમી તો હતીજ.

લભ લેવાયા. ખાકુ આવ્યું ને બાકી રહેલા જે મગજ વર્તી રહ્યા પછી મહારાજા યોગીરાજના દરબને પધાર્યા. યોગીરાજ હસ્યા, ને આશિર્વાદ આપી કાનમાં કહ્યું. “મહારાજા ! મને એક વાતને વહેમ છે. જરા તપાસ કરજો.”

“શો ?”

આજે આપ મહેલે પધારે ત્યારે આપના સત્કાર વખતે આપ મહારાણીને “શોભણી” કહી અંબોધજો.

મહારાજાના મુખ ઉપર ક્રોધની રેખા આવી. શું વાણિયણ ? ચતુર કાગડો અતે વિષ્ટા ઉપર બેઠો ? એ વિચારે એમનું અંતર વયોવાર્ધ જવા લાગ્યું, ને તર્કવિતર્ક રૂપી અનેક જળકુંડાળા બની વીખેરાઈ જવા લાગ્યા. એ મૌન બની ગયા. ઉદાસમય જીવન પડદા પાછળ છૂપાવા લાગ્યું. છતાં યોગીરાજમાં ખૂબ આસ્થા રાખનાર રાજવી ગમગીન ચહેરે બહારે બહારે મહેલે તો ગયા.

બાનડીઓ દોડદોડ કરી રહી. નવપરણીત મહારાણી પુષ્પધાળ લઈ સત્કારવા આવ્યાં ને વધાવીને આદર કર્યો. “પધારો મહારાજા.” “હા. શોભણી !” કહી મહારાજાએ દ્વારમાં પગ મૂક્યો.

વીજળી પડે ને મનુષ્ય લાડ્યું ચર્ધ જાય, એમ રાણી કરમાઈ ગઈ. ધડી પહેલાનાં માઝમ રાતના સોણલાં વીલાઈ ગયાં. રાણીએ પાછે પગલે નાસી જઈ પોતાના ઓરડાનું દ્વાર બંધ કર્યું, અને ગુસ્સાનો જીવાળ પાછો સમાર્તા આંખમાંથી અશ્રુએ સરી પડ્યાં.

મહારાજા ઊડી ગયા અને પોતાને ઓરડે ચાલ્યા ગયા. વડારણે સમસમી ઊડી. રમણીની પહેલી જ રાત્રિએ દુપતિ જીવનના વહેણા સુકાઈ જતા નીહાળ્યા. અન્યોઅન્યનાં સમાગમ પહેલાંજ વિષ બિન્દુઓ ટપકતાં હોવાનું અનુમાન કર્યું અને આખી રાત સહુ ચિંતાગુર બની ગમગીન રહ્યું. રાણીએ રડીરડીને લાલચોળ આંખોમાંથી પ્રવાહ વહેતો કર્યો. વહેલા પ્રભાતમાં લીંબેલા ચીરે એણે ઓરડો ખોલ્યો ને પોતાના માથાસો મોઢી વેલકું તૈયાર કરાવ્યું. સાત-૮ ગાઉ દૂર પોતાના પિયરનો પથ લીધો. અધિકારી મહાગમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. ગણીજી રીસામણે ગયાં. લોકોએ અનુમાન્યુ, “સાધુએ મહારાજાનું ધર બંધાવ્યું કે બંધાવ્યું?” રાજના મન ઉપરથી બોલે વધતો ચાલ્યો. એ આખો દિવસ બહાર ન નીકળ્યા. એમનું જીવન રંગેગાઈ ગયેલું એમણે માન્યું.

ધુધરમાળ ધમકાવતા બળહોવાળું વેલકું જોતાંજ રાણીજીને દ્રામકો પડ્યો. આખા દરબારમાં વાતો ચલાવી. “બા પાછા આવ્યા.”

કોઈ કહે કે રીસામણે આવ્યા, કોઈ કહે કે કાઠી મૂક્યાં. ખરી વસ્તુની તો ખવામણો ખબર આપે ત્યારે. પણ તે પહેલાં લોકોએ અનેક ગપો હાકી મૂકી. ગામને મોઢે ગરણું બંધાયું.

દીકરી સીધા મા પાસે પહોંચ્યા. કમરે લટકતી કટાર ખેંચી કાઢી. રણચંડી જેવી યુવાન કન્યાના હાથમાં કટાર અને તેની આંખોમાં ફેખાતું વિકાગપણ માતૃત્વને હડસેલી બ્હીવરાવવા લાગ્યું. મા પ્રૂજી ઊડી. દીકરીએ પણ પગડી પૂછ્યું, “મા ! મારો બાપ કોણ ?”

મા મમજી ગઈ એની આખ આગળ ભૂતકાળ રમવા લાગ્યો પોતે પરણીને આવી ત્યારે સાંભળેલી ગુપ્ત વાત માદ આવી. આટલે વરે એ છાની વાત દીકરી પાસે કોઈ વિશ્વાસઘાતીયે ફાડી હતી ? એ વિચારે એને દુઃખ થયું. એની આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુડાં

ડલક ડલક નીકળી પડ્યાં દીકરી મમમમી ઊઠી. માતૃત્વની બીનાથ વાળું માતાનું કોમળ હૃદય હચમચી ગયું એણે દીકરીને જેમી પાસે બેસાડી માના વ્હાલ ભર્યા હાથે કોધામિ શાત કર્યો, ને મા દીકરી પેટભરીને રડ્યાં. હૃદય હગતુ કર્યું નિમ્મમો નાખી માથે કહ્યું.

“બેટા! કોઈએ કંઈ મહેણુ માર્યું?”

“હા મહારાજએ મને વણિક પુત્રી કહી.” કહી દીકરી રડી પડી.

રાણી ધ્રુજ ઊઠી આની ગુમવાત ત્યાં કેની રીતે પહોચી હશે એ એ ન સમજી શકી. પણ હિંમત લાવી એણે દીકરીની હકને તાબે થઈ ખરી વાતથી વાકેફગાર કરી.

“બેટા! તારા પિતા મહારાજનું દૂધ વણિકનું છે રાજ્ય માતાને પુત્ર ન હતા ના વારમી ગાદી ભોગવવાનું નસીબમાં બખાવીને પરધેર જન્મેલા તારા પિતા ઋણાનુબંધે વણિકને ઘેર જન્મ્યા પણ લેણુ દેણુ પૂરી કરવા, રાજ્ય માતાને ખોળે ઊછર્યા પૂજીને ખાત્રી કરવા જેટલી બુદ્ધિ તે બનાવી એ ઉપરથી ન મમજી કે તું ક્ષત્રિય પુત્રી નથી?” અને મમમમી બોલ્યા. નસીબ પર હાથ મૂક્યો, ને ભાવિ ઉપર આધાર રાખી જીદ પકડ્યા.”

દીકરી બીજી રાત્રે પોતાને મામરે વેલડું હાંવી ગયાં જીરમો સમી ગયો ગુરસે થયેન માણુમ પોતાનો પક્ષ નમગો જીએ ત્યારે કંડોગાર બની જાય, એમ રાણી મૂંગા મૂંગા મહેલમાં પેસી ગયાં.

રાત્રિએ મહારાજ પધાર્યો અને અગાઉની પેઠેજ “શેદાણી” કહી મંબોધ્યાં રાણી હસી પડ્યા, રાજ નવાઈ પામ્યાં બે દિવસમાં રાણીમાં અને કોઈ જીદજ રમ પૂરાયેલા જણાયા.

મહારાણી કાબેલ હતી. મુક્તિ પ્રયુક્તિથી એણે પેટાવી, ફાસ-લાવી પૂછી લીધું, ને સમજી ગઈ, કે “ગુમવાત કહેનાર યોગીરાજ સિવાય કોઈ નથી.”

મહારાજ સવારે યોગીરાજના દરેને ગયા. યોગીએ પૂછ્યું,
“ મહારાજ, કાંઈ નવનિ ? ” “ પ્રભુ ! આપની વાત સાચી હતી,
પણ આપે એ કેમ જાણ્યું ? ”

“ મહારાજ ! જ્યારે હું સગપણ કરવા ગયો ત્યારે મેં એમને
ખોલાવીને પાસે બેસાડેલાં. મને એમણે વદન કર્યું, ત્યારે એમના
હાથમહિની બગડીઓનો રણુકાર મારા કાર્ન ઉપર અચડાએનો. મારા કાન
અમકયા મને થયું કે રાજદરબારમાં આ વાણિયાનો રણુગાર ક્યાથી ?
કાંઈક ભેદ લાગ્યો ને પછી અનુમાન કર્યું કે મા, અથવા બાપ
વણિક હોવો. જોઈએ અને એ ઉપરથી જ મેં શેઠાણી કહેવા સમવેલું
મારું અટકળ સાચું હતું એમ હવે મને ખાત્રી થઈ છે

રાજા યોગી સામે જોઈ રહ્યા એને પ્રમંજે પ્રમંજે સાધુની
બુદ્ધિ મારે માન થતું જતું એ એનો પૂજક થઈ રહ્યો, ને શેર ઘીનું
સીધું કરી આપ્યું

૫

પોતાનું અપમાન માણસ બૂલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ બૂલાતું
નથી હદના કોઈ અગોચર ખુલાખા એ દુ ખનો જીડો જીડો વસવસો
ગદી જાય છે અને એની પરિનૃપ્તિ અર્થે મનુષ્ય એક એવી પગની
ગદ જોતો ટાપીને બેગે હોય છે કે લાગ મળતા એ બિલાડી ઉદર
ઉપર તળપે એમ, એની પગને ઉત્તમ થતી જોતાં જ એની પાછળ
પડી એને પોતાના હાથમા લે છે અને પરિપૂર્ણ કરવા આકાર
પાતાળ એક કરે છે

મહારાણીના હૃદયમાં પણ જીડું જીડું અપમાન સાંલતું હતું અને
એથી કોઈ હમરો વીછીની ડખના એ અનુલવતી છતાંય એ રાજ
રાણી હતી પોતાનું સ્વમાન એને વહાલું હતું અવિચારી પગલું ભરતાં
પહેલા એ હજાર ગરબો ગળીને પાણી પીએ એની હતી. એણે યોગીરાજ

દારાજ પોતાના લેણદેણનો હિસાબ પતાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો, ને એને રોકવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

વેળા ક્વેળા એ યોગીરાજના દરને જતી. ખરા અંતઃકરણથી સેવા કરતી. અને ભક્તિ રસથી નીતરતી. ધીમેધીમે એણે અનેક વાતોની છેડતી કરવા માંડી. યોગીરાજ મહારાણીની દાજરીમાં ખૂબ સ્વાસ્થ્ય અને સંયમ જળવતાં. પણ મહારાણીના શબ્દો એને ગગન વિહારી બનાવતા. એ ધણીએ વખત શું બોલતાં એનુંયે જ્ઞાન એમને રહેતું નથી.

“બાપુ! આપની મેઘાનો કોઈપાર નથી.”

યોગીરાજ ચૂપ રહ્યા.

“ગમે તે માણસનું દૂધ પીજાનવામાં આપ ત્રિકાળવાની છે.”

યોગીરાજનું હૈયું હેલે ચઢ્યું. એમને ગર્વનો ઓડકાર આવ્યો ને ઓકી જઈયા.

“મારી જાનચક્ષુઓ સામાની રહેણી કરણી, પહેરવેશ અને વાહ્યાતુર્ય ઉપરથી કહી શકે ખરી.

“ત્યારે મહારાજનું દૂધ પણ જાણો ખરા?”

યોગી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એમના કાન ઊંચા થયા. રાણીના પૂછવાનો મર્મ સમજી ગયા. વૈરની પરીવારી અર્થેની આતુરતા અનુભવી. એ કંપી જઈયા.

યોગીરાજને મૌન થઈ ગએલા જોઈ રાણીએ પૂછ્યું, “શું સમાધી ચઢી મર્મ?”

“મહારાણી, માણ! એવી વાતો કરે કાયદો શા?” યોગીએ નિસાસો મૂક્યો. એની પાછળનું ભાવિ કાળ જોવી લખકારા કરતી જીભ લાંબી કરી, ડાળા કાઢી, આછું આછું ચમકવા લાગ્યું.

ગણીએ હઠ પકડી, “બાપુ! બાપુ.....” ને રાણી રંડી પડી.

યોગીની સ્થિરતા, મક્કમતા પીગળી ગઈ. એમણે કહ્યું, “એ તો છે ભદ્રજ.”

રાણીના હૃદયમાં શાન્તિનો ટાટો હિમ જેવો શેરડો પડ્યો એનું હૈયું આનંદમાં ખીલી ઊઠ્યું હૃદય પ્રફૂલ્લિત બન્યું. આખોનું તેજ કોઈ અનેગું ચમક્યું. એની અંગે અગની રોમરોમ હર્ષ પામીને ખીલી ઊઠી. એ ઊઠીને પોતાને મહેલે ગઈ માણુમને વૈરનો બદનો વાગવાનો તક સાંપડે ત્યારે એ મનુષ્ય મટી જાય છે. રાણી ચગડેલે ચઢી હતી.

મહારાજા પધાર્યા મસ્કરીનો આનંદ હંમેશા એ અનુભવતા. રાણી સામે તિરસ્કાર યુક્ત હાસ્ય કરી, મહેલુ મારી એ મોજ અનુભવતા અને ચરમીંદી રાણી અત્પતાની વિચારમાં ગમગીન બની જતી.

રાણીએ સત્કાર્યા, “પધારો ભટ્ટ” ને એની હંમેશા શોકપૂર્ણ રહેતો અહેરો કાગી ઊઠ્યો.

શુસ્માના આવેશમાં મહારાજા બોલી ન શક્યા એમનું અંગે અંગ કંપી ઊઠ્યું. મહારાજાએ તત્વાર ખેચવાને બદલે પાછો પગ માડ્યો, ને રાણી પછવાડે વિજયના ઘેનમાં જોઈ રહી.

મહારાજા ગયા, એમના માથું ને મહેલે ને માની મામે તળવા ખેચી પૂછ્યું “માથું! સાચો જવાબ નહિ મળે તો આ તત્વાર એને ન્યાય કરશે.”

“શા બેટા ?”

“હું કોણ ! મારો પિતા કોણ ?”

“તારા પિતા તો સદગત મહારાજા બેટા ! કેમ પૂછતું પડ્યું ?” માથે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“ખોટી વાત !” કહી મહારાજાએ મગ પછાડ્યો અને મક્કમતા પૂર્વક શુસ્મામાં કહ્યું, “જૂઠું !”

બોલે ઉછરેલ બાળક ઉપર માતાને સ્વાભાવિક વાત્સલ્ય ન ઉભગાય પણ રોહનાં અગ્ની વદ્ધૃત્યા સત્યવાત એમણે આજે ધરો વરસે દાગેલી ઉઠેલી. ઉપર વહેલી કાગના પડની ધૂળ ખખેરી અને ખૂંચારી નાખવા

ભારેલો અગાર ફૂંક મારી તાળે કર્યો. રાણી ચોધાર આંસુડે રડી પડી. મહારાજની આંખો પણ સંજળ બની. એ પગે લાગ્યો, મારી માગી.

કાંઈક રેતેહ, થોડો ચુસ્તો અને લગીર રાજપદતાનું મિશ્રણ કરી રાણીએ વાત શરૂ કરી = બેગા! રાજ્ય સત્તાનહીન હતું સીમાડે દુશ્મનો ગાજતા હતા મારી સત્તા હોથમાંથી સરી જતી હતી બેધ રહી હતી મારી હૃદય વ્યથા મને જ પવા દેતી નહિ. મારી લાલસા, માટું ગૌરવ અને મારો આત્મમતોષ ટકાવી રાખના એ આકાશ પાતાળ એક કર્યા. બેગી વાતો ફેલાતી સહુને છેતર્યા અને કોઈ ગત જન્મના ગ્રહણાનુભવે તુ એક બ્રહ્માણુને ત્યાંથી મારે બોળે ગમવા આવ્યો મારા સુકાઈ ગયેલા ગાત્રો વાત્સલ્યથી ઉભરાયા, અને લગાડે ગળ્યમુખ લખાવી લાવનાર તુ આજે આ રાજ્યનો માલિક છે માટું કુળ અને વશ તે ઉજ્જવળ કર્યા છે. મારી આખના તારા! તારો ખરો બાપ તો હજુએ ક્યારેક લોટ માગતો હશે ”

મહારાજ ધૂણી બોલ્યા ચૂપ થઈ ગયા અને પગ ઝાની માયુ મૂક્યું વહેતા ખારા આંસુડાંએ પગ પમાળ્યો, ને શ્રુતવાતને પાછી કોઈ અગોચર ખૂણે લગારી દેવાની આજીજી કરી.

રાજા બીને મહેને આવ્યો. રાણી બેડી બેડી પોતાની બૂલ મારે નહિ પણ પતિના આધાતને નજર સમક્ષ નીહાતી ને રડતી હતી. બેઉ તરતજ ચોગીરાજ પાસે ગયા

ચોગી પગાસન લગાવી બેઠા હતા મોડી રાત્રે બન્નેને જોઈ ચોગી ચમમ્યા પગમા પડેલ દપતીને આશિર્વાદ દીધો, ને રાજાએ પગ ઝાની પૂછ્યું, “બાપુ! આપે રાણીને માટું દૂધ કંતુ એ સાચું?”

“બેટા! બેટા

” ચોગીનું ગળુ લસકા આવ્યું

“પ્રભુ! આપે એ કેમ પારખ્યું?”

યોગીએ જોખારો ખાઈ કંઈ સાફ કર્યો, ને ધીમેથી પણ દુધ પૂર્ણ અવાજે કહ્યું, “ મહારાજ ! આપનો સ્વભાવ જ એ વાત પારદર્શક બતાવી આપે છે ”

“ શી ? ”

“ કે આપ બ્રાહ્મણ છો. આપ બહુ ખુશી થયા મારા ઉપર મહેર કરી ત્યારે મને નવાજેયમા ફક્ત સોધુ વધારી આપ્યું બ્રાહ્મણ હમેશા હાડવે ખુશી થાય. એ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. જો આપ રાજા પુત્ર હોત તો મને ગામ, ગરામ, આપ્યા હોત પૈસે ટકે રીધિ સિદ્ધિ મંપડાવી હોત હુ તો યોગી છું મારે એવી જરાય સાવમા નથી પણ તમારા સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવતી વસ્તુઓ સમજાવના પ્રયત્ન કરું છું આપ બ્રાહ્મણ છો એમા તો જરાય શંકા રહે એવું નથી ”

કહી યોગી ઊઠ્યા ખીટીએ લટકાવેલ કમંડળ ઉપાડ્યું ખૂણામા મૂક્યો જૂનો દડા અને લગોટ ખભે નાખી એમણે ચાલવા માડ્યું. બર્યો ભાઈયો ઉતારો એમને મન મર્પની કાચગી જેવો હતો યોગી બધું તજી રસ્તે પડ્યા રાજગણી જોઈ રહ્યા યોગી કાઠનીયે પગના કર્યા વગર જગલમા ચા-ચા ગયા રાજાના અત કરણમા પડ્યો પડ્યો, “ મારો બાપ ગયો ”

વેરાન વગડામા ચાલ્યા જતા યોગીના પગથી ઉડતી રજ વાતાવરણમા ગૂંજતી, “ છે શુદ્ધિ કાઠની બાપની ? ”

ભરિ દૈયે દંપતી મહેલે ગયા પણ પ્રજ્ઞા-વ્યક્ત યોગીરાજ એમની નજરમાથી ખમતા નહિ રાજા હજીએ મલારે છે, કે “ યોગી મારો બાપ હતો ”

રિનાળાની એ મુલાયમ ગુલાબી પ્રભાતમાં ગાયડના સડુ માથુસો પોત પોતાના ધધે વગગી જવાની તૈયારીમાં હતા; આશરીઓમાં ધમરવસોણાં વંતોવાઈ રહ્યાં હતાં, ને ઊંચીની ઊંચી ઉડતી. માથીઓ ખેતરે જવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, તેવે વખતે માણ રાજબાએ પોતાના ઓરડેથી બહાર આવી ઊંચી આશરીની કોરે બેઠા બેઠા, ફળામાં ચોક્કાળ ઓઢી સૂતેલા, યુવાનીને પગથીએ બેઠેલા અને ફૂટની મૂંઝેલાળા પોતાના પુત્ર માધવાસહને ધીમેથી, બહાલથી ઉઠાડવા માંડ્યા.

“માધવસંગ, દીકરા બેઠા જુઓ સહુ કામે વળગ્યું.”

“મા, આ બેઠો.”

માધવસંગે ચોક્કાળને પાટુ મારી પાંગતે ખસેડ્યો અને આગમ મરડી એ પ્રયંડ દેખાતો યુવાન માધવસંગ પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. માને પગે લાગ્યો અને આગર આંખે મા સામે જોઈ રહ્યો.

માનું સરીર ધીમેથી પવન લહરી આવતાં જેમ ઝાડનું થડ સહેજ હીચોળો ખાય એમ હલ્યું અને આંખોમાંથી અજબ કોઈ અપાચિત તેજ ફેંકાયું અને માધવસંગ ઉપર એનો પ્રભાવ પડ્યો.

“ મા, આજે આમ કેમ .. ” એ બોલી ન શક્યો.

“ દીકરા ! તમારા બાપુને તેડાવો ”

માંએ ધીમેથી કહી ઝોરડા તરફ ચાલવા માડ્યું દીકરાને ઈ
રહો એ હોડીને કાષ ન સંમંજવાથી પછવાડે પછવાડે ઝોરડે ગયો.

નાની ચાકળી નાખી તે ઉપર મા બેઠા હતા. માધવસંગે જઈ
મા પાસે નીચે બેસી ધીમેથી પૂછ્યું, “ મા, આજે અચાનક તેડાવવાનું
શું કારણ બન્યું છે ? ”

“ બાપુ, દીકરા ! તમેએ નસમજે હુંકહ્યું ને કે એમને તેડાવો ”

બસ, માનું વાક્ય નીકળ્યું એટલે દીકરા વધારે પૂછી ન શક્યો.
“ ધરે કોઈ જાતની કમી નથી એડ, ઉપજ, નિપજ કોઈ વાતે વાધો
નથી. ધરનું રક્ષણ કરનાર પણ હું હજી જુવાન જોધ બેઠો છું, ને
માને શું કામ પડ્યું કે માન બાપુને તાકીદે તેડાવે છે ? ” વિચાર
પરંપરાએ ચહેલું જુવાન હૃદય એ ગૂંચ ઉઠેલી ન શક્ય એટલે મારતે
મેડે બાપુને કાઠિયાવાડમાંથી તેડવા માટે એક કુટુંબીને રવાના કરી દીધો.

માધવમંગના બાપુ બહુ બાહોશ અને પરાક્રમી હોવાથી એ
કાઠિયાવાડમાં નોકરી કરતા મોટા મોટા રાજ રજવાડામાં એમની
આદરમાન મહીત આગતા સ્વાગતા થતી તેઓની શુદ્ધિની પ્રશંસા
ફૂલની ફોરમ પેઠે ચોતરફ મધમધતી પ્રસરેલી હતી તેઓ જૂતાગઢ
પાસેના એક રાજ્યમા સારા હોદ્દા હતા.

સ્વારને આવેલ જોઈ એમના હૃદયમાં ક્રાંતિકો પડ્યો અચાનક
તેડાવ્યાના સમાચારથી એ બાકુળ બન્યા, પરંતુ બધા સાંજ નરવા
છે કોઈ જાતનો ટોટો ફીમાદ નથી તો એકદમ તેડાવવાનું કારણ શું
હશે, એ એમનું શુદ્ધિશાળી હૃદય પણ ન મમજી શક્યું. ગજકાજની
અટપટી ગૂંચો ઉઠવાનાર શુદ્ધિ ધણી વખત બહેર મારી
જાય છે એમ એમની શુદ્ધિ આનું કારણ સમજી શકી નહિ, એટલે
તેઓ તાકીદે તૈયાર થઈ કમાલપુર આવી પહોંચ્યા. કાઠિયાવાડમાં

નૂનાગદ્યી ભાલમાં કમાચપુર આવતાં સ્થેજે અડવાડિયું થાય. તે વખતે રેશ્વે નહોતી એટલે પાણીપંથી ઘોડીઓ ઉપરજ લાંબી લાંબી મુમા-ફરીની મળલો થતી, અને ઘણો વખત લાગતો પણ કાઢિયાવાડી માણુડી ઘોડી એ પથે ત્રણ દિવસે આવીને આંગણે ઊભી રહી.

“પધારો.” બસ ટૂંકોજ આદર સત્કાર મળ્યો.

“કેમ ઉતાવળે તેગાવ્યો?”

“મારે સતી થવું છે.” અજબ દષ્ટિ દેકતાં માજીરાજે જવાબ આપ્યો.

“હું બેઠો છતાં.” આશ્ચર્યમાં હસતાં અને સ્થેજ ગુસ્સે થયેલા સ્થેરે એમણે પૂછ્યું.

“આપ પણ હવે કેટલા દિવસના મહેમાન છો?” જાણે ભવિષ્ય વાંચતાં હોય એમ એમણે અંતરિક્ષમાં ઊંચે જોયું ને બોલ્યા.

દરબારના હાથમાં જયની ધૂજારી આવી ગઈ. કાળજી ધડકવા લાગ્યું. આંખે ઝાંઝવાં બળ્યાં. એમણે સતી તરફ જોયું ને કાંઈ અજબ તેજ એમણે નીકાળ્યું.

“કેમ, તમને ખબર પડી ગઈ?” કરતાં કરતાં પૂછ્યું.

“હા. હું ભવિષ્ય જોઈ શકી છું.”

“કહો, ત્યારે હું કેટલા દિવસનો મહેમાન છું?” મશકરીમાં એમણે પૂછ્યું.

“દશ દિવસ આજથી. આ પછીના શનિવારે બપોરે તમે ને હું સ્વર્ગે સંચરશું.”

“આટલું...જાણું...?” ન માનતા હોય એમ દરબારે માથું ધૂણાવતા પૂછ્યું.

કોઈ બોલ્યું નહિ. ભયંકર શાન્તિ દેવાઈ ગઈ અને સતીના તેજમા અગતા એ ચૂપ બેસી રહ્યા.

“ભુઓ” કહેતા સતીએ ગોઠાણ કરી લીધું. થઈ પોતાના બન્ને હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી રહેજ હાથ લગાડ્યા, અને જેવી એકબે મુઠ્ઠીઓ ઉઘડી કે, દરે આંખોએ ધડધડ દીવા બગતા જોયા :

દરબાર કંપી જિંદગી જેમ પવનથી વૃક્ષ ધૂણી ગઈ એમ દરબારનું કાગળનું થડકી હાથુ, એમનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ “સતી” અને એ અવાજ ભયંકર શાન્તિમા સન્નારે બોલાવી વાતાવરણમા ભળી ગયો.

“હા” અને ત્રણે શરીરો કંપી જિંદગી દરબારનું શરીર પ્રભાવમા કંપતું હતું સતીનું શરીર સત્ત્વ ચઢવાથી કંપતું હતું અને પુત્ર માધનસંગતી દેહવતી ખેંચીકમા ધૂણી ગઈ હતી.

૨

દિવસો ૫૦ દિવસો પીટ્યા, ને આખા ગામમા વાયુ વેગે વાત પ્રસરી ગઈ ખેંચાને ખેંચાને સડુ મળવા આને, ને એ વાતોની ચર્ચા ચતાવે ડેલીએ સડુ કમુના પીવા એમના થાય અને જાણે એ દિવસે પોતે મરવાનાજ હોય એમ બધાને દરબાર કમુના પાતા, મિનાઈ જમાડી હુગો કરાવતા અને જમવા માટે આગ્રહ કરી હમેશાં ધણાને સાથે લાણે બેસાડતા આખું ગામ દિનેરે ચર્ચુ હતું અને એ દિવસે શુ થાય છે તે જોવા સડુ આતુર બન્યું હતું લાનના આસ પાસના એ ગામડાઓમાં પણ આ વાતે પોતાનું પ્રાન્ય દેનાવ્યું હતું.

સૂર્યનારાયણ જિંદગી ને આચમ્યા, એમ આડ નવ દિવસની ઘટમાળ ચાલ્યા કરી, ને હેવટે શનિવાર આવી પહોંચ્યો આજે કોઈ ખીનજ સ્વરૂપમા સૂર્યનારાયણ પધાર્યા હોય એમ સહુને લાગ્યું.

દરબાર ડેલીએ બેઠા હતા કમુના પાણીમા આખા ગામના લાયાતો તરબોળ થઈ જઈ નશે ચઢ્યા હતા તેને વખતે માણ

ગળ્યા માથે ચુંદરી ને મોડીએ મૂકી હાથમાં કંકુની થાળી લઈ ગામના ઘેરેઘેર થાપા દેવા નીકળ્યા. ગામની એ મા આજે સાચેજ આખા ગામનાં રખોપા સ્વરૂપ થાપા દઈ સહુને પોતાનું 'મા' તરીકેનું બિરદા સત્ય કરી દેખાડવા બહાર નીકળ્યા. એમના તરફ ઢાંધ ઊઘી આંખ કરી શકતું નહિ. એમની આંખમાંથી પૂટતી તેજની શેડો માણસથી ત્રીસાતી નહિ. લાલમાં ઝગહળી રહેલું સનીત્વ અને તેનો પ્રભાવ આખા ગામને નભાવી દેતા. સતીએ કંકુની થાળીમાં પંખ બોળી ઓરડે થાપા દીધા ને 'જે અંબે...'ની ખૂમ પડી. ડેલીએથી સહુ વીખરાયું. બાંધએ ડેલીએ થાપા દીધા, અને શરીએ શરીએ, દરેક ડેલીએ થાપા દેવા માંડ્યા. સતી ચાલતાં ચાલતાં પોતાના એક કુટુંબીની ડેલીએ આવ્યા. આ વખતે સહુ ભાષાતો ડેલીમાં આડે પડ્યો અશીલુના નશામાં લાંબા થઈને સૂતા હતા. ઠાઈ એકે આગળ જઈ કહ્યું, " જોડો, સતી મા આવે છે."

" હવે ભાણ્યાં સતી ! નહિ જોયાં હોય સતી ! " કહી એણે પાસે પડેલી પછેડી પહોળી કરી માથે ઓઢીને જાંઘવાં માંડ્યું.

સતીએ એ મર્મવાક્ય કાનોકાન સાંભળ્યું. એણે તરતજ પાછાં પગલાં માંડ્યાં.

" મા થાપા નથી દેવા ? " આજીજી કરતાં એકે પૂછ્યું.

" ક્યાં ? "

" આ ડેલીએ." બતાવતાં એકે હાથ લાંબો કરી ડેલી બતાવી.

" શા માટે ? " કાંઈક આશ્ચર્યમાં પૂછ્યું.

" રક્ષણ માટે. સતી માતા ! "

" ડાનું રખોપું ? ડેલીનું કે અંદરના માણસોનું ? " તિરસ્કાર યુક્ત હસતાં એમણે કડકાઈથી ઉચ્ચાર્યું.

" મા, બધાનું."

માણસોના

“ડેલીમાં બેસનાર, તો કોઈ રહેનાર નથી. પછી રક્ષણ કેળવું કરવું છે.” સતી ભવિષ્ય બોલ્યાં.

સાંભળતાં સહુ ધૂણી બિંચું, “મા, છોડું ઉપર કોઈ ન હોય. છોડું કોણું થાય, માવતર કુમાવતર કદી સાંભળેલા.”

“મા દયા કરો.” બીજો બોલ્યો.

“હું શું કરું? એમનું ભવિષ્ય એમને બૂલવાડે છે. એમનો કાળ એમને દોરે છે ત્યાં હું શું કરું?” કહી, સતી તો તરતજ પાછાં વળી ગયાં. સહુ એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યાં. માનાં સતની સહુને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી.

૩

મધ્યાન તથ્યાં જગત નારાયણ પોતાના રથને થંભાવી સતીનાં દર્શન કરવા રોકાઈ ગયા, ને માથે દરબારને બોલાવ્યા. પોતાને કપાળે આડ અને ચોખ્ખા, માથે ચુંદડી ને મોડીઓ, અને સતીત્વથી દીપી બેઠેલાં એ સતીએ પવિત્ર ગાયના છાલથી લીંપણ કર્યું. દરબારને સાથરે સૂવાડયા, અને એમના માથાને જોળામાં લઈ, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, અને જાણે કોઈને સામે બિભેલા જોઈ પૂછ્યું, “આવ્યા?”

અને તરતજ એમણે પોતાના પતિનું મુખદર્શન કર્યું. બીડીને પગની રજ માથે ચઢાવી અને ધીમેથી માથું જોળામાં લીધું, પાસે પડેલું ગંગાજળ દરબારને પાંચું, ને પાસે બિભેલા પોતાના પુત્રને માથે હાથ મુકી આશીર્વાદ આપી દરબાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી અને કહ્યું, “દરબાર! રામ. રામ!”

“રા...મ... રા.....મ.....”

પૂરું બોલાય, તે પહેલાં સાળ નરવા દરબારના દહમાયા ચતન્ય વિદાય થઈ ગયું. સહુ જોઈ રહ્યું, ને સતીનો દેહ કંપી બિંચ્યો, અને સાથે તરતજ ‘સતી માનો જય’નો ધ્વની પણ ગાળી બેઠો.

આખું કુટુંબ એકઠું થઈ ગયેલું. એ બધા આશ્ચર્યમાં

જોઈ રહ્યા. સતીના સત આગળ સહુએ માયા નમાવ્યાં, ને સતીએ સહુને આશીર્વાદ આપ્યા તરતજ ગામ બહાર 'જે અમે' 'મતી માનો જય' વગેરે અવાજો સહોત સહુ આવ્યા અને એક જ ચિતા ઉપર પોતે દરબારના સર્જને પોતાના યોગામા લઈ મતી બેઠાં.

“ માધવમંત્ર...”

“ મા ”

માધવસંગે આવી માથુ નમાવ્યું

માએ આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાના બન્ને હાથ સૂર્યનારાયણ સામે જોયા કરી જોડયાં. સહુ જોઈ રહ્યું વાતાવરણને ભયંકર બનાવતી નીરવ શાન્તિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી હતી.

‘જે અમે’ કહી એમણે પોતાનો જમણો પગ સ્થેજ ખસેડ્યો અંગુઠો ઊગાડો કર્યો અને તરતજ અમિની જવાબા પ્રગટ થઇ.

‘જે અમે !’, કહી લોકોએ જયધ્વની કર્યો, ને માતાનો અવાજ ઝીંપી લીધો.

થોડી વારમા અમિ ચોતરફ પ્રગરી ગઇ, અને લમકારા કરતી અમિજવાબાઓએ આખા અંગને આગતી હોય એમ ફેંકને વેરી લીધું એક પછી બીજો અવાજ કે દુ ખેની ચિચિયારી વગર પરમ શાન્તિથી સતીએ પોતાનું શરીર અર્પી દીધું.

માણસો ‘સતી માતાનો જય’ ‘જે અમે’ વગેરે અવાજો અને ટોલ ત્રાસાના નાદથી ગગનને ગળવતા ધર તરફ પાછા ફર્યા. સૂર્યનારાયણ પછી સતીના ફરજન કરવા રોકાઈ જવાથી મોડું થવાની બીતિએ અસ્તાચળ પ્રતિ ઉનાવળે પોતાનો રથ હાંકી ગયા અને સતીમાનો વાતો કરતી જન મેદની વીજેગઈ.

એ સી વર્ષ પહેલાની આ વાત હજુએ કમાયપુરનો દરેક માણસ કહી શકે છે અને એની સાબિતી રૂપે કમાયપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ખેતરની પામે આ સતીમાનો પાંજીઓ હજુએ મોંજુદ છે.

“કુમ, સુરસંગભાષ ગામ ભવ છે ?” કુમનને એટલે બેઠા બેઠા દાતણ દરતા હીંગ ગેઠે પાસે થઈને જતા, ફૂટતી મોસરીના મુવાન રજપૂત સુરસંગને પૂછ્યું

“હીરાગેઠ, જરા હટાણે જવું છે” કહી સુરસંગ બોલે રહ્યો. શોની બાળુમા પડેલી બીડી ઉપાડી ને સળગાવીને પીવા માંડી

“બેલા રહેજો, આ એક ચિટ્ટી લેતા જવાની છે” કહી હીરાગેઠ બેઠા ધરેકાતરામાથી કાગળ કાઢી લખ્યો ને શુદ્ધી ચોડેલી ચપતરી સુરસંગને આપી

સુરસંગે ચીડી લઈ માથામાં બોસી લાકડીને ખત્રે નાખીને ચાની નીકળ્યો પાચ છ ગાઉનો પથ કરી સુરસંગ બપોર પહેના લાવનગરની બજારમાં ખડે થઈ ગયો. રૂની મોસમ એટલે જરૂરી કાગળ હશે એમ ધારી સુરસંગે શરાફની દુકાન શોધી ચિટ્ટી આપી. ગાદી ઉપર પડ્યા પડ્યા હાફતા ભડા શેડે ચિટ્ટી વાચીને કહ્યું, “દરબાર છે ?”

“ના રજપૂત કુ” કહી સુરસંગ બોલે રહ્યો

“ નથી ઝાગખતા ? હીરાશેના રૂપિયા વારંવાર લઈ જાય છે. માણસ ખાનદાન છે. ” પાસે બેઠા બેઠા નામુ લખતા શુમાસ્તાએ ચોપડામાંથી આંખ ઉઘી કરી અને રજપૂત સામે લેંછ કહ્યું.

“ વળતા જવ ત્યારે અહીં થઈને જાનું. ” કહી શેઠ ચિટ્ટી શુમાસ્તા તરફ ફેંકી, ને રજપૂત પાણી પીને હટાણું કરવા બજારે આંધો ગયો.

સાંજના નમતા પહોરે સુરમંગ પોતાના ગામ તરફ વળવા તૈયાર થયો. હીરાશેની ચિટ્ટીનો જવાબ લઈ જવાનું યાદ આવ્યું, ને એ શગફ બજારમાં આવ્યો. શેઠ અને શુમાસ્તાને ખરીદ ચાલતી હોવાથી ધમાકમાં પડેલા બેઠા. પણ કાગળ તૈયાર હશે એમ ધારી એણે શુમાસ્તા પાસે ચિટ્ટી માગી.

“ જિભા રહો. હમણાં જરા લખી દજી છું. ” કહી એણે ચિટ્ટી લખવા માંડી.

“ ભાઈ, આડ રીતર મેંદા. કેમ શું વિચાર છે ? ” ફટક દસાલે આવી એઈર માગ્યો.

“ કોઈ આડતિયાનો જવાબ નથી. ” કહી શેઠ હાજર રના ઘોઠણા ખરીદવામાં પડ્યા હતા, તે જિભા થયા. સોદો બંધ રહ્યો. સામે બેઠેલા રજપૂત સામે લેંછું, ને બોલ્યા સિવાય સદા બજારે ગયા.

શુમાસ્તા ચિટ્ટી લખી. ને તિન્નેરીનું ખાસણું જિઘાડી રૂપિયા ગણવા માંડ્યા.

“ ભાઈ, લાવોને કાગળ, મારે મોઢું થાય છે. ”

“ થાય છે. ઉતાવળ શી છે ? દરઆર પરપયા હો ? ”

“ રજપૂત હસ્યો. મારે હજી પાંચ છ ગાઉ ભોં કાપવી છે. ”

“ અરે, મરદ જેવા મરદ થઈને અંધારાથી બીઓ છો. ”

રજપૂત ચૂપ થઈ ગયો. પોતાના સૌંદર્યને સરી જતું અટકાવવા આગ્રહ મૂકી દીધો, અને રાહ લેઈ ગૂપચૂપ બેઠો.

“એલા, આ લાવ.” બહાર બેઠેલા મજૂરને એણે હાક મારી, ને સામેની હોટેલમાંથી છોકરો બે કપ મૂકી ગયો.

રજપૂત, અને ગુમાસ્તે આ પીધી. સુરમંજે બીઠી મગગારી પીવા માંડી. એટલામાં સહેજે અર્ધો કલાક નીકળી ગયો. ગુમાસ્તે રૂપિયા ગણી લીધા ને રજપૂત સામે ધર્યા. “દરબાર, આટલું જરા લઈ જવાનું છે.”

“રૂપિયા ?”

“હા. પાંચસેં જ છે.”

“ના. વખત બારીક છે. મારું ઘર ખમે એવું નથી.”

“અમારે જોખમે. લાઇ તમારે હીરખીર. તમારું માથું જશે ત્યારે અમારા રૂપિયા જાય એવું છે ને ?” વાણિયે માથા સાટે રૂપિયાને જોખમમાં મૂક્યા.

પોતાની મર્દાંગીના કેદમાં મહાવતા યુવાન રજપૂતને વધારે ખેંચ કરતાં પોતાનું બ્હીકણપણુ દેખાવાની ધાસ્તી લાગી. હીંગશોક સાથેના મંબંધ યાદ આવ્યો. શેની આંખે અજબ કામ કર્યું. રજપૂતે રૂપિયા ગણી ફટિ બાંધ્યા, ને ફાળીયાને બેટમાં નાખી કેડ બાધી ઊભો થયો.

રજપૂતે દુકાનના પગથિયા ઉતરી આકાશ મામે જોયું. ‘હિ’ શરવા હતો.

૨

ત્રણેક ગાઉ જતાં તો ટુંડું વેળા ચર્ધ ગઈ. ચોમેર ઉતરતા અંધારામાં ધૂળની ડમરી ઉડતી હોય, એમ થડ બંધાયાં, ને લાખે સુધી જતી નજરને કાગાથ બેઢવાની તાકાત ઝોળી થતી ગઈ.

અંપેતરાનું જોખમ ખેડતો રજપૂત પૂરપાટ ધસ્યે જતો હતો. અને તેના પુદડીએવાળા જોડા ખારની રક્ષાવાળી જમીનમાં ઘોડાના

દમડા પેઠે ખબખમ ખૂચી જતા. તેનાથી હડતી 'મૂઝા પાછળ વટોળીયા પેઠે ઓધું કરતી

પોતાના વતન જલદી મહિયી હીંસશેઠના કૃપિયા 'સહીમલામત' મહિયાડવાની તાલાવેલીવાગો યુવાન આત્મબાલુ જોયા સિવાય પોતાના વસ્તે ઉંચુ ધાલી ચાનતો રસ્તો બિહામજો હતો. છૂંટાગઓની ઓ હતી. એટલે જલદી આટલુ વેગુ પમાર થઈ જાય તો 'ધંગી' ધાધો નથી, એ વિચારે એ ખેતર સોસગવો ફેડે ચડ્યો, ને ખેતરની પાળી ઓગળી વાડને ઓથે આન્યો, ત્યાં માથોડા ઢક વાડના એથિ બેઠેલા ત્રણુચાર મંધીઓ આની આડ઼ જિભારવા કાળી ડાઢી, કાળા ઝખ્ખા ને ફેંટા પશુ કાળા બાધી અધારી રાતમા જૂત જેવા દેખાતા આ કાળ જેવા છૂંટારાએ રજપૂતનો માર્ગ આતર્યો. રજપૂત થલી ગયો. એણે પડકાર કર્યો, "અધ્યા કોણુ આદમી ?"

"તાગ બાપ " કહી સંધીએ પડકાર્યો "મૂઝી જે હોય ઈ "

રજપૂતે સીલજ્યુ ન સીલજ્યુ કહ્યું અને જાણે ઝિની ઠરકાર ન કરતો હોય એમ આગળ વધ્યો.

એક સંડીએ આગળ વંડી ચા-ચા જતા રજપૂતનું બાવડું કાણુ એના મામન બા.ઓનો વિશાલ પજો કોઈ વજકડી પેઠે બાવડાની આંસપાસથી ટળાઈ વચ્ચો રજપૂતે તોરમા ઝાંટેકો માર્યો, ને એકજ આચકે બન્ને છૂટા થઈ ગયા. બન્નેને એકબીજાનો જોરની ખાત્રી થઈ ગઈ.

રજપૂત આગળ ચાલવા લાગ્યો.

ખોદાના કાલ જેની ગરદન-રાગા સંધીએ લાકડી ઉગામી, પાછળ દડી કાઢી રજપૂતે ખરીદિલી ચીજોનું પોટલું વાડને ઓથે મૂકી દીધુ. કડીયાગી ડાંગ ઊંચી કરી અને પોતાના મોંસલ બાહુઓ ઉપર મદાર બોંધી એ સામે થઈ ગયો.

ને ધંધા તો લોકડોઝોનો ક્રમજટ નોમા. સંધી બે હાથેમાં
ધાલી લાકડી કીકે ને રંજપૂત બેલોડીયું ખાંઈ પડી નંચ, ને દોઝેલું-
ખર થઈ બે હાથે લોકડી કીકે તે સંધીને પાડી દે. મારતો ને માર
ખાતો રંજપૂત સંપેતરની ખાતર જવ સંપાસના કુદે ગતરી પડ્યો.
સંધીની લાકડીઓ ખાળતો, સામી કીકતો, માર ખાતો, પડતો
ખાખડતો રંજપૂત ધોના સોળથી સૂઝી ગયો. ફૂટથી લોંઘી નીકળવા
લાગ્યું. એની આંખમાં અંગાર ઝપો, ને એણે જોયા થઈ નંઈ બે
હાથમાં જોળ ફેરવીને લોકડી કીકા. સંધીનું માથે બાંધેલું શેલુ ઊડી
પડ્યું, ને બોપરી શ્રીજળ પેટે વધરાઈ ગઈ. લોંઘા ફૂંવોરો જોડ્યો.
રંજપૂત બોનઈ ગયો.

મૃત્યુના ભોગે પેસા લૂંટવાના છાદે સંધીઓ આવ્યા મહંતા,
એકાદની લોથ જોતાં એ પેલી લોથને ખંભે નાખી લોગ્યાં. જીવનની
છેલ્લી દોડ સમો રંજપૂતનો છેલ્લો ધા સળંગ પડ્યો હતો. સંધીઓ
નાહીમત બની ગયા, અને ભાગ્યા. પાછળ ઉડતી ધૂળ ક્રોધમાં બેકામ
બનાવેલા રંજપૂત વચ્ચે આવ્યું આણ્યું. રંજપૂતે પાછળ દોડી મરકેરીમાં
હાક મારી. “ જીભા રહો, જીભા રહો. આ રૂપિયા લેતા જાવ. ”

ને એના પિડછંદ ઓમેર વંશઈ ગયા.
રંજપૂતે ધાડની ઓથેથી પોતાનું પોટલું લીધું. પછેડી કાંડી
એના ચીરા કર્યા, અને આજે શરીરે ચયેલી ફૂટ હિંપર કંચેકચાવીને
પાટા બાંધ્યા. અને હાથમાં લાકડી લઈ, શરાતનના જોરમાં કપાટા-
જોર પગ જોપાડ્યા.

જળ જંપી ગયાં વેળા થઈ હતી. ગાંધમાં પેસતાં રંજપૂતે
સોપો પડી ગયેલો જોયો. જતાં વાણિયાને ધરે જઈ રંજપૂતે ખડકી
ખખડાની આંગળીયા જોર રાખેલી ખડકી જીધડી ગઈ ને રંજપૂત
અંદર ગયો, એરડીયાનો દીવો કરી નામું લંખતા હીરાશોડ સરસંગને

લોહીયાગે નેયો. એ સ્તબ્ધ બની ગયો. પવનના મપાટે દીવો કપી ઊઠ્યો. સાથેસાથ વાણીઓ ભયથી ધ્રુજી ઊઠ્યો.

“આ તમારા રૂપિયા ને આ કાગળ.” રજપૂતે ભેટ છોડી કાચળી પછાડી, ને ગજવીમાંથી ચિટ્ટી કાઢીને આપી. શેઠ બોલી શક્યા નહિ. એતો વિચારવાયા પેઠે સ્તબ્ધ બની ગયા હતા.

રજપૂત ખડકી બંધ કરી, ગૌરવભર્યાં મોઢે ચાલ્યો ગયો. અહે-શાનમાં હબાચેલ શેઠ પાછળ જોઈ રહ્યા.

શેઠના હૈયામાં માણસાર્ધ હતી. એણે બીજા દિવસથીજ પડદે પડેલા ગરીબ રજપૂતને શેરો બનાવી ખવરાવવા માંડ્યો. પંદરેક દિવસમાં હળદર અને મીઠાના પાટાએ ધાથી જામી ગયેલું લોહી વીખેરી નાખ્યું. હાડકા ઉપર ચતું કળતર બંધ પડ્યું. ધા રૂઝાયા ને ધીથી નવું જોર મેળવી રજપૂત ઊઠ્યો. માથે પાણી નાખ્યું ને શેઠે મજલીનની એક પાધડી બંધાવી. રજપૂતે કહ્યું, “રો ન દોષ. તમારી વળી પાધડી લેવાય?”

“એમા શું? મારા તો રૂપિયા ગયાજ હતાને! આમા શું આપી વળુ છું?”

૩

“રૂપિયા હા દે રૂપિયા! તારા બાપનો ગોધલો નો'તો. લાવ ઝટ રૂપિયા, ને લાવ વાળુ.” ફળીયામાં બેભેલા સંધીએ સૂરમંગને ગાળો દેવા માંડી.

“બેલી, આપુ છું પણ આટલી ઉતાવળ શી છે? વાળુ તો કરો.” સૂરમંગે રૂપિયા નહિ હોવાથી ઓશીયાળા બની કરગરવા માંડ્યું.

“મારે જાતું છે. ઝટ કર. લાવ રૂપિયા.”

“બેલી, અઠવાડિયા પછી આવો તો.....”

“મારે તો અટાણે જ જોઈએ. લેવા આવ્યો તારે તો મોટા રો'સગિા થઈને આવ્યો હતો! મારે તો મૂંઝડો જોઈ. મારે તો માંકડો

જોઈ. ને રૂપિયા દેતી વખતે અટાણે નથી. મારે વો નહિ હાલે. લાવ રૂપિયા. " સંધી અડગિા નાખીને બેઠો.

સૂરસંગ ગરીબ રજપૂત હતો. બાપનુ અપાર દેવું, એણે મહા-મુશીબતે ઝોપું કરવા માંડ્યું હતું. વાણિયાના સવાયાના સવાયા ભરીભરીને એ થાક્યો હતો. છતાંય દેવું તો એટલું ને એટલુંજ રહેતું. ઉપજનીપજ શેઠ લઈ જતા. બળદ મરી ગયો એટલે નવો ન લે તો ખેડ લાંગી નય. દરબાર ખેતર ખાંચકી લે. મૂંઝાયેલા સૂરસંગે સંધીનો બળદ કાંધે લીધો હતો. પણ અત્યારે કાંધુ ભરવા જેટલુય સૂરસંગ પાસે કાંધ ન હતું. સવાસો રૂપિયા એને કાંધાના અને વિધો-ટીના ભરવાના હતા. થાણુદાર પણ વિધોટી માટે ઉતાવળ કરતો. "નહિ ભર તો ખેતર વેચી નાખાશ." એ ડારો તો હંમેશાં સૂરસંગ સાંભળતો.

ગભરાઇ ગયેલો સૂરસંગ ઉગતી જુવાનીમાંજ ચિંતાથી લદાયેલો હોવાથી કાંઈક વહેવાર બન્યો હતો. એણે શેઠના ધર તરફ પોતાના પગ ઊપાડ્યા. સંધી વાળુ કરવા બેઠો.

અંધારામાં લપાતા છૂપાતા સૂરસંગે શરમાતા શરમાતા હીરા શેઠની ખડકી ખખડાવી, ને આજે પણ આગળા ભેર રાખેલી ખડકી ઊધડી ગઇ. શેઠ ખાટલા ઉપર બેઠા હતા. સૂરસંગે આવી રામ રામ ક્યાં અને ઓસરીની ડારે બેઠો.

" શેઠ, એક કામ પડ્યું છે. "

" શું છે બાઈ! " હોકાની નેહમાંથી ધૂમાડાનો દમ ખેંચતાં શેઠ પૂછ્યું.

" થોડાક રૂપિયા જોઈએ છે. "

" કેટલાક ! "

" સો, સવાસો. "

શેઠને સૂરસંગની ગરીબાઈની ખબર હતી. થાણુદારનો તમાલો એણે સાંભળ્યો હતો. ગામના શેઠના દેહાની એને માહેતી હતી. કરજ-વાન સૂરસંગને એક પાઈ પણ ધીરવી એટલે પૈસા મુઠ્ઠી ભરીને ફેંકી દેવા જેવું, એમને તરતજ 'ગણતરીમાં આવી ગયું હતું.

“ભાઈ, રૂપિયા તો નથી.”

“પણ મારે સંધીનું કાંધું બરતું છે. ચાંચુદારને વિધેાદી ભરતી છે.”

“હું શું કરું?”

“કાંઈ નહિ તો આ સંધીને તો બિઠાડો. તમારો આજો પડયો એટલે આવ્યો છું.”

“હા, પણ અમારે કાંઈ મફત થોડુંજ ચાય છે. કાળે આંતરે મહેનત કરીયે છીએ ત્યારે પૈસા આવે છે. ભાઈ!”

“શેઠ, હું સવાયા આપીશ. તમારા રૂપિયા દુધમાં ઘેાઢીને આપીશ.”

“પણ લેવા કયા ઝડથી. એવો અજામીનીજ બધું ઉપાડી જાય છે. એટલે અમારે તો એપડા ચીતરવા સિવાય બીજું શું આવવાનું?”

“મારી જમીન તો છે ને?”

શુ લેત ? આજો ચોળીને તો કેમ બેસી રહેત ! બિચારાને તે દિ' એ તમે શુ આપી વળ્યા હતા ?'

“પણ આપણા નસીબમા હોય એ જાય કેમ ?” એને આપવામા તો એને માથે પાણી નાખ્યુ તે દિ મજલીન બધાબધુ હતું અને અધમણુ ઘીનો ચીરો આપણે ક્યા એને ન્હોતો ખવરાવ્યો ?” મ્હોં ફેરવી લેતા શેડ ખાટલેથી ઊઠી ઝોરડામા ચાલ્યા ગયા.

ઝોરડીની કારેથી રજપૂત ઊઠીને ઊત્રો ઘઈ ગયો ખડકી બધ કરી દુખી મ્હેરે એણે ચાલવા માડ્યુ વર્ષો પહેનાની એ રાતતુ એનુ ગૌરવ ભર્યું મુખ અને આજનો ઝોશીયાજો દુખી મ્હેરો, બન્ને રાત્રીના સાક્ષી રહ્યા.

ખડકીનો અવાજ જાણે મમાજના વર્તન ઉપર હસતો હોય એમ એમરે ફેલાઈ ગયો.

આખી શરીરે કાઢથી પીડાતો રાજા બિછાને પડ્યો પડ્યો
 કણસતો હતો. મોટા મોટા વેદો, હાકો, કે ડાકટરો
 એનો રોગ મટાડી શકતા ન હતા. યંત્ર તંત્ર કે જંતુનું પ્રાણલય રોગ
 નિવારી શક્યું નહિ. રાજા પીડાથી સોસાઈ ગયો. એનું શરીર અર્ધ
 થઈ ગયું. મુલાયમ રેની રેશમી પથારી, એને આરામ આપી શકી
 નહિ. કાઢમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ અને એમાંથી વહેતું પદ્મ ચીત્રી ચડાવતાં
 અને એથી કાંઈ પણ માણસથી રાજા ખાસે એસી શકતું નહિ.
 રાજા રોગથી કંટાળી ગયો હતો. પણ રોગ ચિકિત્સા કરી, કાંઈ એ
 રોગ મટાડવા સમર્થ ન હતું. રાજવૈભવ પણ એને અકારો થઈ
 પડ્યો. એ વારંવાર કહેતો કે “રોગી રહીને રાજ્યસુખ ભોગવી
 શકાતા નથી. પણ નીરોગી શરીરે સજ્જરી કરી પેટ ભરવું એ રાજ્ય-
 સુખ કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.” રાજ્યકુટુંબીઓ પણ રાજાની
 સ્થિતિથી વ્યાકુળ રહેતા.

એક દિવસ રાજા કંટાળ્યો. ઉનાળાના ધખધખતા તાપમાં એ
 બીની લૂથી સેકાઈ જતો. એ તરફ દઝિલી સુગંધી દટ્ટીઓ એને શાન્તિ

આપતી નહિ. એમાં સોસરવો ચગાધને આવતો પવન પણ એને ઊની લૂ જેવો દાહક લાગતો અને એનો દેહ બળું બળું થઈ જતો. પથારી છોડી એ ચોતરફ દોડાદોડ કરવા લાગ્યો. એવામાં રાજ્ય અનુચર એક બ્રાહ્મણને લઈને અંદર આવ્યો. એણે ખૂંટી ખૂંટીને મહારાજાને નમન કર્યું અને રાજા એના તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો.

“બાપુ ! આ જોશી.” જોશી તરફ આંગળી કરી એણે કહ્યું.

“તમે ? જો.....”

“હા, હા.” જોશીએ માથું નમાવ્યું.

અને અનુચર બહાર ગયો.

મહારાજા પવંગ ઉપર બેઠા. સામે પડેલા બાજુ ઉપર જોશી બીરાજ્યા. અને રાજા જોશી માથે ચક્રાવકળ આંખે જોઈ રહ્યા.

“બાપુ.....”

“આ મટશે ?” રાજાએ કોઈ તરફ જોયું. અંદરની નીકળતા પરથી એનો પીતો ઉઠ્યો. એ લવારીએ ચઢી જઈ પથારીમાં પડકાયો.

જોશી જોઈ રહ્યો. એણે પ્રશ્ન મૂક્યો. ગણિત ગણ્યું. આંગળીના ચેદા ઝપાટા પૂર ફેરવ્યા અને કહ્યું, “બાપુ !.....”

રાજા પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. આશાના અંકુરો ઉપર ઝબકેલો રાજા, જોશી તરફ તાક્યો. એના બિહામણા સ્વરૂપે જોશીને ડાયો અને સૂકલ હાડપીંજર જેવા દેહને આગળ ધરતા પ્રજ્વળ, “શું ?”

“રોગ મટશે.”

“મટશે ! હે.....શું કહ્યું ?”

“મટશે, જરૂર મટશે.”

“જરૂર ! જરૂર ! મટશે ! જરૂર !” રાજા પથારીમાંથી ઊડી જોશી તરફ ધસ્યો-હર્ષથી.

“હા, જરૂર.” - જોશી જરા આંધો ખસ્યો બહીકથી.

“શી રીતે?”

“ચાંડાળનું પાણી પીએ.”

“ચાંડાળનું? કેમ પીવાય?” રામ જરા પાછો ખસી ગયો. ધર્મ યાદ આવ્યો. એ લવારીએ મઢ્યો. “ચાંડાળનું પાણી પીઉં? દેહ વટલાવું? ધર્મ તનું? કુળને લાંછન આપું? કેમ બને?” રામ પથારીમાં સૂઈ ગયો. વિચારવમળમાં ગૂંચવાયેલો રામ બેશુદ્ધ બની પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જેમ આવે તેમ લવારી કરવા લાગ્યો.

જોશી બીડીને ધર તરફ વિદાય થયા.

બીજો દિવસે પીડા અસહ્ય થઈ પડી. રામ અકળાયો. ટાણુ, જાણવાનું છે, ધારી મનમાં દીલાસો લીધો. અંતઃકરણને સંત્વન મળ્યું. અને એ દરેક જગ્યાએ પાટા બાંધો. વેશબદ્ધો દરો ગામથી થોડે દૂર છાનોમાનો-ગૂપચૂપ નીકળી ગયો. રોગની પીડાએ ધર્મ બિપર વિનુદ્ય મેળવ્યો. અને રામ, કુળ, ધર્મ, લાજનો વિચાર છોડી રોગ મટાડવા ગામ બહાર નીકળી ગયો.

તાપ વધતો જતો હતો. લૂ વાતી હતી. અને ધોમ, ધખ્યો, એટલે રામ તપાથી આકુળબાકુળ થવા મડ્યો. એ મારતે થોડે સામેના ગામે, જ્યાં મથતો હતો. મુસાફરીનો યાક, શરીરની અશક્તિ, રોગની પીડા, પર સહવાથી, આમડી, તણાવ અને તેથી થતું અતુલ દર્દ, તરસથી વ્યાકુલ થતું શરીર, અને બીડી બીડી આંખે આવતાં, અંધારાને લીધે રામ મહામુશીયતે ગામ ભેળો રયો. ગામને છેડેજ ટેકવાડો હતો. માળોમાં થતા ફટાક ફટાક અવાજથી રામ સમજ્યો કે નજીકમાં જ ટેકવાડો હતો. પણ ટેકવાડે જઈને પાણી પીતાં મન દુભાયું, જીવ અકળાયો, અને એણે ચાંડાળનું પાણી પીવાનું માંડી વાળ્યું. અસ્થિર મગજનો રામ તરંગો બિપર ઝૂલવા મડ્યો. એનાથી તરસનું દુઃખ સહન થતું ન હતું. એ પાંધરો ગામમાં પેહો.

ગામમાં જેમતાં જ એક ચાંડાળનું ઘર પણ એ ચાંડાળનો જોર હતો. ડોકમાં જનોઈ, આંગણમાં તુળશી ક્યારો, હાથમાં માળા, ને સૂકવેલું અબોડીયું લોઈ રાત્ર અટક્યો. આઠાણનું ઘર ધાર્યું ને આશરીની કારે પડેયો પાણીનો લોટો બિપાડી રાત્રએ પાણી પીવા માંડ્યું પેસો તો પોનાના ખ્યાનમા બેડો બેસે માળા ફેરવતો હતો. તેણે આ માણસને જોયો. રાત્રને આઠખ્યો નદિ ને કોઈ ગાડો ધાર્યો પણ એનું મન દુભાયુ એ બોલી બીક્યો. “અરુ...રુ...ભા...ઈ...! કેવા છો ?”

“કેમ ?” રાત્રએ તોરમાં પૂછ્યું

“આ પાણી પીવાય ?”

“તરય લાગે ત્યારે અધુય પીવાય. ગામનો ગધેડો ન પીએ એ પાણી વટેમાર્ગું પીએ.” રાત્રએ જવાબ આપ્યો.

“પણ તમે છો કેવા ?” પેલાએ કળકળતે અતઃકરણે પૂછ્યું.

“કેમ પૂછ્યું ? ઉટકી દઉં છું” રાત્રએ ભત છૂપાવી.

“અરે, અમારું પાણી તો પીવાય જ નહિ. તમે કોઈ ઉચ્ચ વર્ણ લાગો છો. અમને તો અડમે તો પણ તમારે તો નહાવું પડે”

“હું...તમે...કેવા.....” રાત્ર પૂછી ન શક્યો.

“અમે.....હું.....ગરોડો...છું.....” દગાતા દગાર્તા એ બોલ્યો.

“હું.....” રાત્ર વ્યાકુળ ચિત્તે કાટી આજે એના તરફ જોઈ રહ્યો. એણે શુદ્ધ ગૂમાવી, પણ જરાવારમાં સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો.

“ત્યારે આ બધા દંગ તો આઠાણના છે.”

“હા હું આગવે ભર આઠાણ હોઈશ. ધર્મ દૂંકડો મૂક્યો હશે તે આ ભવે ઉદય થયું છે.”

“ત્યારે તમે ચાંડાળ જ છો ?”

“હા.”

રાજા વિમાસતો વિમામતો રસ્તે પડ્યો અજ્ઞાતા ત્યાંડાળના ધરનું પાણી પીવાઈ ગયું પૂઝ્યા પહેલા પાણી પી પશ્ચાતાપ કરવો નકામો ધારી, રાજા રાજ મટશે એમ ધારી ખુશી થતો પોતાને પથે પડ્યો રોજ મળે સો દૂધ ખરો મર !

રાજા ધડી ધડી આગળ ચાલે ને ભૂંભો રહી પોતાના અંગ તરફ જુએ પણ ઠોક ઠોકાણે ઠોક મટેયો કે પર બંધ થયેલું દેખાય જ નહિ ઉતડું હાલવા ચાનવાથી ફરક ઠોકાણે ગૂંઘણું હતું અને પડના રેલા નીતરતા હતા રાજાનો ક્રોધ જેમ જેમ એ બંધુ ભેતો જતો હતો તેમ તેમ વધતો જતો હતો ।

“ જુદો જોશી ! ” રાજાથી બોવાઈ જવાયું અને એ આગળ ધસ્યો

વળી વિચારમાળા શરૂ થઈ “ મારો દેહ વટલાવ્યો, આટલું કષ્ટ સહન કર્યું, તોય કોઈ તો ન દબ્યો જોશીને મારી જ નાખવો પડશે જૂઠું મોથી હલવાળી કૂગ બોગાવ્યું, ધર્મ તજાવ્યો, દેહ નટલાવ્યો, ને આજની પીડા સહન કરાવી, તેનક્ષમા આવા જોશીને તો જૂઠું બોલવાની શિક્ષા આપવી જ જોઈએ ” રાજાથી રાજા જોશીમાં આગ્રહા રાખી શક્યો નહિ

પણ આવા વિચારોની પરપરા સ્વરૂપ વિચારમાળાના મણકા અપાગબંધ કર્યે જતા હતા અને ઘેર આવે તે પહેલા તેણે દૂર ખેતરમાં એક ખેડૂતને હળ હાકતો જોયો રાજાનો કંઈ તુષાથી સ્પર્કતો હતો તુષાતૂર રાજા એ તરફ મરડાયેલ ખેતરને જાંડે થઈ એણે ખોડોમારામાં પગ મૂક્યો અને ખેડૂત હળ લઈ ઉચલ પૂગે કરી સોંઠે આવ્યો

“ પાણી પાશો ? ” રાજાએ દીન ભાવે માગના કરી એના સ્વેદ ઉપર પશ્ચાતાપની છાયા છવાઈ હતી મોઢા ઉપરનું તેજ નાશ

પામ્યું હતું, કુરૂપ ચહેરો અને સરીરમાંથી ફેલાતી મદમોને લીધે ગળ પવનની હેઠવાશ ગયેલ જેથી ખેડૂતને ચિતરી ચડી નહિ,

રામ જિભો રહ્યો “લાવુ છુ” કહી ખેડૂતે બીજી ઉચ્ચ શર કરી મૂડદાન બળદ હતા અને ચીંચરેલાન ખેડૂત હતો, બગદ ચાલી શકતા ન હતા એટલે એ ખેડૂત વારવાર પરાણની આર ઘેચી દેતો અને બળદની ચામડીમાંથી રહ્યું સંચુ લોહી ટસીયા વાટે, બહાર ફૂગી નીકળતુ અને ધીમેથી જોર કરી બગદ આગળ ચાલતા,

રામ જિભો જિભો બધુ જોતો હતો તેનામાં ખેડૂતે આર ઘેચી દીધી પણ એક બગદ અચાનક હોવાથી નોંચે બેસી ગયો. ખેડૂતે રામને બગદ જિભો કરવા પોતાની પાસે બોલાવ્યો “એલા અહીં આવજો” એણે હાથની ઈમારત સાથે બૂમ મારી રામને સાદ કર્યો, ને રામ પાસે ગયો બન્નેએ જોર કર્યું ખેડૂતે બગદનુ પૂછકુ તાણુ અને જાણુ કરીને બળદને જિભો કર્યો મદામહેનતે બળદ જિભો થયો ને દાઝનો માર્યો ખેડૂતે એ શક્તિહિન બગદને પૂછડે આબરો દીધેલ બગદ ડગલુમ ન ખર્યો એટલે મુસ્મામા બગી જોલા ખેડૂતે ભાન બૂલી જઈ બળદને પૂછડે બચકુ ભર્યું એના તિફલુ દતો જોરથી ચામડીમાં પેચી ગયા અને લોહીના ગીપા એના મોઝામાં ગયા રામ કંપી ઊંઝયો ‘ નર ગણ્મ ! ’

રામ ત્યાં ચડ્યો ને વગતી ઉચને ખેડૂન પાણીથી ભરેલી બનક સાથે લેતો આવ્યો ઉપગથી લૂગડાનો દાગે કાઢી નાખીને ગળને પાણી પાવા દાઝનો જોખો કચ્ચા કહ્યું ‘ લે, જોખો ધર ’

“કેમ મોઢે માડવા દેને ! મને જોખો ધગતા નહિ ફાવે ”

“ નારે, તો બ્રાહ્મણુ છુ ” ગૌરવ ભર્યા શબ્દો એ ઉચ્ચર્યો.

“ બ્રાહ્મણુ ! તુ ” રામની આખો અચમામા ફાગી ગઈ

“ હા, હા, બ્રાહ્મણુ છુ બ્રાહ્મણુ ! જોતો નથી આ જનોઈ ! ”

કહી રાડવા જેવા ગણુ ત્રાગ ! એણે પોતાની ડામ્મા દેખાડયા

રાજ કમકમી ઊઠ્યો. આ પાલણુ ! આ તેના આચાર !

રાજએ પાણી પીધું અને રસ્તે પડ્યો.

થોડી વારમાં રાજ દૂર જઈ એક ઝાડ નીચે બેઠો. દહં બોધું થયું હોવાથી અને યાકથી અચક્ત બનેલો હોવાથી એ ઝાડ નીચે લાંબો થઈને સૂતો. થાક, જંગલનો પવન, અને દહંની શાન્તિને લીધે રાજ નિદ્રાને બોલે લગી પડ્યો. જે મુલાયમ રેશમી પથારીઓમાં રાજને ઊંઘ નહોતી આવતી, તે રાજને ધૂળમાં ખાડા ટેકરા જેવી ખરબચડી જૂંમિમાં નિદ્રા આવી ગઈ અને તેણે ઘસઘસાટ જોડ તાણી-

રાત્રિ થઈ. મૂર્ચ અસ્તાચળ પછવાડે ડૂબી ગયો હતો, અને ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાંથી અમૃતની ઝડીઓ વરસાવતો હોયો આવતો હતો. પૃથ્વીમાંનો ચંદ્ર સોળે કળાએ પ્રકૃષ્ટીત હતો. રાજ જાગ્યો, શરીરે લુઓ તો તદ્દન આરામ. કોઈનું આહુય ન મળે, કે ન મળે નામ નિશાન. તેનો એકેય પૃથ્વીમાંના ચંદ્ર પેઠે પ્રકૃષ્ટીત બન્યો, રાજ તેજ મ્હેરા ઉપર ફૂટી નીકળ્યું, અને કલાંકી ચંદ્રને ટિંકમંકી રાજવીના મુખચંદ્ર વચ્ચે હરીશર્ષ્યાલી. દેવ અને મનુષ્યની હરીશર્ષમાં કોણ ચડે !

રાજ વિભાસી રહ્યો. ઘેર આવ્યો, પણ બેશમ હતો. રાગ ન હતો, પણ વિચારમસ્ત હતો. એણે જોશીને તરતજ બોલાવી મંગાવ્યો-

“ના. એથી ન મટયું.”

“અરે ન મટે તો મારાં બધાં ન્યોતિપ્રમથો પાણીમાં દેડી દઉં. એની પછવાડે જીવ આપું. રાજા! મારી વિદ્યા ખોટી ન હોય.” ઉશ્કેરાઈ ગયેલો જોશી રાડ પાડી બરાબો.

“જોશી! ત્યારે ચાંડાળના ધરતું પાણી પીવાથી ન મટયું તે બ્રાહ્મણના ધરના પાણીથી મટયું.”

“મહારાજા! બ્રાહ્મણ નહિ હોય. એ ચાંડાળ હશે.”

“નારે, મેં મારી જાતે, મારી સગી આંખે એની ડાકમાં જોતોઈ જોઈ હતી.”

“પણ એનું કતવ્ય, એનો આચાર કેવો હતો?”

“એનો આચાર તો હતો ચાંડાળ જેવો.” રાજાએ સ્થેજ હેખતાઈ જતાં કબજ્યું.

“યયું ત્યારે! કાઈ ચાંડાળ એકજ જાતના છે?” સંતોષની શાગણીથી જોશી ખોસ્વા.

“ત્યારે!” આતુર દૃષ્ટિથી રાજા જોઈ રહ્યો.

“જે જાતના, એક જાતિ-ચાંડાળ, બીજો કર્મ-ચાંડાળ.” મક્ક-મતાથી જોશી ઉચ્ચાર્યો.

રાજા રતબ્ધ બની ગયો. એ જોશી સામે જોઈ ગયો. એણે પોતાની બધી વાત જોશીને કહી.

જોશી હસ્યા. “રાજા! ચાંડાળનું પાણી પીધું તેના આચાર બ્રાહ્મણના હતા, અને બ્રાહ્મણનું પાણી પીધું તેના આચાર હતા ચાંડાળના. પેલો જાતિ ચાંડાળ હતો, આ કર્મ ચાંડાળ હતો. પણ મહારાજા! આના કરતાં વધારે મોટો ચાંડાળ તો આ ગામમાંજ શોધ્યો હોત તો આપને વગર મુશીબતે મળી જાત.”

“એ કોણ?”

“જાનિનો પરેશ.”

“ હું ! ” રાજાથી જૂઠું પડાઈ ગયું

“ હા દરેક ગતિનો પગ ચાડાવ કરતા પણ બેધ છે એના કર્તવ્યો ચાડાવથી પણ વધારે તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે ”

“ જ્ઞેથી ! ખરા ચાડાવ તો હું અને પેલો બ્રાહ્મણ છીએ મારો રાજ તો ગરેડા જેવા પવિત્ર માણુમના મપક માંત્રથીજ મગી ગયો છે ” રાજા શોન ખસેડી, આવીને જ્ઞેથીના પગમાં પડ્યો “ અન્નદાતા ! ”

“ અન્નદાતા ! ” કહી જ્ઞેથી, સામે નખી આશિર્વાદ આપતા બીજો રહ્યો અને રાજાની કાંચનવર્ણી દેહનતામાં ઝગહગી રહેલું તેજ એણે જોયું .

રાજાના શરીરમાં નવું જોમ, સૂર્તિ, આપ્ત્ય, લોહી અને શક્તિ જીભરાયા સહુએ જાણ્યું કે જ્ઞેથીએ નાનનો રાજ મટાડ્યો, પણ શરૂ વડે રાજ મટ્યો એ તો જ્ઞેથી અને રાજા સિવાય ત્રીજું હજી કોઈ જાણી શક્યું નથી

“આપો ! બાપા ! તમારા કંઈવા મુશ્કેલી હવે કરાશે. ”
 કહી રામાએ હથેળામાં લીધેલ ગંગાજળ અને તુળશીનું
 પાંદડું મંત્રણ પધારીએ સતેલાં અને છેલ્લાં શાસં પૂરા કરતાં
 પોતાના બાપ છેલ્લાં પંદેલનાં મોઢામાં મૂકયું. રામાની આંખમાંથી
 ડગલ ડગલ આંસુડાં દ્રવ્યાં અને ભરાઉ ગાંધે ઉપર ચર્મ ફૂટતી મૂંછના
 વાળ ઉપર ચંબ્યાં. ડોસાની આંખ બિધડી ને બંધ ચર્મ ઘાઘરા શાન્ત
 થયો ને ડોસાની આંખ ફડાક દેતી બિધડી ગઈ.

ડોસાનો કુળદીપક એકનો એક દિવસ રામો ચોધાર આંસુડે
 રળો. એની બહેન રૂડી બેશામ મની ગઈ હતી. પોતાનું ભણું ભાદ્યું
 ઘર હોવા છતાં ડોસો કુળવધૂનું સુખ જોષ ચકયો ન હતો. નાનપણમાં
 ભાઈ-બહેન બંનેનાં લગ્ન થઈ ગયેલાં. આંસુ તેડવાં જવાની
 ડોસાને ખૂબ ઉતાવળ હતી. પંણ મોઢગીએ આંગીતો લુંમલો કયો ને
 ડોસાના મનની મુરદા અંતરમાં સમાઈ ગઈ. ઘણી વખત માણસોની
 ધોરેલી, કાર્યસરણી પારા નથી પડતી. એમાં ચંકાઈ ધમ્મરી ચકિત
 હશે જ ને !

રામો નાનપણથી જ લાડકવાયો ને માવિહોણો હોવાથી ખૂબ મોટે ચડાવેલો હતો. ડોસાની જરાયે ધાક વિના ઉઠરેલો ઊઠરો ખૂબ બાન વિનાનો ને ઉડાઉ થયો હતો. આનુબાનુના પાડોશીયો મીઠું મીઠું બોલી એને ફેલી ખાતા. ડોસો જ્યારે જ્યારે આ બધું સંબળતો ત્યારે મનમાં ને મનમાં બળી જતો ને કાર્ક કાર્ક વખત ઊઠરાને ઝાને ખૂણે વઢી પણ લેતો. જતાંયે રામાને મન એની કશીય અસર ન હતી.

ડોસો ખૂબ ખૂબ વિચાર કરતો. પણ ઊઠરાને સમજણી કરાની એકે તકનીક હાથ લાગી નહિ, ને ચોતાને પથારીવશ થવું પડ્યું. ઉઘા આસ ટુંધાવા લાગ્યા. મૃત્યુ સામે ડોડીયા કરી ડોસાને બ્હીવરાવવા લાગ્યું. બબ્બે સાંતીની ખેડ, હસ બાર ઠોર, ચડવાને અબલખ ઘોડી, મારગેરમટીથી લીપી મૂંપી સ્વચ્છ રાખેલાં ઘર, વિચાળ આગણ ને કરકસરથી ગટસો ને મરચું ખાઈ બચાવેલી પૂજ, બધું ય ડોસાની આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું. આ બધું ઊઠરાને હાથ મૂકતાં પહેલાં એને, સમજવવાનો ડોસે ઉઘો પ્રયત્ન કર્યો. “રામા ! બેઠા ! હું તો જાઉં છું. ઘડી બેઠીનો હું મહેમાન છું. પણ મારા જેવા જુદાનું માનીશ તો સુખી થઈશ.” ડોસાનો હોઠ સક્રાંધ ગયો.

રામે મોઢામાં પાણી મૂક્યું, ને કાન પાસે મોઢું લઈ જઈ બોલ્યો : “બાપા ! તમે કહેશો એમ કરીશ.” તમારા જીવને ગતે જવા દેતો.”

“ગતે ! ગતે તો જશે જ ને !” ડોસે જોડાં નિસાસો મૂક્યો. રામાની વહેવારમાં બેશીકરાર્ક એને સાવતી હતી.

રામાની આંખ સજળ બની. એને હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થતો હોય એમ એનો ચહેરો ખૂબ ગમગીન બન્યો ને એ વ્યાકૂળ બની ગયો. પાસે બેઠેલી એની બહેન રૂડી ડોસાના કાન પાસે મોઢું લઈ

જઈ બેસી. “બાપુ ! ભાઈ તમે કહેશો એમ કરશે. શીકર કરશે મા. નહીં તો પછી હું છું ને !”

ડોસાનું હૃદય પ્રશ્નીત બન્યું. રૂડી ઝાલી દીકરી હતી. ડોસાને એની વહેવાર સુધિનું માન હતું. આનંદ અને સંતોષનો ઘૂંટ લેતા હોય એમ. ડોસાના મ્હેરા ઉપર લાલીની હાંથ આવી ગઈ. એના સ્કાઈ ગયેલી રેરી પેટે કરચલી પડેલા મોઢા ઉપર રહેજ હાંડે ખાયો ને એણે રામાને પોતાની ખાસે બોલાવ્યો.

“બેટા ! વહેવાર સાચવજે ને ધરડાં બાપના ચબ્દો યાદ કરજે.”

“કરીશ. બાપા !”

“જો, બીજું તો બાપુ. પછુ બાર મહિને ધર નવા કરજે ને વરસ દહાડે બાપડી નવી કરજે.” રૂડી યંબી ગઈ. ને રામો ઊભીસો પડી ગયો. આડોશીપાડોશી ને સગાવહારાં ડોસાના ખાટલાની આમપાસ વીંટળાઈ વળ્યા હતા, તે બધાએ ડોસાને સનેપાત ચયેસો માન્યો. ને વાતાવરણ, ગમગીન, બની ગયું. પછુ રામે સમજણ અણુસમજણમાં હાથમાં, ગંગાજળ ને તુજાથીનું પાન અંતણીમાં લીધું ને ડોસાના મોઢામાં મૂક્યું.

(* * *) * * *

અંધારી ધોરે રાત્રિ ને ત્રીજો પહોરે ડોસે પ્રાણુ ઊડ્યા. મૃત્યુપોકના ઘોંઘાટથી પાસેના વાડાના આડના કુંદો ઉપર રાતવાસો રહેલાં પક્ષીઓ ફફડી ઊઠ્યાં. એમની પાંખોના ફફડાટ, જાણે કોઈ વિકટ દુઃખ આની પડ્યું હોય એવો એમનો ગંભીર અને મૃત્યુની છેલ્લી હાંથ સમી એમની કાગી ચીસો. ડોસાની મૃત્યુપોક સાથે આતમોત બની જતાં, આશુર્યે વાતાવરણ ભયંકર બની ગયું. ભીંતની અંદર ગોખલામાં મૂકેલ દિવેલનો દીવો પવનને સપાટે હોલવાયો ને કાળી હીમાંગ જેવી રાત્રિના પેટમાંથી મથળેલું અંધારું એરડામાં પથરાયું. મૃતના આગા પેટે સદુ સમમમીને

બેસી રહ્યું. સહુના હૃદયમાં એકજ હાથ હતી. ફળનું; ધરનું; શેરીનું; ગામનું નાક જીવો પટેલ આજે ગામતરું કરી ગયા. એના કરતાં એમણે છેકરાને આપેલી છેલ્લી શિખામણી સહુનાં અંતરને પ્રલોભી નાખતી. એ ડોસાનો કાષ્ઠ પારાન પામ્યું.

વહેલા પરાક્રમાં ડોસાને સ્મરણ લઈ ગયા. ને આખા ગામમાં ડોસાની વાતે ગંભીર ચર્ચાનું રૂપ લીધું. પણ વાંત મૂલાણી, ડોસો વિસરાયો ને સહુ પોતપોતાને ધધે લાગી ગયું. ફક્ત નવરાત્રી અને રડીએ બેસી ગામ ગપાટા મારનારાએને જ ફક્ત આ વાતના વિષય જેવી આછી સ્મૃતિ રહી ગઈ.

રામે વહેવાર સંભાળ્યો. સાંધીએ સીમને કાંઈમાં રમ્યાપમ્યા રહેવા લાગ્યા. અને ધર કામે રડીએ ઉપાડી લીધું. રામે લહેરી લાલો બનતો આવ્યો. વરસ સાગું આવ્યું. ને નીપજનાં ગાડેગાડાં હલવામાં રામાને ત્યાં વહુને તેડી જવા વેવાઈએ તરફથી સંદેશ આવવા લાગ્યા. ને રડી વહુને આણું વળાવવા આજે જવું છે. કાલે જવું છે એમ વાતો કર્યા કરતી. રામે કાંઈ બેસે નહિ પણ રડીને બાઈનું ધરશોભાવે એવી બાબી લાવવી હતી. એ જઈને પોતાની બાઈને તેડી આવી ને રામે રજૂગણું, મૂકી ધરકુકડી બન્યો. ખરાખર ખાર મહિના વિત્યા, ને રામાને આપનું વચન યાદ આવ્યું. પોતાની, અને, પિયર વળાવી ને પોતે જાનું જાનું સગપણ કરવાની ત્રાસો ત્યાવવા માંડી. ધરની આથે બિભેલી રડીએ સાંભળ્યું. ને એ ઝગી જીડી. એનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. નાજુક મીણની પૂતળી જેવી સુંકેમગ ને સુંદર બાઈનું મહત્ત્વ મોડું યાદ આવ્યું. ને સાથે સાથે આપ પાસે બાઈએ લીધેલી પ્રતિમા આખા આગળ ઉભરાયા. એ ગંભીર બનીને ધડી બિબી રહી. એનું બેજું વિચાર વમગમાં ગૂંચવ્યા. અનેક તર્કવિતર્ક ચરેલી રડીએ હવેમાં મોડું

કરેડાવ્યું. 'ચિંતોતુરઃ અખિમહિરહેજં. આનંદની સુરખી-દેખાઈ. કપાળે પડેલી કરચલીમાં તેજ ચમક્યાં તે જોણે જમીન ઉપર પગ પછાડી કહ્યું, "સાવ, મૂર્ખ! કાઠજ બાપનું કહેવું સમજ્યું નથી. શું મારો બાપ સાવ અજડ હતો? નમાણા માણસો એને શું સમજે!" કહી એ દોડતી ધરમાં આવી તે ગુસપુસ વાતો કરતા, માણસો જીડી જીડીને ચાલ્યા ગયા.

ભાઈ-જેન એકે ખીજા સામે ટગર ટગર જોતા, જિભા રલ્યા એક તિરસ્કારથી અને ખીજા કપકાની નજરથી એકે ખીજાને વીધી નાખતા હોય અથવા એકે ખીજાનું માપ કાઢતા હોય એમ વેધક દ્રષ્ટિથી જીહાળી રહ્યા.

"ભાઈ! આ બધું શું ચાલે છે?"
પોતાની વાત બહેન સમજી ગઈ છે, અથવા જાણી ગઈ છે એમ ધારી ચરમ ઊડીને ભાઈએ કહ્યું, "રડી! બાપની પાસે મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ છે, ને!"
જાણે સાવ નમાણી વાત હોય એમ ગણી કાઢી રડીએ મરકરી કરતી હોય એમ ભાઈને બનાવ્યો, "વોહ! બાપાની પ્રતિજ્ઞા શું આ બધા પાળવાના છે?"

"ના, હું પાળવાનો છું."
"તે, કોણના કહે છે? મણુ? આ બધાને કેમ ભેગા કર્યાં હતાં?"

"મારું સગપણ કરવાની આ બધા વાતો ચલાવે છે."
"ભાઈ, એમ સગપણ ન ચાલે. કેટલાં રૂપિયા આપવાના કર્યા છે?"

"જે હજાર...."
"એટલા બધા કે લાવે હું દોઢે હજારે કરી આતું, તે વળી રૂપરૂપો આપાતી!"

રામો નીચું જોઈ રહ્યો, “હું જાઉં છું. રાજી થું ને !”

રામો હમી પડ્યો. ને રૂડો બીજો દિવસે બાઈનું સગપણ કરવા નીકળી પડી.

૩

“બહેન ! આ ધર ક્યારે ઉખાળાય ?” રામાએ ગામમાંથી આવેલી ખાંધેથી રાણીયું વાગણીએ નાખતા પૂછ્યું.

રસોડામાં બેઠી બેળી રોટલી વણતી રૂડીએ કણેકવાળા હાથે બહાર આવેલી પૂછ્યું, “ધર તો બાપાએ બે વર્ષ પહેલાં જ ખજેરાવા છે. ને માગણ તો હજી નવું જ છે. ધર કેમ ઉખેળાય છે ?”

રૂડીને બાઈની મૂખાંધ ઉપર હસવું આવ્યું. પણ ગમ ખાઈ ગઈ, ને બેસી, “ધર તો તું ધરધવા જઈશ ત્યારે હું પાછળથી નવાં કરાવી લઈશ. એ કામ તો અમારું બેરાનું છે. તમારે આદમીને તે વગી એ શી પીડા ?”

‘માથેથી ઊતરી મગા બાપને હજો’ એ કહેવન મુજબ રામે એ કામ પોતાને માથેથી ઊતરેલું જોઈ મનોગ બનુલબ્ધો, ને ધરધવા જવાની ઘેલજામાં જાનો જાનો ગયતો પોતાના લૂગડાં લઈને એગડામાં આવ્યો ગયો.

બાપા ગામમાં એક જ વાત થતી. “જીવા પટેલે મરતાં મરતાં સોન બગાડ્યું વરમો વરસ છોકરો નવી બાયડો લાવે. તે ખુવાર થઈ જવાનો ખુવાર !” ને બીજા “વગી બારે મહિને નવાં ધર ચણાવે તે એ ક્યાં સુધી નમવાનું !”

“કાંઈકનાં કદારે કાદશે.”

“લાખનું ધર કાંઈનું થઈ જશે.”

એમ અનેક માણસો અનેક વાતો કરતા. પણ રામો તો બાપને મોઢે મૂકેલું જળ યાદ કરી કાંઈ ગણકારતો નહિ. એક જ ધૂનમાં એ મરત રહેતો, ‘બાપનું કહેવું પાળવું.’ એ નાદની પાછળ એ

ગાડો બન્યો હતો. આગળ પાછાનો વિચાર કરવાનું બેનું એને ન હતું. કે નહોતું આમની વસ્તીનેય. ફક્ત ડોસાના ચબ્દોને રૂડી પામી ગઈ હતી.

રામો અને સગાવહાલાં પચિત્ર જથ્થુ મળી રામાને ધરધાવા મળ્યા. નાતરું [પૂનઃલેખ] એમની નાતમાં લમ કરતાં વધારે સફળ મથાણું. લમ કરતાં ધરધરથાં [પૂનઃલેખ] એમની નાતમાં ખૂબ સફળ થતાં.

રામો ધરધીને આવ્યો. બહેને પાછળથી ધરને ચળાવ્યું. માર-ગોરમટી કરાવી ને ધોળ કરાવીને સારા ચાકળા બધ્યા. થાપ કરી ઉપર લીંપણ કરાવ્યું, ને ધર નવાં જેવાં બનાવ્યાં.

ધેર પાછા આવ્યા પછી ધર જોઈને રામાને સંતોષ થયો. બાપની પામે લીધેલ પ્રતિષ્ઠા પાળવાનો એને આનંદ થયો ને એ, ગૃહસંસાર રાફ કરવાની ધૂનમાં ઝારડે ગયો. સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી ધુવાન સ્ત્રી સામે એણે જોયું, ને એની અખિા શટી રહી. એ કમકમી જાણ્યો, ને એકદમ બહાર આવી પોતાની બહેન સામે જોઈ બોલ્યો, "રૂડી ! આ શું ?"

"કેમ બાઈ, શું છે ?" કહેતી રૂડી પાસે ગઈ.

"આ તો તારો બા....."

"હા જ તો વળી, કાંઈ બાપડી તે વરસે વરસે ફેરવાતી હશે ? એ શું દુભારના ધરનું વાસણ છે કે વારેવારે બદલાય ?" રૂડીએ પોતાની જૂની લાબીની સાથેજ પોતાના એક સગાને ત્યાં એને રાખીને એની સાથે આ નાતરું કરાવેલું ને બાઈને છેતરેલો.

"પણ બાપા પાસે લીધેલી પ્રતિષ્ઠા તૂટી એનું શું ?"

રૂડી મરકરી કરતી ને હસતી. એ જોઈ રામાનું અંતર વલોવાઈ જતું. રૂડીનું હાસ્ય એનું કાગળું ફેરી ખાતું. એને ગુસ્સાની કંપારી આવી ગઈ. એ બોલ્યો. "રૂડી, એને કાઢી મૂક."

"ના, બાઈ. બાપાની પ્રતિષ્ઠા બરાબર પાળી છે." રૂડી ગંભીર

બની ગઈ કાઠજી ન સમજ્યો હોય એમ રામે, કાઠી આખે રૂડી સામે જોઈ રહ્યો

“બાર મહીને નવા ધર કરવાનું કહ્યું તે વરસો વગસ પાડીને નરા કરવા નહિ પણ બાર મહિને ગારગોરની કરવી કે જેથી ધર પડી ન જાય ને મચવાઈ રહે ઘોળ ઝરાવવો એટલે ધર શોભે અને એ રીતે વરસો વગસ નરી આપડી કરવી એટલે જૂનીને કાઠી મૂકીને નરી પરણવી એમ નહિ, પણ બારે મહિને વડુના લાડકોડ પૂગવા એને નવા લૂગડા અપાવવા, વરસમાં થોડો વખત એને પિયર જવા દેવી એટલે રાંછ રહે ને સુદર દેખાય બાર મહિને નવા લૂગડા પહેરી શ્રી ગભી ગહે એટલે નવી સમજ્યો ! બાપા આપણા જેના મૂખાં નહોતા તમે લાયકાઓ આટલું ન ઉઠેલી શક્યા ? તમે તો માવ ખોટ !” કહી રૂડી હસી પડી, ને ગૌવણરી મુખમુગ્ધાએ હમતી હસતી પોતાની લાભી પાસે જઈ, હાથ પકડી એને બહાર ખેંચી લાવી

મને બના થો કહી રામે શરમાઈ ગયો ને પોતાની પત્ની મામે જોઈ જાનુ જાનુ હસતો “રૂડી તો બારે મમજણી” કહી બહાર ચાલ્યો ગયો

રૂડીએ શરમાતી નીચું જોઈને જિભેની લાભીની પીઠ ઉપર ઘટાન જ્યો ધખખો માર્યો ને બન્ને હસતાહસતાં ઓરડામા ચાલ્યા ગયા.

“**લ**ગત! રામ રામ!” કુંડને કંઠે ચામડા ઉપર રંગનું પોતું ફેરવતો ચમાર, રાહીદાસને એક મુસાફરે, આવી રામરામ કર્યા. લગત રાહીદાસ જાતના ચમાર હતા. સિવભક્તિમાં લીન રહી એ પોતાનું સંસારી કર્તવ્ય ચામડા રંગવાનું કામ કર્યા કરતા. એમની ભક્તિ અનન્ય હતી, અને એની ખ્યાતિ આખાં પાંચાઈમાં ફેલાઈ હતી. “ભાઈ, રામ-શેઠ! આ બધી શી ધમાલ છે?” રાહીદાસે રંગનું પોતું ઊંચું લઈ માથે ચાલ્યા જતા ગાડાની છેડે તરફ નજર કરી ને, રામરામ કરી, બિભેલા શ્રદ્ધાળુ ભક્ત મુશ્કેલી શોધેને પૂછ્યું. “લગત! સંધ્યાકાલીએ જામ છે.” ગૌરવભર્યા અવાજે, એણે હાથ જોડી કહ્યું.

“જાત્રા કરવા? ધન્ય ભાગ્ય, ધન્ય ધડી!” લગતને ઉભરો આવ્યો.

“લગત, ચાલોને તમે ય.”

“પાડં તમારો ભાઈ, પણ જુઓને! હમણાં મંદિરમાં ધડીની ચે નવરાણ છે? હરિભજન કરીએ ને લગવાનના નામની માગા દેરવીએ એ અમારે મન જાત્રા, પણ મારા વતી દેઈ ન કરજો.”

“બીજુ કંઈ?” ભક્ત રોહીદાસની ખ્યાતિથી સહુ પરિચિત હતું. એના જેવો ભક્ત એ એમને મન ભત્રાસ્થાન હતું. સંધના માણસો બધા ભક્તરાજના દર્શન ટોળે વળ્યા હતા.

માથુ ખંભોગતા ભગન બીડ્યા પોતાની નાનીસી મૂંપડીમાં ગયા અને હાથમાં ચુદડી અને શ્રીફળ લાવી આગળ ધર્યાં. “સંધપતિ! આટલું મારું કામ કરશો?”

“શુ?”

“માતાજીને આ ચુદડી અને શ્રીફળ પહોંચાડશો?”

“એ અમને શું ભાર કરે છે? આટલા બધા ગાડાં, ઘોડાં, વાહનો છે. તે કંઈ આટલું ભારે પડશે?”

“ભારે તો નહિ, પણ મારી ચરત આકરી છે.”

“શી?”

“મારાં માતાજી ગંગાજી ને હાથોહાથ લે તોજ આપવું.”

“અને નહિ તો?”

“પાછું લાવવું.” મહામતાયી રોહીદાસે ઉત્તર વાળ્યો.

બોળા મનુષ્યોએ વાત સાંચી માની. ઉચ્છ્રૂખથ યુવાનિયાઓએ મસ્કરી માની, પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. મંધપતિએ જાણતા દીવે ચુદડી અને શ્રીફળ લઈ પોતાના બચકામાં બાંધ્યા. સહુએ રામરામ ક્યાં અને મંધ આગળ આલતો ધંચો, ને રોહીદાસ માર્ગે હાડતી ધૂળના ઓચામા કાશિવિશ્વનાથ અને ગંગાજીનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો.

૨

“જ્ય કાશીવિશ્વનાથ! ગંગા માતદી જ્ય!” ના પોકારો અને જ્યનિઓ વચ્ચે સંઘે ગંગાસ્નાન કર્યું. કડિ બીભેલા અનેક લિલ્લુકો અને પ્લાલણોને દાન દક્ષિણા આપ્યા, પણ ટોળે વળેલાં પ્લાલણો લપ્ હોડતાં નહિ. પાછળ કપડાં પકડી રાખી પરાણે દક્ષિણા લેવા મથતા અને યાત્રીઓને અનેક રીતે કનડતા.

સંધપતિ શ્રદ્ધાળુ હતાં. સહુ યાચકોને દાન આપે જતા, પણ એ ભક્ત કે કુચ્છ દીજીએના પેંકારો સમતા નહિ. સંધપતિ કટાળતો પણ નહિ, ને આપે જતો. પણ સંધના બીજા જાત્રાળુઓ થાકી ગયાં, ને એકે ગુસ્સામાં બોલી નાખ્યું, “ભગતડાં બધાં નહિ જોયાં હોય તો !”

સંધપતિના કાન ચમક્યાં. એના પગ ચુંભી ગયા. પોતે કાંઈક બૂલી જતો હોય એવો મનમાં વિચાર સર્યો. ને દર દર કાઠિયાવાડને ખૂણે પડેલા ભક્ત રોહીદાસની મૂર્તિ એની સામે ઊભી હોય એમ એને આભાસ જણાયો. એણે હાથ જોડ્યા, ને પાછા ફરી કહ્યું.

“આ ભાઈ, આપણે ઉતારેથી પેલાં ચુંદડી ને શ્રીફળ લઈ આવેા.”

બે માણસો ઉતારે દોઝા શેઠે પગહુપ ન ભર્યું, લાને ત્યાં સ્થંભી ગયા. આજોયે સંધ સંધપતિની પાછળ તપ કરતો હોય એમ ઊભો રહ્યો.

માણસો ટોળે વળ્યા. સહુને કુતૂહલ થયું. એકે પાછળથી કહ્યું, “હમણાં દર્શન બંધ થઈ જશે. શ્રીફળને ચુંદડી સાંજે નહિ ગંગાજીમાં પધરાવાય ?”

“ના. મારાથી તે પહેલાં આગળ નહિ જવાય. મારે તો પહેલાં દર્શન ગંગા માતાનાં કરવાં છે. મારાંયે ધન્ય ભાગ્ય કે રોહીદાસના સંપેતરાથી ગંગાજીનાં દર્શન થશે, બાકી રનાન તો સહુએ કરતા હશે, પણ માતાજીએ દર્શન કેટલાંકને દીધાં ? આતો કપુરવું વૈતરું છે. સમજ્યાં !” સંધપતિના અડગ નિશ્ચયને જોઈ બોલનારો નીચું જોઈ ગયો, ને એટલામાં પેલા માણસો આવી પહોંચ્યાં.

સહુ ધાટ ઉપર આવ્યું. સંધપતિએ બે હાથ જોડી બોલવા માંડયું, “માતાજી ! આ તમારું સંપેતરું. તમારા ભક્ત રોહીદાસે મોકલ્યું છે. પણ અમારાં દરાર મુજબ હાથોહાથ લેશો તો જ આપીશ. નહિ તો પાછું લઈ જઈશ, મારે માતાજી ! દર્શન આપેા.”

લોકો આ સાંભળી આવ્યું પામ્યા. કુતૂહલ દષ્ટિએ સહુ વીંટળાવા લાગ્યું, અને માનવમેદની ઘાટ ઉપર હેલે ચઢી હેંગેહેયું દબાવા લાગ્યું. હમણાં કોઈ ધડકેલાઈને ગંગાજીમાં પડશે એવી ધક્કાધક્કી થતી હતી. સહુ દર્શન માટે આતુર અને અધીરું હતું.

ગંગાનાં જળ સ્થિર બની ગયાં, ને સહુની અનન્યતા વચ્ચે ગંગાજીનાં શ્વેત જળમાંથી કમળ શો શોભતો હસ્તદંડ બહાર આવ્યો. સોનાનું હીરે જડેલું કંકણ જગહંગી રચું હતું. સંઘપતિએ ગદગદ કંઠે સ્તુતિ કરતાં શ્રીફળ અને ચુંદડી માતાજીના હાથમાં મૂક્યાં. હાથ તરતજ અંદર ખેંચાઈ ગયો, પણ જાણે દિગ્દિગંતમાંથી લણકારા આવતા હોય એવો અવાજ આવ્યો: “લક્ષ્મીરાજ માટે પ્રસાદી લેતા જાને.”

લક્ષ્મીની આખરે જાય એ દેવની આખરે જવા બરાબર છે. ગંગાજીએ લક્ષ્મીનું હૃદય પારખ્યું હતું. એની લક્ષ્મી ઉપર વંશ થઈ ગંગાજીને સાક્ષાત પધારતું પડ્યું હતું. કાંઈ ઊભેલા મનુષ્યો આંગળ લક્ષ્મીરાજની લક્ષ્મી અને દેવની કૃપા જોઈ આભા બની ગયા અને મ્હોંમાં આંગળા નાખ્યા. એટલામાં ફરી પાછો એ જ શોભીતો હાથ બહાર આવ્યો. કાંડા ઉપરનું કંકણ આંગળીઓ વચ્ચે રમતું હતું. સંઘપતિએ વાંકા વળી કંકણ લીધું. લક્ષ્મીરાજને પ્રસાદી પણ એને યોગ્યજ હોયને!

સહુએ માન્યું કે ‘લક્ષ્મીરાજને હવે ધંધો કરવો નહિ પડે અને નિરતિ ઇશ્વરભજન કરી જન્મારો સાર્યક કરશે.’

સંઘપતિ આજે સાક્ષાત ગંગા માતાનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો. કાશીની જગ્યા ફળી. પોતાનો જન્મ સફળ માન્યો અને ગૌરવ ભર્યો પોતાને ઉતારે આવ્યો ગયો. આખાયે ગામમાં એક જ વાત થતી. “કાઈ કાઠિયાવાડીને માતાજીનાં સાક્ષાત દર્શન થયાં, ને કંકણ ભેટ આપ્યું.”

લક્ષ્મીરાજ સંઘપતિનાં દર્શન ગામ હલક્યું, સહુ માનતું કે સંઘપતિ ઉપર માતાજી પ્રસન્ન થયાં છે. મોટા માણસના કામ કરતાં કરતાં ધણી વખત અમૂલ્ય લાભ મળે છે.

૩

“ ભક્તરાજ ! આ તમારું ઠકણું ! ” ભક્તના ચરણકમળમાં ઠકણું મૂકી સંવપતિએ લાગા ચર્ધ દેડવત પ્રણામ કર્યા ને એનો ચરણપરો કરવા પગ ઝાલ્યા.

રોહીદાસેજ આધા ખસ્યા “ હા હ રોક અમરજોશો ”

“ આભડછેટ તો ગગા માતાએ ટાળી હવે આભડછેટ ટૂંકી ? ” હાથ જોડી ઓઠો ઓઠો ચર્ધ જતો સંવપતિ મજાન નયને ભક્તરાજના દર્શન કરવા લાગ્યો. પાછળ ચાલ્યો આવતો મધ આ જોઈ રહ્યો ને નજરે જોયત અમરકારથી અમર્ધ મુઝ્યે ભક્તગજના દર્શન કર્યા.

“ સંવપતિ ! આ ઠકણું લઈ જાવ ”

“ ના, એ આપનું છે, માતાજીએ આપને મો દ્યુ છે માતાજીની એ પ્રમાદી ” સંવપતિએ નિર્ભોભી હ થે ઠકણું આગળ હાથેડ્યું.

એ જૂતા જમાનાના મનખ્યો આજના જેવા લોભી કે કપની ન હતા શુદ્ધ દિનના સંધપતિની, સચ્ચાઈ દેખાઈ આવતી સાચો સુજાન ભક્ત જોઈ, રોહીદાસ પણ પોતાની જાતને ધન્ય માનના લાગ્યા.

“ સંધપતિ ! મારે વાઝીયાને આ શા ઉપયોગનું ? પહેરનાર દેણું છે ? વળી મારા જેવા રસ્તે ઘેર એ ન શીખે આપની મહેનતથી જ એ આહી આવ્યું છે માટે તમે લઈ જાઓ ”

પણ સંવપતિ માન્યો નહિ. શ્રીદ્વિગ વધેરું ને પ્રમાદી વહેંચાયા પછી મહુ તૈયાગ થયું ભકને ઝણું હાથમાં લઈ સંવપતિને આપ્યું.

“ સંવપતિ ! આ ગરીબ સેવક રોહીદાસની પ્રસાદી લઈ જાવ ના ન કરેશો. તમારે ઘેર માનાજીની કૃપાથી લીલાદરેર ઘરો ”

મધપતિ થીજ ગયો ભક્તગજનો આશિર્વાદ લીધો ને ઠકણું લઈ ગયો, પણ આતુ ફીમતી ઠકણું, દેવતાઈ વરણ

સાધારણ માણસને ઘેર ન શોભે. કાતો રાજદરબારે અને કાતો દેવ દરબારે આવા રત્નો સચવાય એમ માની એણે કંકણ પોતાના પ્રજાપિત્ર નૃપતિ-રોહિલાસ રાજધણીને ભેટ ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શેઠે ગંગાજી, કાલીવિશ્વનાથની પ્રસાદી અને કંકણ, એક ચામડા મૂકી મહારાજાને ભેટ ધર્યા જૂનાગઢનો રા. એ કાઠિયાવાડનો ધણી એના રાજની વસ્તી ખીન્ને કર્યો જાય? એતો પોતાના ધણીને જ ભેટ આપેને !

કંકણ જોઈ રાજા ખુશી થયો. રાજ્યમાં એવા અનેક માણસો જાત્રાએ જઈ આવે ને ભેટ ધરે એમ માની રાજ્યની ઉપાધિમા-જાળમાં ગૂંથાયેલા રાજાએ વધારે પૂછપરછ શિવાય ભેટ મહેલમાં મોકલી આપી, અને પેલું કંકણ પોતાની પુત્રી રત્નને મોકલ્યું મંત્રપતિ ભેટ ધરી ખુશ થતો પાછો વળ્યો.

ત્રીઓ તો ધરેશું જોઈ ખુશી થાય જ કુવરીએ કંકણ પહેર્યું, અને આખોએ હાથ શોભી ઊઠ્યો ખીન્ને હાથ અડવો અડવો લાગ્યો. અને ખીજા કંકણની રૂઢ લાગી એણે ખીજું કંકણ અપાવવા હડ લીધી ત્રી હડ-પુત્રી હડ આગળ રાજાનું ચાલ્યું નહિ બજારમાં આવા દેવતાઈ કંકણની જોડકા થી મળે ? છેવટે રાજાએ મંત્રપતિને બોલાવ્યો, “મંત્રપતિ ! આ એક કંકણથી તો રાજકુવરી રીસાયા છે ખીજું આપો !”

“મહારાજા ! મારી પાસે ખીજું નથી”

“જોડું ! એક કંકણ હોય જ નહિ હોય તો જોડ હોય”

“મનુ અજઘના ! પણ આ ધડાવેલું નથી દેવતાઈ છે”

“દે-તાડ ! તમારી પાસે કયાથી ?”

મંત્રપતિએ ચરઆતડી બધી વાત કહી મંજલાવો મૂજતા સંધપતિ વાતને અને ખીજી બોલ્યો રાજા આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ મની ગયો. એનાથી બોલાઈ ગયું “મારા રાજ્યમાં આવા ભક્ત મનુભણ છે !” ગૌરવ ભર્યું એના ન્હેરા ઉપર લાની પથ ઇ ગઈ

“ પધારો, પધારો, અનદાતા ! મારાં આજે ધન્યલાભ, ધન્યધડી.”

ગરીબ શેલીદાસે તૂટલ ખાટલી ઉપર ફાટલ ગોદડી પાયરી, સામા આવી હર્ષથી સત્કાર કર્યો અને આમન ઉપર, ખીરાજવા વિનંતિ કરી. અને ઓહો ઓહો થઇ જતો હોય એમ દોડતો ફૂડ ઉપર જઇ અંદરથી પાણીની અંજલિ બરી લાવ્યો.

“ અનદાતા ! આ ચરણામૃત.”

પણ દેહ-અમારના ફૂડનુ પાણી કેમ પીવાય ! રાજા ખચાચે. પરંતુ ભક્તરાજના પ્રભાવથી અંજલિ ના ન કહેવાઈ. અંજલિ લીધી ખરી પણ હોઠે અંડાડીને અંગરખાની બાંધમાં બિતારી નાખી.

હોળો-માદમાં ઘેલા બનેલા ભક્તરાજને કાંઈ ખજાર પડી નહિ. પોતાનું અમાર દેહ સ્વરૂપ બૂલી ગયો. અને એક જ વિશુના બાળ પેઠે એણે મહારાજને સત્કારવા માંડ્યા.

અનુચરો પણ આજા અન્યા. એક અત્યજ મહારાજને અડે એ એમને ૫ નવાઇની વસ્તુ લાગી. પરંતુ ખુદ ધણીની હાજરીમાં એમનાથી બોલાય પણ શી રીતે ? મહુ મમમમી રહ્યું.

મહારાજ તરત જ બેઠી ગયા. પણ ભક્તરાજનો હર્ષ કાંઈ વિરલ પ્રમગે જ આટલો ઉભરાતો.

ધેર આવીને મહારાજએ કપડાં કાઢી નાખ્યાં. અંગરખાની બાંધમાં બધે ડાઘા થઈ રહેલા. માવ બોળીયા આન કરી મહારાજએ કપડાં દાસીને ધોવા માટે આપી દીધા.

દાસી ધોતી જાય, અને ભેટી જાય. પણ ડાઘ ન જાય. એણે ડાઘ સૂંધી ભેટો તો ખૂશબો મેંદેરી રહી હતી. અને કાંઈ મમજણ પડી નહિ, ‘એણે તરત’ જ ડાઘને ચૂસ્યો અને એનાં અંતરચક્ર ગીધમાં. એ દોડતી આવી મહેલમાં ને રાણીને એ વાત દહી.

રાણી નવાઈ પામી. એણે મહારાજને પૂછ્યું, “આ કાંઈ શાના ?”

“એ તો રોહીદામની પ્રસાદીના.”

“રોહીદાસ કોણ છે ?”

“છે તો એક ચમાર, પણ ભક્ત ચૂડામણિ છે.”

“આ દામી તો તરી ગઈ. એને જ્ઞાન થયું.”

મહારાજના કાન ચમક્યા. પોતાની જૂલ સમજણી, અમૃત ગૂમાવ્યાનું દુઃખ થયું. એ તો તરત જ પાછા રોહીદાસના દર્શને આવી નીકળ્યા.

ભક્તરાજે મહારાજને સત્કાર્યો. પણ એ અંતરને ઉમળકો ક્યાં ? એ ઉત્તમ ક્યાં ? ભક્તરાજ પોતાના દેવનું અપમાન સાંખીએ કેમ શકે ? એ મૂગા બેમી રહ્યા. એ સમજી ગયા હતા કે મહારાજએ ચરણામૃતને હોડ્યું છે. નહિ તો ફરી વખત આવા દિદારે ન આવે.

“ભક્તરાજ ! પ્રસાદી આપે.”

“મહારાજ ! ગંગાજી તો પધારી ગયાં. અત્યાગે તો ચમારના ફૂડનું પાણી છે. પીવું હોય તો આપુ ?”

મહારાજ શરમાઈ ગયા. બોધ પડી એ આવ્યા ગયા પણ એથી ભક્તરાજને શું ?

એ ભક્તરાજ વિદેહ થયા છતાંય પાછળ પોતાની માદગિરી મૂકી ગયા છે. હાટીના માગીયાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ગાંગીયા ગામને પાદરે સિવમંદિરની નીચેથી વહેતો જળપ્રવાહ હજુ એ ફૂડમાં પડી પડી નદી તરફ વહી જાય છે. નવાઈ લાગે છે કે સિવલિંગ નીચે એ ઝરણા ક્યાંથી આવતાં હશે ?

રમણિય કાઠિયાવાડમાં આવા તો અનેક સ્થળો છે કે જ્યાં જૂનો ઇતિહાસ છપાયો છે. ભક્ત રોહીદામની આ કથા ગામના વૃદ્ધો હજુએ આપણને કહે છે.

“બાનડી ! હજુ તે આ ઓરડો પૂરો શણગાયો યે નથી હમણાં બહેનમા તો આવશે તને તે કાંઈ લાગ છે કે નહિ !” સુડાના કાઠોર રાવસિંહજીના પત્નીએ પોતાની દામીને ઓરડો શણગારવા ઉતાવળ કરવા કહ્યું

“બા, હમણાજ પૂર થઈ જશે એકને બાથે કામ છે તે વાગે તો થાય જ ને !”

“તો ખીજાઓને બોનાવને !”

“બા, ખીજા બધાપ કામે લાગી ગયા છે નવગ કોણ બેઠું છે કે મંદે બોલવું ?”

ત્યાં તો ક્રીમાગ ક્રીમાગ ગેન વા ચા શરણાઈઓના તીથા અવાજે પવનની પાખે ચડી ગયીવાસના ઓરડાઓમા ગમીજના બહેનમા પધાર્યાના મગજ ખનીઓ પાથરી દીધા બેઠેન અને દામી બન્નેએ ઝપાગભોર ઓરડો શણગારી લીધો મારીએ રનાસન એક જ ઓરડામા ખડી કરી દેવા માટે જરાય મકોચ રાખ્યો નહતો કુશળ દામીએ કોઈ ચક્રવર્તિ બૂપાગના મહેન જેવો ઓરડો ખીવાવ્યો હતો વાકાનેરના ગજસાહેબની સાડેમી નજગમા રાખી રાજસાહેબના ગણીજને

જરાય ઉશ્ચ પ ન લાગે અને પોતાનું જોડું ન કહેવાય એ દૃષ્ટિએ બધાં સાદિત્યો ગોઠવ્યાં હતાં. વાકાનેરના રાણી સાહેબ સુડાના રાણી સાહેબનાં મોટાં બહેન હતાં અને આજે એ પોતાનાં નાની બહેનને મળવા સુડા પધાર્યા હતા.

મોટાં બહેને આવી બહેનનાં આવાગ્યા લીધાં, ને બન્ને બહેનો ભેટી પડ્યાં. વાકાનેરવાળાં બાઈ કાઈ દેવમંદિરમાં ધરેણી પહેરી-સોનાથી લદાયેલાં પૂતળા પેઠે ભાર વેંઢારતાં હતાં. નાના બહેનની સારી રયાસતની આવક પોતાનાં ભરકર પાછળ ખર્ચાતી હોવાથી બહેન ઉપર ધરેણીની સળવટ આછી પાતળી દેખાતી. ગવીંલી બહેનની દૃષ્ટિએ તરત જ આ વાત ચઢી અને એને પોતાની રયાસતના ગર્વનો નીશો ચઢ્યો. પોતાના કરતાં સામા માણસને હલકા પાડતાં મૈનુબ્ય કાઈ અજબ રીતે ખીલે છે. પોતાનાં ગર્વિષ્ટ માનસને રજન કરેતાં સામા માણસની મનોદર્શની જરાયે કાઈ પરવા કરતું નથી. રાણીએ પોતાનાં નાનાં બહેનને વાત વાતમાં પોતે એના કરતાં જિયા છે, રયાસતમાં વધુ છે, એવો જિયા નીચાનો તક્ષવત બૂતાવવા માંડ્યો.

રાજ્ય નીચમ મુજમ બાનડીઓ સેવામાં તમર બેભી રહેતી. એ નોકરીની દૃષ્ટિમાં પોતાનાં બહેન પોતાને હલકા પાડે છે એ સમજણ તો રાણીજીને જરૂર હતી. પણ બહેનના મહેમાન છે, મોટાં છે, એમ સંમંજ એ અપમાન ગંગા જેતાં તે વાર્તાને હસી કાઢતા.

“બહેન ! તારું ધરેણું કેટલુંક ? દોકાર સાહેબ રીસાંમંજો તો નેથી તે !”

“નારે, બહેન ! મારેય ધરેણું તો ઘણુંય છે, અને તે વળી તમારા કરતાં ખૂબ પાણીદાર છે.”

મોટાં બહેન સમજ્યા કે એના ધરેણું કોઈ પાણીદાર જવાહોરનાં છે. એમ મને સંમંજવી પોતાનાં માણસો પાસે પોતાની મોટાઈ જાળવી ગયે છે. આવા નાનાં રાજ્યની રાણી પાસે વળી અમારા જેટલી સમૃદ્ધિ કે દિવસે હતી ?

સામે માણસ બોવતાં થાયવાય છે. અથવા એ બોલવા પાછા ભાવી ગર્ભમાં જુદાણાનાં જોગા દેખાય તો માણસ એનો તત્ત પકડે છે અને અત્ત સુધી એનો પીછો છોડતો નથી. રાણીએ પોતાના તંતને વગગી રહી વળી કહેવા માડ્યું.

“બહેન! ધરેણી વગર આપણો રોખ કેમ પૂરાય? હું ન પહેર અને હું પહેરું એથી તો મને શરમ થાય છે.”

“હું મ હમણાં પહેરીશ.”

“હમણાં નહિ અત્યારેજ પહેર અને નહિ તો પંચી લે આ માટે પહેર.”

બાઈ મૂઝાણા બહેનનું પહેરાય? ત્યારે? રાજ્યમા તો નથી શું કરેનું? એ વિચારે એમના હૈયામા ઊંડું ઊંડું દુખ થયું. પોતાની બહેન આજે પોતાની આખર ઉપેર હાથ નાખે છે એમ એનાથી ઉઝાડું જોવાય એમ ન હતું એમણે શુદ્ધિની મદદ લીધી ને બહેનને હાથે જવાબ આપ્યો, “આપ તો મહેમાન કહેવાવ, આપના ધરેણી મારે શા માટે પહેરવાં જોઈએ મારે ક્યાં નથી?”

“બહાર ન હોય તો કાઈ કઢાવવા નથી આ પહેરો.” કહી મોઢી બહેને પોતાનાં હાંડો કાઢીને કાઢી નાની બેન મામે ધગ્યા માળ્યા.

નાની બેન એની પાછળ રહેલી મનોભાનના સમજી ગયા. એમણે તરત જ ખડખડ હસતા કહ્યું, “લ્યો, રહેવાં છો બહેન! એવા પારકા ધરેણે મારી શોભા થોડી જ વધવાની છે.”

“પારકા શેણે? આ પણ તારા જ છે ને!”

ને બહેનની આંખોમાં તેજ ચમક્યાં. માણસની ધીરજને મ દદ હોય છે, ‘કાઠી છે ચે કાં વ નીકળે’ એ કહેવન મુજબ નાની બહેને કાખૂમા રાખેન કોધનો જવાબામુખી ફાગી નીકળ્યો એ ઊડી ને બમી થઈ અને કાઠીને કાઈ વહેમ પડે તે પહેલાં બહાર નીકળી ગઈ.

જેના સાથે વેર થાય. આ બધું કેમ ભૂલી જાઓ છો ?” ઠાકોર માટેમે પોતાની સામે જ રીમમાં કંપતાં રાણીને હિસાબ ગણાવતાં હોય એમ જગાવ્યું આપ્યું.

“એ ગમે તે હોય મારી મસ્કરી કરે, મારી આમર લે, એ મારી બહેન ? એનો બદલો ન મગે ત્યાં મુઠી મને જંપ નહિ વળે.” રાણીએ પોતાના છટા વાળને પીક પાછળ ધક્કેવા. એની નાગણની પૂંછડી પેઠે વગખાની ટૂટી લેટો, લગ્ન કપાળ અને લોહી ઝરતી આખે કંપતો દેહ કોઈ દેવી સમાન દીપી ગયો હતો.

“રાણી ! આ તમે વેરને નોતરી નથી આપતાં, પણ કોઈ અગમ્ય ભાવીને આઠ્ઠાહન કરી રહ્યા છો.”

“રાજપૂતો ભાવીનો વિચાર કરતા હશે, એ તો આજે જ જાણ્યું.” રાણીએ રીમમાં પીક ફેરવીને એનાથી ધૂસકું મૂકાઈ ગયું.

ત્વી હક પાસે રાજહક સરી ગઈ, અને રાતોરાત છૂપો હુકમ ફેરવાઈ ગયો. કાલે સવારે કોઈપણ માણસે બહાર ન જવું અને રાજદગ્ગાદે કચેરીમાં સદાચ સન્ન થઈ આવવું.

‘સારાંએ શહેરમાં અનેક વાતો થવા લાગી પણ છેવટે વાત ખીસે બંધાઈ. અનુમતિ નહીં થયું કે રાણીજીનાં મોટાં બહેન પધાર્યા છે એમના માનમાં કાચે કચેરી છે. મોટી બહેનને પણ એ વાત મળી, અને એ પોતાની મોટાઈનો પ્રભાવ બતાવતા હોય એમ એની દરકાર ન કરી વાત સાંભળી ન માંભળી કરી એમણે વાતને દાબી દીધી.

પરોઠમાં તો આખો રાજમહેલ ખગલળો બિઠ્યો. ચોમેર ધમાયો થતો. દાસદાસીઓ અને નોકર ચાકરામાં કોઈ અકથ્ય વેદના ભરી રાણીનાં દર્શન થયાં. રાણીની અસ્વસ્થ સ્થિતિ જોઈ બધાં મંકાચાઈ ગયાં ને ચુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યાં. એ રોય દાના ઉપર ઉતરશે એ બીતીએ મહુ હાંફાયા હાંફાયા બની આધા પાછા થવા પ્રયત્ન કરતા.

રાણી ધડી ધડી ખારીએ ડોકાઈ જતાં રહેતાં. આજે તો

ચોટલો ગૂથવા નેટલીએ કુરસદ એમને ન હતી. એમની આખોમાં અધીરાઈ દેખાતી.

બહાર સૈનિકો, પહેરેગીરો અને લડવૈયાઓની હઠ ભરાણી. આખોયે રાજમહેલ માણસોથી ઉભરાઈ ગયો. અનેક જાતના ઘોડાઓની પાછળ રાણીના હયાનો વડોવાટ દોધ સમુદ્ર પૂર પેડે દેખાતો. ઉજળતાં મોજાં પેડે માણસો વધતાં ચાંદ્યા ને ધક્કા ધક્કી થવા લાગી. રાણીના હૃદયમા ય એવા જ મોજાઓ લોહાતા.

રાણીએ હાઠ્ય મારી ને લરકર ઉપર ધસ્યુ મોટાં બહેન પોતાના ઓરડામાં બેઠા બેઠા શાન્ત ચીતે અને હડે કલેજે શ્રુગાર મથ રહ્યાં હતાં. ચોમેર ધરેણાં વેરણુસેરણુ પડ્યા હતાં

પોતાના દાર ઉપર થતા પગરવના પ્વતીથી એમણે ઊંચું જોયું ને નાની બહેનને તવવાર લઈ ઊભેલાં જોયા. પાછળ ઉભરાતા સૈનિકોનાં દળ નીહાળ્યાં. બહેન થીજ ગયાં, “બહેન આ શું?”

“મોટાં બહેન! તમે તમારાં ધરેણાં મૂકી છો. જૂઓ માગ આ બધા પાણીદાર ધરેણાં મારાં ધરેણાં તમારા ધરેણાં લૂંટી જશે.”

ને તરત જ સૈનિકો તૂટી પડ્યા “દગો, દગો” કરતાં મોટા બહેન નાસી બીજા ઓરડામા ભરાઈ ગયાં. સૈનિકોએ ચોમેર પથરાયેલા કીંમતી દાગીનાં ઉપાડી લીધા.

ને પૂર્ણિમાની ભરતી પેડે ઉભરાયેલ મનુષ્ય દળ ઓટ પેડે વીખેરાઈ ગયું. જે ઘડીમાં આખો રાજમહેલ શ્રુન્ધકાર બની ગયો. મોટાં બહેન રીમમાં બળીને કોકડું થઈ ગયાં. ને આંસુ મારતાં રથ તૈયાર કરાવી પોતાની દાસીઓ અને જે પાંચ માણસો લઈ વાંકાનેર ચાલ્યાં ગયાં. એક કોઠામા આજોટ્યે લાંડુઓમા પણ વૈરના માત્રાન્ય પથરાય છે.

સ્વાગત પામેલાં બહેન આમ રીમાઈને, લૂંટાઈને, એકલા અટુવા રસ્તે પડ્યાં. નાનાં બહેને આવીને વિદાય પણ આપી નહિ.

દેર અને દુશ્મનાવટના નોતરા નાની બહેને આખ્યાં તે સ્વીકારીને
સોળા બહેન વાકાનેરને આગણે તેને પહોચાડવા ઝડપ બેર વહેતાં થયાં

૩

મહારાજ રાજસાહેબની રોમ રોમે કીધની જવાબા બજૂડી
ગડી પોતાનાં રોણીજી ઉપર હાથ ઉપાડનારને ધમરોબેજ ફટકા
પણ એવું કારણ બતાવી પોતાનો સર્વધ તૂટે તે કરતા ટાઢે પાણીએ
ખસ કાઢવાની વણીક વૃત્તિ એમના ચિત્તમા ધર કરી બેડી ને એમનો
ઉભરો તરત જ સંભાઈ ગયો વાત વોમારે પડી વર્ષોના વર્ષો
પાણીના રેલા પેડે વહી ગયાં

પાલીયાદનો સોમલો ખાચર ચુડામાં કેદ પકડાયેલ એની
જાડથી ત્રાસી ગયેલા રાજઓ-એ કેદમા રહે એમ ઇચ્છતા રાજ-
સાહેમે એવો માણસ શોધવા માંડ્યો કે જે ચુડાને ધમરોગે આડકતરી
ગીતે વેર વાગવા રાજસાહેમે સુકિત આદરી એમણે પોતે જાણે બધું
વેર બૂલી જતા હોય એવો દેખાવ કર્યો ને સોમલા ખાચરના જામીન
થઈ એને છોડવા કહેવરાવ્યું

ચુડા હકીકત સાહેમે પણ એ માગણી કબૂલ રાખી ને રાજસાહેબે
ચુડા આવી એના જામીન થવા કમૂલ્યુ બીજે દિવસે એમને જામીન
ઉપર છોડવાના હતા અને આગને દિવસે પોતાના ઉતારે સોમલા
ખાચરને કસુમો પીવા માટે બોલાવરાવ્યો

ચુડા હકીકત સાહેબે કોવતરૂ રચ્યું સોમલા ખાચરને છોડવો
એમને મન રમત ન હતી આજે છોડે ને કોલથી જ એમની જાંઘ
ધરેણે મૂકની પડે સુખે કોઈને સવા દે એવો સોમલો ખાચર ન હતો
એના નામ માત્રથી રડતાં ધ્યાગદો ચૂપ થઈ જાય એવી એનો હાક
હતી હકીકત સાહેમે એરી પોષાક મગાવ્યો અને સોમલા ખાચરને
એ પહેરામણીમા આપવાની સુખિત રચી

માણુમો પોતાનું પાપ ગમે તેટલું છૂપુ રાખે પણ મેલિારે

સડીને પાપ પોતાની કાળી બાણ પોકારે છે, આ વાતની રાજસાહેબને પણ ખુબર પડી ગઈ. સોમલા ખાચરને, કસુમે પીવા બોલાવી રાજસાહેબે કહ્યું, “સોમલા ખાચર!”

ને સિંચુની કાઠ જેવી આખો વાળા શરવીર સોમલા ખાચરને ઉશ્કેરવાની તક બરાબર સાપડી હોય, એમ એમને લાગ્યું. એમણે તરત જ એક બાણ લઈ જઈ કહ્યું, “સોમલા ખાચર! તમને કાપે પોપાક મળશે.”

“બાપુ! આપના પ્રતાપે.”

“પણ એ પોપાક પાછળ તારૂં મોત ભમતું મને દેખાય છે.”

“હજો.....” સોમલા ખાચરના મોઢામાંથી રાડ નીકળી ગઈ. એનો સારો થે રહેરો લોહી બહી જતા સદેહ ધ્રુણુ જેવો બની ગયો.

“કાઠી! લાગ્ય, લાગ્ય, નહિં તો તારૂં મોત તને પોકાર પાડતું પકડી પાડશે.” ને કાઠીએ પૂંઠ ફેરવી.

“કાઠી! એમ નામદની પેડે કાં ઉપડ્યો?”

“ત્યારે?”

“ને આ તલવાર બાધ રાજ તારે પડ્યો છે સુડાને ધમરોગ તો તને રગ કહું.” રાજ સાહેબે એને પાણી ચલાવ્યું.

“બાપુ! મારો કોલ છે ન ધમરોળું તો માગ કૂળ લાગે.”

ને થોડે ચડી સોમનો ખચર ઉપડી ગયો.

“ગયો, ગયો” ના પોકારો થયા પાછળ થોડા છૂટયા પણ ખાચર સહુને દાણુમાદધને હાથ તાળી આપી ગયો. કાકોર સાહેબની બધી મનની મનમા જ રહી ગઈ રાજસાહેબ વાકાનેર ચાલ્યા ગયા.

‘મારો, મારો’ના પોકારો વચ્ચે રાડ પડ્યું મંબળાતું ન હતું સુડા ઉપર પચાસ-સાઠ થોડે સોમનો ખાચર ચઢ્યો ને રાયસિહજી

ચલુસો કારડીયા રજપૂત સાથે આફળ્યા. સામગ્રી તલવારોની ગમઝટ બોલી ને પોત પોતાના કાંડાના બેર ઉપર જીવ ખૂચાવતોની હરીશ્યાઓ ખેસાઈ રહી એવે વખતે રાયસિંહજીને હંમેશાં કચેરીમાં પાસે બેમી હોફા ભરી આપનાર અને પાનાંર રજપૂતને એક ફૂટતી મૂઠો વાળો દુધખાળ જેવો યુવાન છોકરો અબો સીમમાંથી ઘેર આવ્યો. સાંતી છોડ્યું ને બળદ ગમાણે બાધ્યા ત્યાં એની મા હડી કાઢીને ઘરમાંથી બહાર આવી.

“બેટા! તું ધીંગાણે નથી ગયો?”

“મા, શેનું ધીંગાણું?”

“અરે, પાળીવાદના ઘોડાં ચુડા માથે પડ્યાં ને રાયસીંહજી મામા આફળ્યા છે. જા, જા, મારૂં દુધ લગવ મા.”

રજપૂત થંભી ગયો.

“અરે, નામદાં! હંમેશાં કચેરીમાં હોફા ભરીને પાતો ત્યારે મહુ તારી મશ્કરી કરે છે. અને જો અત્યારે નહિ જા, તો તો મોઢુ ય બતાવા જેવું તારે નહિ રે. જા, ઝટ જા. પાસે રહેજો ને પાણીના પોટલીયો પાસે ગખજો. છેલ્લી વેળા સાચવજો.”

ને રજપૂતને શર ચઢ્યું. એ ઉપડ્યો. મહારાજાની પડખે ને પડખે ગહીને એ લડ્યો. પોતાના હાથ કપાઈ ગયા ને પડ્યો. મહારાજા પડયા પછી જીવ જાગ નહિ પોતાના મોઢામાં બાણ ને પગમાં ધનુષ્યની પણજ ચડાવેલી રહી ગયેલી. જીવ લલ્લાડમાં ચડી ગયેલો.

હૂટે ચડેડું માણસ પાછું વળ્યું. રસ્તામાં રાયસિંહજીના પગમાં મેળાનાં તોડાં ભેગો ને સંસો સારવજો એ લેવા ઘોડેથી જિતર્યો. હવાવતાં મોઢામાંથી બાણ છૂટી ગયું. પણજ દીલી ચઢ ગયેલી એટલે દેડીયા ઉપર સહેજ ચરકો થયો ને એણે તરત જ ઉપર હાથ દાખી દીધો.

પાઠાં ફગતા રોડોડ મગવળે પૂછ્યું, “ અત્યા, આપણામાથી કોઈ ધવાયેલું જીવતું છે ? ”

“ તમારા દીકરા ” કોઈએ પાછળથી જવાબ આપ્યો.

“ કોનો ધા ? ” ભયભીત થઈ જતા બાપે પૂછ્યું

“ એ તો રાયસિહજના પગનો તોડો લેવા જતાં બાણતું ફળું જરા ઘસાણું છે ”

“ અરે, બાપાં એ તો સાવજનુ બોટણ ” એણે નીસાએ મૂક્યો. એના હૃદયમાં વલોવાટ ઉપડ્યો દીકરાના મૃત્યુની એને આગાહી થઈ એના ઘોડાને ઝટ મામ બેગુ કરાની તકેદારી ગાખી પણ એની રંગે રંગે ઝેર વ્યાપી ગયા એણે ડોકુ નાખી દીધું, વાત વાતમાં એનો પ્રાણ છાડી ગયો. મહે નોતું કહ્યું ? “ સાવજનના બોટણમાંથી કોઈકે જ બચે ’ ને બાપે દીધરાન્ય મૃત્યુ પાછળ પોક મૂકી

“ખૂડદાર ! જીભા રહેા !” પડકાર કરતો એક માણસ
જૂની પૂરાણી વાવનાં એડાં એથેથી બહાર નીકળી
સામે ચાલ્યા આવતાં જે વેટમાથુનો રેસતો રોડો ઊભો રહ્યો.

આવનાર માણસોના પગ થંબી ગયા. એક હતો વાણીઓ.
હોંબડાનો એ કારભારી. સાથે હતો વોળાવીઓ એક આપરનો દિકરો.
જીવાનજોધ અને બાળુડો. એની આંખનાં તેજ અને તરવરાટ કાંઈ
અનોખી ભાત પાડતાં.

પડકારથી હેબતાઈ જઈ શેઠે ફેફેં કરવા માંડ્યું. પણ પેલા
આપરની આંખમાં ખૂનસ લરાયું. પોતાની વાટ આંતરે એને જરાય
મચક કે નમતું કેમ અપાય ? એ જગજૂની પ્રથાએ ચરવીરનું લોહી
ઉછળવા માંડ્યું. શેઠના પગ જમીન સાથે જડાઈને ખીલા યઈ ગયા
હોય એમ એનાથી ડગલું ય આગળ દેવાયું નહિ.

“ચાલો.” કહી છોકરે આગળ ચાલવા માંડ્યું. રજમાન પણ
એની દરકાર ન કરતો હોય તેમ તીરકાર પૂર્વક એ આપરે ડગલા
લરના માંડવાં. શેઠનો ચહેરો બહાવરો બની ગયો.

“જય છે ક્યાં ?” કહી લૂંટારે હાથ ઝાંચે. કોઈ લોખંડી પંજમાં આવડું જકડાઈ જાય એવી રીતે એનો હાથ પેલી વજ્ર જેવી મુરીમાં ઝલાઈ ગયો. પણ એક જ ઝટકે આપરે કાંડું મૂકાવી દીધું, ને આથો ખસી ગયો. છોકરાનું પાણી મપાઈ ગયું.

રોકને પોતાનું મોત લમતું દેખાયું એમણે મજાનું ગોધવા માંડ્યું. “જવા દો ને લાઈ માળ ! મારી પાસે કાંઈ નથી.”

“કાંઈ કેમ નથી ? જે હોય તે આપી .”

“આપવાને હજુ બહુ વાર છે.” આપરે પડકારો કરી જવાબ આપ્યો.

એ હાથ જેડી વાણીએ ધૂજતાં ધૂજતાં કહ્યું, “પણ આ અગીઆર પૈસા સિવાય કાંઈ જ નથી.”

“અરે અગીઆર પૈસા હોય કે અગીઆરસો રૂપીઆ હોય પણ આપરનો છોકરો વેળાનીઓ થઈને માથે આવ્યો. હોય ત્યારે પહેલાં એનું માથું જાય ને પગી જ એ લૂંટ ઉપર હાથ મૂકાય.” આંખોમાંથી શીશું ઉભરાઈ જતું હોય એમ કંપતા દેહે અને વીકાળ ખનતા મ્હેરે એણે સંભળાવી દીધું. લૂંટારાઓને બાળકના આ શીશ્ય મ્હેરા ઉપર કાંઈક દયા આવી ને કાંઈક બેદરકારી આવી. મગત સમજી એમણે શેઠ તરફ હલ્લો કર્યો.

આપરે લાકડી પડતી મૂકી પામે પડેલ નાનો પત્થર ઉપાડી ફેંક્યો. સ્ફેજ બીહામણો મ્હેરાવાળો મીયાણો વાવના પગથીયા પાસે બોમો રહી ડારતો હતો. છોકરાનો ધા અચૂક હતો એણે તાકીને ફેંકેલ ફૂલ જેવો પત્થર ગોળા પેડે મીયાણાના ડેકરામાં આવ્યો ને તે પડી ગયો. બીજાઓની આંખ ફાટી. સાદુણીએ પત્થર ઉપાડી ગલોન પેડે આંગળીએ ચલાવ્યો ને માર્યો. મીઠો બાળકના લવાટમાં અથડાણો અને જેમ શ્રીકૃષ્ણની કાચવી તડ અવાજ થતાં વધેરાઈ જાય અને પાણીનો દરોડો થાય એમ ખોપરીમાંથી લોહીના ફવારા છૂટ્યા.

શેઠને પોતાનું મોત માથે લમતું દેખાયું. ચોમેરથી લપંકર ભૂતાવળનાં ઓળા ઉતરતા અને પોતાની આસપાસ વીંટળાઈ વળતા એની આંખે તરવરવા લાગ્યા. લૂંટાગઝો હવે મને નહીં મારી નાંખશે એ ભીતીયા એનું લોકી થીજી ગયું. અને એને લૂંટે તે પહેલાં તો એ ખેલાન ખની ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો.

લૂંટારા લાગ્યા. ને આવતા જતા વટેમાર્ગીઓની હઠીકન ઉપરથી રાત્રીની તપામ શરૂ થઈ. ઓઝાદનો આણંદીઓ કુભાર અને સાદુજો તથા જેમણે એ કોળીભાઈ એમ ત્રણ જણની ત્રીપુટી પકડાઈ ગઈ.

ન્યાયાધીસે એમને ફાંસીની સજા કરી ને જે જગ્યાએ આવરના છોકરાનું ખૂન થયેલું તે જગ્યાએ એમને ફાંસી આપવા માટે લોહ શ્રુંખલાઓમાં જકડી પોલીસપાર્ટિ માથે વિદાય કરવામાં આવ્યા.

૨

“ તારું હું શેનો રાંધું ? ડરડણાનું હું તો રાંધવાનો જ નહિ. ”

“ અને હું તારું ટપલાનું રાંધું કાં ? કાંઈ તારા બાપના નોકર ખરાને ? ”

સાદુજો અને આણંદીઓ સામગ્રીમાં ટપાટપી કરવા લાગ્યા. પોલીસ, પાર્ટિએ એમને રાંધવા માટે હુકમ કરેલો. હસાના પાદરે મકામ કરેલો. પાસે જ રેલ્વેની વર્કશોપ. કેદીઓની વહવાડ નેઈ સીપાઈઓ હસતા, અને પોતાના નીરસ જીવનને જહેલાવતા.

હેવટ બનતે રાંધવા માટે છૂટ મળી. હાથ કડીઓ કાઢી નખાઈ અને બન્ને એ જુદા જુદા ચૂલા દરવા માટે પત્થર બેગા કર્યા.

જમાદાર અને એક પહેરેગીરને સોંપી ખીજ પોલીસો રસોઈની ધમાકમાં પડ્યા. બંદૂકોનો ઓઘો કર્યો. ને કેદીઓની સામે જ પહેરેગીર ટહેલવા લાગ્યો. જમાદારે ડૂમ ઉતારી ખીંતીએ લટકાવ્યો. કાર્તુસોના પટ્ટો ખાટલા ઉપર પાંગતે મૂક્યો ને માથે ઓઢી ધસધસાટ ધોરવા માંડ્યું.

સાદુજે આણંદીઆ સામે જોયું. એકબીજાની આંખો ટાઈ અગમ્ય ગૂંદારથની વાતો ઇસારે કરી લેતી હતી. એક બીજાના મનના ઉભરા સમજાઈ ગયા. ને સંકેત થઈ ગયો. પહેરેગીરે લટાર મારતાં પડખું ફેરવ્યું ને સાદુણીએ પડેલ પત્થર ઉપાડી સીંદો લમણા ઉપર ઝીંક્યો. પહેરેગીર બે હાથ જોયો ઉછળાને પડ્યો એની ખોપરીના ફેરચા ઊડી ગયા, ને લોહીનાં ખાળડાં લરોણાં. આણંદીએ પોતાનો પત્થર ખાટસે સૂતેલા જમાદારના માથા ઉપર પછાડ્યો ને એનો મહેરો છુદાઈ ગયો. ઓય કરવા જોડેલો ચ એને વખત ન મળ્યો. આણંદીએ જમાદારનાં કપડાં પહેરી લીધાં. કાતુંસનો પદો ભેરવ્યો અને ઓધામાંથી બંદૂક ઉપાડી લીધી.

સાદુજે હડી કાઢી બંદોકનો ઓધો ઊપાડ્યો ને સામેની વર્ક શોપમા જેમલો અને સાદુજો ઘૂસી ગયા. શીણી હથોડા પડેલા તે વડે ત્રણેયે ખેડીઓ કાપી નાખી. આણંદીઓ ભાગ્યો. બન્ને ઢાળીભાઈ-ઓએ અંદર આશ્રય લીધો. ને બાગણાં બંધ કર્યા અંદર દારૂગોળાની મામત્રી, બંદૂકો અને સુરક્ષીત મકાન જોઈ બન્નેયે પોતાના પાણી બતાવવાનો મનસુબો કરી લીધો.

આણંદીએ બહાર નીકળી જમાદારના ઘોડે રાંગવાળી. ને 'કેદી ભાગ્યા, કેદી ભાગ્યા,'ની ખૂમ પાડતો નાકો. સીપાઈઓ રાંધતા રાંધતા ઊભા થઈ ગયા, બેબાકળા બની આમતેમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો વર્ક શોપની બારીઓમાંથી બંદુકની ગોળીઓનો વરસાદ વરગ્યો. અનેક વીંધાઈને ઊછળી ઊછળી પડવા લાગ્યા.

આણંદીઓ હાથતાળી દઈ નાસી ગયો.

જેમલો ને સાદુજો અંદર છે એમ ખબર પડતાં પોલીસપાર્ટીઓ ખોવાવાઈ ને સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી ચતા હલાઓને બન્ને ભાઈઓએ અંદરથી એટલો જ જોરદાર પ્રત્યુત્તર આપી ખાળ્યા.

ઉવટે માંજુસોનું જોર વધતું લાગ્યું. અંવાડું ચતાં કદાચ

નાસીએ તે પહેલાં ઘેરાઈ જઈએ તો? બન્નેએ તરતજ પાછળની બારીનું બારણું તોડી નાખ્યું ને દેરીને મકાનની પાછળની વાડની વાડ ટપી અંદર આશ્રય લીધો.

ગદ જેવી માથેડા ઢંક વાડ સોંસરવી ગોળીઓની રમઝટ સર થઈ. ભાડુતી સિપાયોની હોંમત એ વાડની અંદર જવાની ચાલતી નહિ. મરણીઓ સોને ભારે પડે. તે સહુને બેરાંછોકરાં પાછળ હતાં.

ત્યાં બે રજપૂત ઘોડે ચઢીને ત્યાંથી નીકળ્યા. મામે ભાણેજ માણસોનાં ટાંગાં બેઈ ચળ્યા. માણસને કુત્તહલ ચાપ ત્યારે એને તમ ક્યાં પછી જ જંપ વળે. એમણે એકને પૂછ્યું, “ભાઈ શું છે અંદર?”

“બે દિપડા છે.” હાથ પહોળા કરી કોઈ ભય સંતા કરી એણે માનવ-દિપડાનું મૂચન કર્યું.

“બે દિપડાને પકડવા આટલા બધા માણસો?” પોતાનું શૌર્ય બતાવતો હોય એવા ગર્વથી ભાણેજે પૂછ્યું.

“તો આ રહ્યું. પકડી છોને!” રીસમાં સામાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ને તરત જ ભાણેજે પોતાના ઘોડાની સરક મામાના હાથમાં આપી, એક પળ ધંભી એણે હંગામ મારી ને વાડ ટપી ગયો. માણસોએ એને હવામાં ઊડતો જોયો. અને મ્હોંમાંથી સીતકાળ નીકળી ગયો.

જેમણે નીચો વગી ધોરીઆમાંથી ઢોર પેઠે અંદર મોડું બોળી પાણી પીતો હતો. ભાણેજે હડી કાઢી પાછળથી એને બથભરી લીધી. એનાથી રાડ પડાઈ ગઈ, “માયાં!”

ને સાદુને પાછું વાળી બેયું. પોતાના ભાઈને સપડાઈ ગયેલો જોયો. એની હોંમત ઉપર મદાર બાંધી અનેક માણસો હમણાં જ વાડ તોડી આવશે. છોકુ પડ્યા પછી ભાગતાં મૂકેલી પડશે. હજુ દિવસ પહોં ધણો છે. એને અનેક વિચારો આવી ગયા.

દયાદીન એ લૂંટારાની આંખો અનેક ખૂનો કર્યા પછી ભયંકર અને વીકાળ બની ગઈ હતી. એનું હૈયું ઉજળડ રણભૂમી જેવું સૂકું બની ગયું હતું. રનેહ કે દયાના ત્યાં કાળ પડ્યા હતા. એણે બંદૂક તાકીને રજપૂત ઉપર છોડી. પણ ત્યાં તો રજપૂતે ચુલાંટ મારી જેમલાને આગળ કર્યો.

બંને વીધાઈ ગયા. ને તરફડવા લાગ્યા. સાદુજે હડી કાઢી ને વહેતા ધોરીયામાં પગ મૂકી રજપૂતનું માથું વાઢી લીધું. ને જેમ શ્રીફળ ફંગોળે એમ વાડ ઉપર ઘઈને ખહાર ફેંકી દીધું. લોહીના ઘોધ ધોરીયા વાટે વહેવા લાગ્યા.

“લ્યો, આ દીપડો પકડી લાવ્યા.” કહી એકે મરકરી કરી. મામે નીચું નેઈ આંસુ ભરી આંખે ઘોડો દોરી ચાલ્યો ગયો.

“એનો કાળ એને અહીં ખેંચી લાવ્યો હતો.” કહી બીજાઓ વીખરાયા. ને કાઈની યે હિંમત વાડમાં પેસવાની ચાલી નહિ.

૩

બહારવટાં તો ધણાયે કર્યા છે પણ ઘોડે ચડીને પગના નેર ઉપર મદાર બાંધી પીંડીઓમાંથી લોટ ઉડતો હોય છતાંય ભાગી નીકળવાની તાકાત વાળો અણુદીઓ તો એકલો જ હતો. દમાથી લાગ્યા પછી એણે નાની નાની લૂટો ચદ કરી હતી. એને બહાર-વટીઆ કરતાં લૂંટારા તરીકે સદુ વધુ ઓળખે છે.

દરેક વાગ્યાના મુમારે વાવના મતવાલા ઉપર ખેડો ખેડો એ મળેલી ખાતમી મુજબ કાઈની રાહ નેઈ રહ્યો હતો. હાથમાં હોકો પકડી બીજે હાથે એણે આખે હાથ મૂકી જમું બતાવ્યું અને દૂર દૂરથી અલાઉને માર્ગે આવતું ગાડું એણે નીહાળ્યું. એની આંખો ચમકી ઊઠી. એના કાળજામાં કાઈ અદસ્ય ભાવો ઉપડ્યા. ને એ તૈયાર ઘઈને વાવ ઓથે ઊભો.

વડીજાનમાં ગાડું ત્યાં ઘઈને નીકળ્યું. પામે જ નેગ હતી.

એમાં ગાડું પેડું કે તરત જ પાછળથી નેજામાં અણંદીઓ બેસે. પડકારે કરી ગાડું ઊંચું રખાવ્યું ને પોતે હોઠો હોઠો મૂકી નેજાના બેડા સાથે ટેકવ્યો. ગાડાને ઢાંઢે જઈ બેસે રહ્યો. ગાડામાં કાઠીને કાઠિયાણી હતી. કાઠી પોતાની ઓંચે આણું નેડી જતો હતો. અણંદીઓને જોતાં જ બન્નેના રામ રમી ગયા. કાઠીના બધી આગાહી થતાં જ જોઈ ઉકલે નહિ પણ આ તો નજરોનજર કાઠીને જોયો પછી તો ચેતન પણ સરી ગયું. ઢાંઢે બેસે રહી એણે પડકારે ક્યો, “બાઈ, હાલ બધું બહાર મૂકી દે.”

બાઈએ ગાડામાં બેઠા બેઠા ભાતોનો ડાખલો એની સામે ધર્યો. ને લેવા હાથ લાંબા કર્યા ત્યાં એનું માથું બાઈ તરફ લંબાયું. ગોળ ચકરી પાધડી વચ્ચે તોડે દેખાયો. ને બાઈએ લાગ સાધ્યો. પોતાના ખોળામાં જ ધરણીના દાખડો હતો. એ હાથે જાંઘડી ગોઠણબર ચર્ચ ભાતોનો ડખો નીચે મૂકતા લંટારાના માથા ઉપરની પાધડી વચ્ચે ઉધાડા તોલામાં માર્યો.

અણંદીઓને દુનિયા બધી ચકર ચકર ફરતી દેખાઈ. આંખે લાલપીળાં દેખાયાં અને તમ્બર બાઈ એ પડ્યો.

“કાઠી ! બાઈ. આડું લઈને ગુડા લાંગી નાંખ. હમણા કજ વગશે ને બઠશે તો મને કે તને જીવતા નહિ જવા દે.” બાઈએ પોતાના ધણીને હાકલ કરી.

પણ મોતને નજરે લાલ્યા પછી એ દિગ્મૂઢ બની ગયો હતો. એની આંખોમાં જાંતી અને કાળજીમાં ફડક હતી. એ આંખે શરીરે કપતો હતો. કટોકટીનો વખત હતો.

બાઈએ બેસે ચર્ચ ગાડાનું આડું લીધું. ને બેસુદ્ધ અવસ્થામાં તમ્બર બાઈને પડેલા લંટારાના પગ ઉપર ધા મારી નળા લાંગી નાખ્યા. ગાડે ચડી રાશ હાથમાં લીધી. ને પોતાના ગામ તરફ ગાડું હાંકી મૂક્યું.

લૂટારો જાગ્યો ત્યારે પગ ભાગી ગયેલા જોયા. દેહ આખો લોહીથી ભીંજી ગયેલો લાલ્યો. ને કોઈ શક્તિ એના ઉપર ધા ઠરવા અગુંથતી એણે ભાગી. એ આંખો મીચી ગયો. વળી જડ્યો ને પોતાની જાતને દસડતો મહામુશીબતે અલમપૂર જઈ હજાર બરીને પડ્યો. હોકા લેવા ય એ જિભો રલ્લો ન હતો.

૪

અનેક લૂટો અને ધારોથી પ્રજા કંપી ગઈ. લૂટારાઓને એમનાં પાપ ખાઈ જાય છે. ખૂબ રાડ થયા પછી એ જગડની સીમમાં દગાથી આચીતો દબાઈ ગયો.

૧ ખોટામાં પાકું પગી પણું હતું. એ ચોકીદારો એનાથી ત્રાસી ગયા હતા. એમણે બાઈને ફેડી તે રાત્રે મૃતેલા મૂંપડામાં ધૂમી ગયા. ભરેલી બંદૂકના લવીંગમાં સજો ભાંગી નાખી ને મોટું લાકડાનું ઢેલ લાવી સૂતેલા અણુદીયાની જાતી ઉપર મૂકી ધણા માણસો ચઢી બેઠા. કોઈ બચકર પાપના બોજ તલે એ ચગદાઈ જતો રોય એમ એને લાગ્યું. એણે આંખો ઉઘાડી પોતાના કાગલદી દુશ્મનો એણે જોયા ને એ નાહોરા થઈને પડ્યો.

માણસોએ એનાં કાંડા કાપી નાખ્યાં. રજેને છૂટે તેા ધમરાળી નાખે. છોકરુંએ જીવતું રહેવા ન દે એ એમને બીતી હતી.

પણ કુટો અણુદીઓ ફરી લૂંટ કરવા બહાર આવી શક્યો જ નહિ.

સૂર્ય ભગવાન ગંગાને મમા યાચ ત્યાં તો દાપરો આખોયે હકકા હક ભરાઈ ગયો. દુકાની ધુટે, ખરલના ધમરકા, અને ખેંખર પડકારાએ આખાએ કચેરી હોલમાં નીન વાતાવરણ પાથરી દીધું. ગાદી ઉપર શેલા ખાયર બેઠા બેઠા પોતાની બડીની કસો આંગળી ઉપર વીંટાળી ઉખાળે જતા હતા. આખાએ દામરામાં થતા આનંદ તમ્મ એમનું લક્ષ ન હતું. પોતાની માથે જ પડતી એક ઉનાડી બારી સોસરી એમની વેધક દષ્ટિ ખીલા પેટે સ્થીર થઈ ગઈ હતી. આહુર આખો લાખીલાંખી પથરાયેલી હરીઆળા ભોમકા ઉપર બેચાઈ રહી હતી. એમનું દષ્ટિ બિન્દુ દૂરદૂરથી રાંગમાં રૂપાળી ઘોડીને બેલવે આવતા એક સ્વાર ઉપર હતું હતું.

ઘોડીની ચાલ, દોડે વળતી કાનસરી અને હાથ મૂકે ત્યાં લપસી પડે એવી લોહીયાળ જાતવત ઘોડીએ, એના રૂપે, રંગે અને ચાલે જસદણ દરબારનાં ચીતનુ હરણુ ઠરું. સૌદર્ય ઉલ્લાસીતી સ્ત્રી જેમ કામી પુરુષનું દીવ હયમચાવી નાખે એમ ઘોડેચારનાં દીવને જાતવત ઘોડાં આકાશી બનાવે છે. શેલા ખાયરમાં ઘોડી લેવાની તમન્ના જાગી. ને બીજા થઈ એ બારીએ આવ્યા. જુએ તો પોતાનો જીવાઈદાર હનો ટાઢાણો. ઘોડીએથી ઉતરી એ અંદર આવ્યો ને દામરા પાછળ બેઠો.

દરબારે પાસે બેઠેલા ખાસદારને કહ્યું, “આ ઘોડી જે સાખાયતને ઘેર હોય તો ગામેના ગામે કમાઈ આપે આવા અવરતીયા પાસે શા કામની !” કહી એક જિંડા નીસાસો મૂક્યો.

ખામદાર એમની જિંડી આતર વેલના સમજી ગયા એમની જીસામાને પામી ગયા અને તરત જ હાક મારી, “હના !”

“હુ” કહેતા હના ટાઢાણાએ જિભા મધ્ધ હાથ બેઠ્યા

“વાહ ઘોડું ! વાહ ઘોડું ! ઘોડું ઘણું સરસ રાખે છે.”

દરબારે કહ્યું

“બાપુ આપના પ્રતાપે.”

“હના ! બાપુ એક વેણુ માગે છે” ખાસદારે કહ્યું

“મારું માયુ બાપુના વચને ઉતારી દઉં. આ દેહ એમના અવધી જ ધણ્યો છે.” કહી હનાએ પોતાની ડોક આગળ લખાવી.

“વાહ !” આખાએ દાયગના મોમાથી લલકાર નીકળ્યો.

“બાપુ ! આ ઘોડી માગે છે.” પાસે બેઠેલા ખાસદારે જાહેર કર્યું.

જીવાઈદાર હનો ધમી ગયો પોતાના પ્રાણસમા બાળક બાળીકા અપાય, સૌ દર્ધ નીતરતી દીકરી માગે એને દેવાય, પણ જીવન સહચરી સમી સ્ત્રી આપનાની ગાળ કોઈ શરવીર વીરલા જ સાંજે.

દેશ પીયારો બોલલી, કોઈની કીજીએ નહિ આળ,

કોઈની ખાઈએ બે લાકડી, પણ કોઈની ખાઈ નહિ ગાળ

એના હૃદયમાં કોઈ ભયંકર ઝંઝાવાત ઉપજો આખાએ અંગમા કપ વહૂટ્યો. કેડે બાધેલી તવવાર ઉપર હાથ ગયો પણ જન્મદણુ દગાર શેના ખાચરની મામે લગ દાયરામાં રેસાઈ જવા જેટલી ઉતાવળ એણે ન કરી એની ફાટની આખો બેબાકળી બની ચડા વકળ ફરવા લાગી

“કાડી ! મૂંઝા મા તારે બેઈએ એવી બીજી ઘોડી થાનમાથી લઈજા. તને દરબાર પાય સાન માનીની જમીન આપે છે. ગામેતી ચઈજા”

કાઠી મૂગો રહો.

“તને ગમે તે ઘોડી ઉપર હાથ મૂકી દે. ઈ તારી.” દરબારે ઉદારતા બતાવી. મનુષ્યની લાલસા એકાદ વસ્તુ ઉપર તલસે ૭ ત્યારે તે મેળવવા એની કીંમતની એને પરવા હોતી નથી. એને એ વખતે એની આમર વહાલી થઈ પડે છે. હનો અને દરબાર જુદી બન્યા.

“બાપુ ! ઘોડી મારી જીવનસહચરી. એ કેમ દીધી જાય.”

“હના ! આ મારું રાજ છે. ઘોડી આપી જ દેવી પડશે.” જરા આંખ કાઠી ડારતા સીનાએ એમણે પડકાર કર્યો. ને બે હજુરીઆએ જોડી ઘોડી ધાનમાં લઈ જઈ બાંધી. પોતાની આંખ સામે જ પોતાની સ્ત્રીની આંખ ઉપર હાથ નાખનાર મનુષ્યને રેંસી નાખવા મનુષ્ય જેટલો અધીરો અને એટલી ક્રોધજવાળાઓથી ઉલરાતો હનો પોતાના ફવાડાં ખડા થઈ જતાં ગોંડણુલાર થયો. ને વળા પાછો બેસી ગયો. તરત જ દરબારે એને બીજી ઘોડી લાવી આપવાનું ઠાણીઆને ફરમાવ્યું.

“બાપુ ! આપનું ગજ છે. નહિ તો મારી આંખ ઉપર હાથ નાખનારને જરૂર હું મારો હાથ બતાવન.”

“તો થાને મારી ! આલે આ બીજી તલવાર.” દરબારે જભા થઈ પોતાની પાસે પડેલી તલવાર એને આપી. ને યુદ્ધનાં નોતરાં હનાએ સ્વીકાર્યાં. એ તલવાર ઉપાડી લઈએ સરોડાટ નીચે બતરી આલ્યો. ગયો.

૨

આખાએ પાંચાળમાં શેલા ખાયરની ફેં ફાટતી. એની રણહાક નેરાવર હતી. એના નામ માત્રથી રાડ બોલતી. લલલલા માણસો જામની હાકે મુજતા તે જામની ગજધાની લૂંટનાર શેલા ખાયરે આખાએ પાંચાળ ઉપર ધાક બેસાડી હતી. ગામ કમાવાં એને મન સહેલ વાત હતી.

આવે વખતે શેલા ખાયરના ચોરને સંધરવા કોઈ તાકાતવાન હોય,
છતાંય હિંમત બતાવતું નહિ

હનો ક્રોધથી ધ્રુજતો, ઉચ્ચાળે ભરી ચાવી નીકળ્યો. આખા
પાયાળમાં શેલા ખાયરનો સામે બિલા રહી આશ્ચર્ય આપે એવો વીર નર
એક માત્ર એની દૃષ્ટિમાં રમી રહ્યો એણે બીભૌરાના ઊંચા કીલ્લા
ઉપર મીટમાડી અને ગગન માથે વાતો કરતો એ કીલ્લો જાણે એને
સાદ કરતો હોય એવા હાકલા એણે પવનની પાખે ચઢીને ચાલ્યા
આવતા સાબળ્યા એણે બીભૌરાનો રસ્તો લીધો

દરબારગઢમાં આવી એ ઊભો રહ્યો પોતાની આખીયે વીતલ
કથા એણે નાજ ખાયર પાસે કહી. ને આશ્રય માગ્યો શરણાગતને
આશ્રય આપનારું કાઠિયાનાડી આતિથ્ય આગળ આન્યું અને તેની
પાછળ શેલા ખાયરની ધાક આજુ આજુ ડોકીયું કરી પડઠાયા પેઠે
સગી જવા લાગી

નાજ ખાયરના ખજભળી ઊડેલા હૃદયમાં એકદમ શૌર્યની ભરતી
ચઢી, એમણે પોતાના કુળની આગર સામે મીટમાડીને પૂર્વજને જાણે
એને આદેશ કરતા હોય, અને એ આદેશને માથે ચઢાવતા હોય
એવા નાજ ખાયરે બિલા ચર્ધ પોતાની પાસેની તલવાર બિલાવી હનાને
ભેટ બધાવી “હના? તારે જોઈએ તે બીભૌરા આપશે લે આ
તલવાર બાધી લે ”

“ બાપા! તો તો ધડીના છટ્ટા ભાગમાં જન્મદણુને ધમરૌણી
નાખું. ” એકદમ ઉજળી બિડતા હનાએ ગોમળુ ભર ચર્ધ તલવાર લીધી
ભેટે બાધી એની ઉપસી આવેલી રંગોમાં લોહી ઝલાટાભર વહેવા
લાગ્યું ને હનો જમણા ઉત્સાહથી તલવાર ઉપર હાથ મૂકી બેઠો

સાજ પડી ને હને જાતવંત ઘોડી ચાનમાથી છોડી સ્વારને
ઘોડીએ ઝોગખ્યો હોય એમ ઘોડીએ હાવળ કરી ને તરત જ એ
પાણીપંથી ઘોડી પવનમાં બિડવા લાગી. એણે તરત જ જસદણના

મીમાડા બેળ્યા. ગામની ફૂલવાડી સુધી પહોંચ્યા ને તેમના બાપ વાગકુર ખાચરના પાળીવાને નાક ઉપર ટોચી નાખ્યો.

પાસે યઈને જતાં એક ટોવાને પકડી કહેવરાવ્યું, “ તારા દરબારને કહેજે કે આજ તો તારા બાપનું નાક કાપ્યું છે એમ તારું”એ નાક કાપી નાખીશ. ”

દરબારે જાણ્યું કે હનો સુએ રહેવા નહિ દે. એને આશ્રય આપનારની શોધ આદરી અને તરત જ નાળે બીમોરો એના આશ્રયદાતા તરીકે ઓળખાઈ આવ્યો.

દરબારના હાથમાં ચમ ઉપડી. પણ નાજ સામે જતું એટલે એક સિંહના શીકાર જેવી ભયંકર વાત હતી. એમણે કાઠિયાવાડી સુબાની મદદ માગી. અને પાચસો માણસોની ફોજ લઈને શેષા ખાચર બીમોરો ઉપર ચઢ્યા.

૩

“ રજપૂત ! તમારું કામ નહિ. બે ચાર દિ થોભી જવ, પછી આવજો, નોકરીએ ગમ્મીશ. ” નાજ ખાચરે પોતાને ત્યાં નોકરી ગહેવા આવનાર મારવાડી રજપૂતના ચાર જુવાન જોધ દુધીયા દાંતવાળા અને ફટતી મોમરીના યુવાનોને લાવી મુઢના લથુકારા વાગતા હોવાથી બેચાર દિવસ પછી નોકરી આવવા કહ્યું.

“ એનું કારણ ? ”

શિખર શોભી રહ્યાં હોય એવો ભીંગોરાનો કિલ્લો આખી પાંચાળ ભૂમિ ઉપર નજર રાખી પોતાનું સાર્વભોમપણું બહેર કરતો હોય એમ દેખાતો. આખાથે ગામમાં ફક્ત હનો, નાનું ખાચર અને એમના ચાર કાઠી ભાષાતો, ચાર રજપૂત અને બારેટ એમ અગીયાર જ વીર નરો હતા. દરબારના કાઠિયાણી સુદામડે હતાં. એટલે એ મરણીયાં થયેલાં મૃત્યુને ભેટવા સામે પગલે સત્કારવા તૈયાર થઈ બેઠા હતા.

સૂરો આવીને પડ્યો. સૂર્યાનો પડાવ ગઢની તળેટીમાં હતો. ગઢ જોવા ઊંચું જુએ તો પાધડી માથેથી પડી જાય એવો છાતીભર ઊંચો ગઢ ગગનમાં વાતો કરતો હોય એમ દેખાતો.

શેલા ખાચર અને સૂરો કંઈ રીતે ગઢ લેવો એના વિચારમાં પડી ગયા. એમનાં ધા ઊપર પહોંચે નહિ અને ઊપરથી આવતા ધા એમનો ધાણુ કાઠી નાખતા. આખુલે લશ્કર ત્રાસી ગયું. ધા પોકાર થઈ રહ્યા.

સૂરો ને શેલા ખાચર પડી રહ્યા, ઉપર પાણી ખૂટ્યા. ગઢવી નીચે આવી પાણી લઈ જતા એ પકડાઈ ગયા, ને સૂરો ત્યાં ચોકી બેસારી. ઉપર પાણી વગર બધા ટળવળવા લાગ્યા.

બાપ ! હવે આપણે પાણી દેખાડવાં રહ્યા, ને નાનું ત્રણ ત્રણ કડાકે પ્રાર્થના કરી. વર્ષાની વાદળીઓ ઢવી ગઈ. ટાકા બરાબા. પણ પાણી તરસી ભૂમી પી ગઈ. વળી એ જ વેળા ઊભી થઈ.

“હના ! બાપ ! રજપૂતો ! હવે પાણી વગર પાણી દેખાડવા પડશે.”

“બાપુ ! શીકર નહિ. આપણો ભરમ આપણે નહિ ફાડીએ. નહિ તો આ આખી ફેજ આપણને ચૂંથી નાખશે.”

ને અગીયાર માણુઓએ સૂનાની ફેજને દિવસોના દિવસો સુધી ભ્રમમાં રાખી કે અઢમાં હજારો માણુઓ છે.

પણ તરમના પડછંદા બોલવા લાગ્યાં. ગળામાં શોષ પડવા લાગ્યો અને જીભ તાજવે ચોટવા લાગી.

આખી રાતના પહેરા રહેતા હનો એ આકાશે બિતરતા અંધારામાં ન્હાતો ચાડીકો બની ટોચે બિભો હતો. એની આંખોમાં તરસથી અંધારા આવતાં, એણે લાન ગૂમાવ્યું, ને મરણીયો બની નીચે ટાઢ પાણીની લાક્ષ્યે ગટ્ટે ટોડે પોતાનો ફેટો કાઢી એક છેડો ખાંધ્યો અને દરવાજા બંધ હોવાને કારણે ત્યાંથી ફેટાને ઝાલી નીચે સરકી પડ્યો.

ચોર પેડે એ લપાતો છપાતો ચારે પગે ચર્ધ રોકા આચરના તંદુમાં પેકો. પાસે જ પડેલા ઠંડા પાણીનાં માટલાંએ એને હચમચાવી નાખ્યો. હજારો લિખારીઓ જેમ નાત જમતાં માણુસો બપર તૂટી પડે એવી અને એટલી ઉતાવળે હનો એ માટલાં ઉપર તળ્યો. પાસે સૂતેલા દરબારે મંચગ સાલગી આંખ બિધાડી ને પડકાર કર્યો “કાણુ છું.....?”

બહારથી પહેરેગીરો દોડી આપ્યા. પાણી પીવા આતુર બનેલો હનો ગળામાં તરમનાં રોગાં પડછંદા બોલાવતો, મહામુસીબતે બોલી શક્યો, “હું હનો.....”

“હનો !” ને દરબારે પચારીમાંથી જલ્લગ મારી, એને બોચીએ પકડી બિચો કર્યો ને મોઢું ભેંચું. ઓળખ્યો ને સ્નાન કરી. આને ઠોઈ મારશો નહિ. જાવ પેલી વેંકળામાં એને પાણી પાઈ દ્યો.

દરબારી પહેરેગીરોએ એને ખેંચ્યો. બંદીવાન બનેલો હનો પાણીની આશાએ વીરત્વ શૂંધ્યો. જીવનમરણ વચ્ચે એલાં ખાતો હનો પહેરેગીરો પાછળ પાણી પીવાની લાક્ષ્યે ગૂપચૂપ નીચું બેઠેને ચાલ્યો.

પીપળીયા અને બીભેરા વચ્ચેની વોકળીમાં હનાને લાવી એમણે પૂછ્યું, “હનો ! જો આ પાણી પીવું છે ?”

ને હનાએ જે હાથ લાંબા કર્યા. એનાથી બોલાવું નહિ.

એમણે પાણીનું ચાળકું એના મોઢામાં રેડ્યું. ને હનો કંઠ બીજતાં રૂર્તિમાં આવ્યો.

“ હના ! કેટલા જણ છે ? ”

“ ક્યા ? ” હાય હનાવીને હને પૂછ્યું

ઉંચે હાય કરી પૂછ્યું, “ ઉપર ”

એ હાયના આગળા ઉંચા કરી હને પાણી મા યુ “ પા ”
ને એણે હાયનો મોઢે જોળો કયો

તરત જ પાછળ બેઠેના પહેરેગીરે કાગળબી તલવારને મ્યાન-
માથી હડવી એના તૃપાથી રીખાતા ઝડ ઉપર ઝીંખી, ને લોહીના
ફવારાથી છૂપાવતું એનું આખૂંચે શરીર ત્યા તરફડી ચાન્ત થઈ ગયું
હના વેઠકીએ એના જીવનની છેલ્લી હપ્તકત મમાજને મલગાવવાની
માફી આપી ને હનો પોતાના મોખતીયો છોડી ગયો

૪

આખાંચે સૈન્યમા ખગલગાટ થઈ રહ્યો માણસો ચોમેર તૈયાર
થઈ ગયા ને દુગારના તથુ પામે લટકતા હનાના ફેંટાને આધારે
ઉપર ચઢી ગયા, ખીલપાયા સાથે બાધેન ફેંટાને મજબૂત પકડી થોડા
માણસો અદર ફૂદી પડ્યા ને દખણાદે ઋષિ સૈન્યે મોરચા માડ્યા
સીધા માઢમેડી ઉપર એ ધા આવવા લાગ્યા

“ હો ! હો ! ” ની ખૂમ પડી ” પણ હનો ક્યા ? ”

હનાએ વિશ્વાસઘાત કયો એટલે દરવાજા ખોલી નાખ્યા, ને
નામ ખાચરે સામી જાતીએ બહાર નીકળી યુદ્ધનું આવાહન કર્યું

ચાર ચાર રજપૂતો આગળ ધસ્યા, એક પછેડી પાયરી ચારે
મિત્રોએ કોય આપ્યા લીધા “ ચારેએ મરતુ ને આ પછેડી ઉપરજ ”

ને પછી તો એ ચારે રજપૂતો પોતાની તોળને વીંઝતા સૈન્ય
ઉપર ફૂદી પડ્યા. અખરાઓ વરમાળા લઈને વાટ જોતી હોય અને
પહેલી પહેરવા હોગા તોગી થતી હોય, એમ ઝપાઝપી મડાણી વમરોગ
મચાવી જેમ જેમ મરાતા જાય એમ બમણા જોરથી ધૂમતા રજપૂતો
આખા દેહે ચીરાઈ જઈ નીકળવા લાગ્યા હમની ખાખોનો ફફડાટ
એમને પછેડી પામે ખેંચી ગયો ને ત્યા ચારે મિત્રો સાથે આવ્યા

કે તરત જ દબલો ઘર્ષ ગયા. માઠ મેડી પાસે હજુએ એ ચારે ખાબીઓ જોડાનેડ એક બીજાના હાથમાં હાથ મીલાવી બિભી છે.

હોઠારા-ગોઠીરા ચયા, ને ખારોટ મેડી માથેથી ડોકું ધડ્યું. જાણે એમનો કાળ એમની વાટ જોઈને જ બિભો હોય એમ એક બંદક ફૂટીને ખારોટ ઉછળીને નીચે પડ્યા.

નાન ખાયરની આંખ ફાટી. એમણે ચોમેર આખ મીચીને ફરવા માડ્યું. જ્યાં જ્યાં એની તલવાર ફરે ત્યાં ઢગલો ચાપ, ઠોઈ કુશળ ખેડૂત એક જ હાતરડાના ધાથે જારના કુંડા કાપીને ઢગલો કરી નાખે એમ નાનની તલવારે માથાનો ઢગલો કરી નાખ્યો.

સેકડો ધા ઝીલતો ને પંડને બચાવતો નાનો ખાયર આઠ આઠ ધાથે શીથીલ બન્યો. ત્યારે પોતાનો ફેટો વીંટી, તૃષાથી લખરકી ધવા છતાંય ઝંખૂંમ્યો. ચૌરેના ઉલસામા તૃષા વીસસાઈને દુશ્મનનો નાશ કરવાની લાલસામા તૃષા આપો આપ છીપાઈ જવા લાગી.

નાન ખાયર પડ્યા. હાથમા તલવાર ઉધાડી રહ્યો, પણ છૂટી નહિ. ને મૈત્ર્ય ગામ માથે પડ્યું ને ગામ લૂંટી લીધું.

મુખાનો સૈનિક લાલખાં પગલુ વગતાં નીકળ્યો. નાન ખાયરના પગમા સોનાનો તોડો જોયો, ને લોભે એને ઉશ્કેર્યો. ઘોડેથી ઉતરી એક હાથે તલવાર અને ઘોડાની વાલ પકડી એણે વાંકા વગી તોડો ઉધાડવા માડ્યો.

નાન ખાયરથી પોતાની હયાતીમાં આવું અપમાન સહન થયું નહિ. એમણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાએ યુવાનીના ચૌરે વહાવ્યા. ધડ ઉપર પડેલ ધાથી માથું સ્થેજ ચોટી રહ્યું હતું! એમણે તરત જ એક હાથે એ માથુ ધડ ઉપર ગોડની ટેકા દીધો ને ટાલ બર બિલા ચયા. શિથીલ થયેલા બીજા હાથે તલવાર બિચકાઈને વાંકા વળેલા લાલખાંના ગળા ઉપર પડી. ગળું રેંસાતાં ધડ ઉપરથી સિર જેમ નાગીયેર દડી પડે એમ દડી પડ્યું, ને એ લોહીથી બીજાઈ પોતાનું જીવન નાન ખાયરે મંકેલી લીધું.

સંધ્યાના લખા

૧ રહ રહમાં મળા જાય
એમ મનો મહાથી જિતરતા અધારમા સમાઈ જવા લાગ્યા
ને નમાજીઓ મહુ નમાજ પઢી પોત પોતાના ધર તરફ ચા પા ગયા
મરજીઠ ધડી પહેનાના નોધાથી યામી ગઈ હોય એમ સીધી ન બનીને
માણુમ અવાક બની જાય એમ ચોમેર નીરવ શાંતિ દેલાઈ ગઈ
હતી રક્ત ટોચ પામે એક માણુમ ચિંતા ભરી આખે ટટે નતો
હતો ધડી ધડી એના કાન ચમડતા એ આખો લગાવી રસ્તા ઉપર
જોતો ને હોવટે નીરાશ બની જઈ જોડે નીમાસો મૂકતો મીરાંત
અમગળ શકાઓથી ઢીલો ગાર બની ગયો હતો ભાવિ અનિષ્ટના
ભણકારા પવનની પાખે ચઢી આવી આવીને એના કાનમા ધીમે
ધીમે ગૂંમરવ કરી જતા પવનની લહરીથી સમુદનાં મોર્ગ
ઉપડે, વીખાયને જળ ખડાલણી જોર એમ એનું હૃદય તરંગે ચડે,
મૂંઝાય ને નીમામા મૂંઝી તરફડી જોડે એના ચીત્તને જગાય શાંતિ
ન હતી એવામા અધારાના પડને વીધી નીસ્તેજ સ્ટેઝે અને લાગે
પગે કેવલાઈ સ્વવારોએ આવી બાનામીયાના રાગને ઘોડા પરથી
નીચે ઊતાર્યું

મીરાંજી મજીદમાંથી ધમી આવ્યો. શરી વચ્ચે ભાઈના પડેલા શખને જોતા જ એના અંગે અંગમાં ઝાળ લીધી. એની સાડીતણ કાઢી રોમરામ બરછી પેઠે ઊભી થઈ ગઈ. એના આખાથે દેહમાં રોમ રોમ અગાર ધબધબી જાયો. એણે લાલચોળ આંખો કાઢી પૂછ્યું, “એવો કોણ બે માયાનો છે ? મારા ભાઈના પ્રાણ હરનારનું નામ બોલો.”

કોઈ પરશુરામ ક્ષત્રિઓનું નિકંદન કાઢવા તૈયાર થઈને નીકળ્યો હોય, એવા મીરાંજીના સૌર્યથી ઊભગતા દેહને નીહાળી સૈનિકો મૂંઝા જાયો. એમની કાયામાંથી હોમત સરી ગઈ. કોઈ મહા વીખલના લણકારા એમના કાનમાં મૂંઝા રહ્યા.

“બાપુ ! વડવાણના ફટાયે વાર આંતરી ને ધીંગાણા મંડાણાં અમે ધણાય એમનાં રક્ષણ કર્યા, પણ બાપુના સૌર્યથી એમર ધૂમતા દેહની પાછળ ભમવાની ગફલતમાં લાભ લઈ એણે બાપુને ઝખ્ખે કર્યા.”

“હો ! હો !” કહેતાં મીરાંજીની આંખ ફાટી. એણે ભાઈના મૈયતને ગોણલ કરાવ્યું. ને તરત જ દફન કરાવ્યું. વાણુ માટે બાપુની રાહ જોઈ બેઠેલુ આખુંયે કુટુંબ રડારોળમાં બેલાન બન્યું. પણ મીરાંજીની આંખોમાં આંસુ ન આવ્યાં. એના હૃદયમાં ભાઈના મૃત્યુની વેદના થળ પેઠે ભોંકાયા કરતી. એની નસે નસમાં વહેતું કોહીએક જ ધબકારો આપતું. વૈર ! વૈર ! વૈર !

ભાઈના મૃત્યુનું વૈર એના અંગે અંગમાં પડછંદા પાડી રહ્યું. એને ન કરી બારત, ન કરી કુટુંબ કબીલાની દરકાર કે ન રૂઝવ્યો જીવનનો મોહ. ભાઈના મૃત્યુના બદલા માટે ચાકડો બનેલ મીરાંજી એકલો અટુલો ને એકલવાયો ધણકાના સીમડા; બાળ બચ્ચાંના કાકલુદી ભર્યા વ્હાલ ઊપજવતાં મીઠાં વચનો ને પત્નીની પ્રેમાળ મીઠી ગોદ તણ એ ચાવી નીકળ્યો. સંગાયમાં ફક્ત એક એની જીવન સહચરી તલવાર એના દિલાસા માટે ખભે લટકી રહી.

એણે અનેક રાજ રજવાડાં જમી જોયાં વૈરની જ્વાળાથી ધખી ઊઠેલ મીરાંજી કૂતરાના માથામાં જીવડાં પડે ને જેમ એમેર ચકરી ખાઈ ખાઈને ધૂમે એમ મીરાંજી ટાંટીયો વાળાને બેઠો નહિ. એના હૃદયમાં ધૂંધવાતો વૈરામી એને યાજે પડ્યા દેતો નહિ. વડવાણુ જેવા રાજ્ય સામે એકલા મીટ મંડાની નહિ ને કોઈની ઓથ મળતી નહિ. છતાંય એની હિંમત ઓસરી નહિ.

રખડતો રજગતો, પંડતો આખડતો, સુખદુઃખ વેડતો એ કાટેલ કપડે આવી, સરવાના પાદરે બેઠો. વીસામો ખાઈ પાણી પીધાં ને વેળાદાન રેકડીયાની ડેલી પૂછતો ગામમાં ગયો.

રેકડીયાની ડેલીમાં અનેક માણસો બેઠા હતા. ડાવરો અરીણીની દહેરે ચડ્યો હતો. ત્યાં 'તો સેકડો માણસો' આવે ને જાય. ઘણાંય ગરીબ ગરબાં ત્યાં પેટ ભરે. કોઈએ એ ચીંધરે દાલ રખડતા મીરાંજીની સામેય જોયું નહિ. વખત ચતાં ડાવરો વીખરાયો. સહુ ઊડીને ચાલ્યું ગયું. મીરાંજી બેસી રહ્યા.

ઘડીવારમાં ડેલીનો ગડારો ખાલી થઈ ગયો. મીરાંજીએ સાવરણી લઈ બધું સાફ કર્યું, ને જાજમો પાથરી. એક ખૂણામાં પોતાની કાટલ પથારીનો વીંટો અને તે વચ્ચે પોતાના દીલાસા રૂપ કાળજીની તસ્વાર એણે મૂક્યાં, ને એને ઓડીકણે એ આડે પડખે થયો.

જતાં આવતાં માણસોએ એને યાળા લાવી દીધી, ને એણે ખાધું. ને પછી તો એ ધરતું કામકાજ કરી પોતાનું પેટ ભરવા લાગ્યો. અવાડિયા સુધી તો સહુએ માન્યું કે કોઈ ગરીબ મુમક્ષમાન પેટ ગૂંજારા મટિ કામ કરીને પેટવડીયા પડ્યો છે. વેળાદાનને ઘેર અન્નનો તૂટો ન હતો. ધોડાની ચાકરી એને સોંપાઈ, ને એ ડાવરાના ચીંધ્યા કામ કરવા લાગ્યો.

મીરાંજીએ પોતાનો જૂનો ગોદડાના ગાભાનો વીંટા ફેંદી નાખ્યો. વચ્ચેથી તલવાર કાઢી એ ગડારામાંથી નીચે ઊતરી ગયો અને વેળાદાનના ઘોડાની સરક પકડી ઊભો રહ્યો.

વેળાદાન અને જોડીદારો જોઈ-છા ગરીબ કંચાળ જેવા દેખાતા મીરાંજી પાસે તલવાર જોઈ સહુ સ્તબ્ધ નહ્યું. મીરાંજી કોઈ મર્દ છે એવો એમને ભ્રમ થયો. પણ કાઢી કાઢીએ છૂટ કરવા જતી વખતે અનપયાને માથે લઈ જતા નથી એટલે વેળાદાને કહ્યું, "મીરાંજી ! ખસી જાવ મોકુ થાય છે."

"પણ મારે સાથે આવવું છે" કહી, એતો જાણે તૈયાર હોય એમ એણે આગળ ચાલના માડ્યું.

"પણ અમારો નીયમ છે કે કોઈ અનપયાને સાથે ન લઈ જવો."

"આટ આટલા દિવસ તમારી ચાકરી કરી તોય હજી અનપયો?"

"તમે કાઢી સાથે પૂરું કંઈ ન શકો."

"જૂલો હો આપા ! મને હજી ઓળખ્યો નથી પણ પાણી જોયા પછી ઓળખશો તોય થવું છે."

સહુ જોઈ રહ્યું "ને કુલ ત્યા પડ્યો મૂકજો પછી કોઈ છે?"

વેળાદાને મીરાંજીની આખમા જિજ્ઞાસુ તેજ જોયું. એના પાણીને તાગ એના હાથમાં આવી ગયો. મર્દના પાણી તો, દેખાવે મપાપ. એના પાગખ્યા હોય ?

વેળાદાન નીચે ઊતરી ગયો. એણે મીરાંજીની પીઠ ચાબટી ને કહ્યું, "મર્દ ! માગી ડેલીએ તુ અત્યાર સુધી ! આમ અજાનો કેમ રહી શક્યો ?"

"આપા ! વખત નહોતો આવ્યો."

ને તરત જ વેળાદાને ઘોડું ચાનમાંથી હાવવાનું એને હતું. મીરાંજીનું મોઢું ય છૂટમાં સાથે નીકળ્યું. એ છૂટ તો બહુ વમમી થઈ

પડી. દુશ્મનો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયેલા વોળદાનને મીરાંજી જીવસંટોસટની બાજી ખેલી પોતાના કાંડાના જોર ઉપર હીમખીમ ઘેર લાવ્યો. ને મીરાંજીના માન વધ્યા. એ યુવાન મુસલમાનના અંગબળ ઉપર મહુ આક્રીન બન્યું. મીરાંજી વોળદાનની સજનો બાલ ચર્ચ રહ્યો. મીરાંજી કરતા હરતા ચર્ચ પડ્યો, ને પછી તે આખાએ ડાયરામાં મીરાંજી વગર કોઈને અપીણ ન હોય એવી મીરાંજી અને હાડી ડાયરા વચ્ચે કોઈ જગજૂની પ્રીતડીની નીંગડ ગડિ વળાઈ ગઈ.

૩

સૂર્યનારાયણના તેજથી ઝંઝાળી રહેલાં સરોવરનાં તીર અને તેજ કીરણોથી મદમસ્ત બની રહેલ પુષ્પો જસદણની વાડીએ હીયોળાં નાખી રહ્યા હતાં. અને તે વચ્ચે વોળદાન પોતાના ઘોડાની વાર અટકેલો જસદણ દરબાર શેલાખાયરને કમુબાના નિમંત્રણ મોકલાવી રહ્યાં હતાં. મીરાંજી જેવા વિશ્વાસુ સ્વારને જસદણના દરબાર ગઢમાં પૂરપાટ જતો જોઈ વોળદાનની છાતી ગજગજ ઊછળી રહી હતી. જોડીદાર બગીચામાં આનંદથી ટહેલેતા હતાં.

મીરાંજીએ દરબારમાં જઈ શેલાખાયરને પ્રણામ કર્યા. “બાપુ ! બહાર વોળદાન રેડીયો બગીચે આવ્યા છે, ને આપને કમુબા ખીવા તેડાવે છે.”

જામનગરનું રાજ્ય એ વખતે ખૂબ જોરાવર ગણાતું, ને જામનગરની દે શાટતી. કોઈથી એના સીમાડે હુકાય નહિ. શેલાખાયર જેવા સાવજ એ સીમાડે એક હાથમાં તલવાર, બે બીજા ‘હાથમાં બટક’ રોટલો રાખે એવો જમાનો હતો. શેલાખાયરે મધ રાત્રે જ જામનગરની હદમાં જઈ ગામ લાગેલું, પણ શેલાખાયર જેવા સાવજની પાછળ કોઈ ચડેલું નહિ, એટલે ગર્વના નશામાં ઘેઘૂર બનેલ દરબારે તરત જ કહી નાંખ્યું. “શું વોળદાન જામનગરની

ધોણુ લૂટીને આવ્યો છે કે એનાથી અહીં નથી અવાતું ? જા જાને કહેજે કે કસુંબો પીવડાવેા હોય તો અહીં આવે. ” ને દરબારે અટહાસ્ય કર્યું.

મીરાંજીની છાતીમાં મમ્મો આ ઊડેા ધા રવેા સાસે નીકળી ગયેા. જેના અનથી શરીરમાં લોહી વહેતુ એ વોગદાનની મરકરી એનાથી સહન થઈ નહિ. એ ધોમધોમ થઈ ગયેા પણ ગમ ખાઈ જઈ ને ગૂપચૂપ પાછો વળી નીકળ્યો.

વોગદાન તો અહીંથી કાઢી ખરલમાં છૂંટાવતો હતો, ત્યાં મીરાંજીને મારતે ઘોડે આવતો જોયેા. એ આસનેર આવ્યો. કમથી એની છાતી ધમધુ પેઠે ઊછળતી. એની આંખોમાં ખૂનસ ઊભરાતું. એણે હાક મારી. “ ઘોડે રાંગ વાળેા. ”

સડુ તાકી રહ્યું, “ શું જસદણની વાર ચઢી છે ? ”

“ ના, જામનગરની બજાર લૂંટવી છે. ”

“ જામનગરની ! ” એકે આશ્ચર્યમાં સહેજ કંપતા કહી નાંખ્યું.

મીરાંજી એની સામે જોઈ રહ્યો. સતીની આંખમાંથી ક્રોધભરી જવાળાઓ જોઈ દવસી કીડેા કંપી ઊડે એમ પેલાના અંગમાં કંપ વણ્ટયો. ને સડુએ તરત જ ઘોડે રાંગ વાળ્યા.

“ નામદં ! ” મીરાંજી તાકુક્યેા.

વોગદાને ઘોડેા મીરાંજી પાસે લઈ જઈ કહ્યું, “ મીરાંજી ! જામને જાણેા છે ? ”

“ જોયેા, ને જણ્યેા છે. ”

“ સતેા સાપ જગાડીએ છીએ. ”

“ તાક બોવા કરતાં મારું ડૂલ કરવું સારું. ”

“ એટલે ? ”

“ જામનગરની ધોણુ લૂંટ્યા પછી શેલાખાચર કસુંબો પીવાનું મહેણું મારે..... ”

“ હે.....”

“ આ મારા કાળજમાં હજી એ બોંકાર રહ્યું છે. ”

ને ઘોડાં જલ્દી પવનમાં પંખી બિડચાં બંદકમાંથી ગોળીયું છૂટે એમ એ સહુ પહોંચ્યા જામનગરમાં, ને એ કિલ્લોલ કરતી મદલરી નારીઓની ધોણુ લૂંટી, વોગદાને મીરાંજીની મદદથી જામનગરની બજાર સોંસરવા ઘોડાં રમતાં મૂકી દીધાં.

નગર સંઘી કી નારીકું કુંભું જેમ કરદાય

વાઠ દીયે વોગદાનીયો માઠ બજાર માંય.

આખાંયે ગામમાં કાળો કકળાટ થઈ ગયો. સ્ત્રીના આક્રંદ, વાણિયાઓના ધમપછાડા અને ફોજની ધમસાથુને લીધે આખું ગામ ખગલગી બિડ્યું. પણ વોગદાન અને મીરાંજી પોતાના સોબતીઓ લઈ હવામાં અલોપ થઈ ગયા. એ જય ! જય ! ના પડછંદા ફકત ગાજી રહ્યા ને ઘોડેસ્વારોની પાછળ બિડતી રજા એમની આંખ આડે પડદો બની રહી.

જસદણુ આવી એ જ બગીચે ફરી વોગદાને પડાવ નાખ્યો. મીરાંજીની છાતી આજ ગજ ગજ બિજગતી હતી. એની આંખોમાં વિજયનો મદ હતો. એણે ગૌરવભર્યે ચહેરે શેલાખાચર પાસે જઈ ફરી કસુંબો પીવા માટે આવવા આમંત્રણ આપ્યાં.

શેલાખાચરે ફરી એ જ કથું, “ શું જામનગરની ધોણુ લૂંટી લાગ્યો છે ? ”

“ હા. બાપુ. એકલી ધોણુ નહિ, પણ સાથે બજારે લૂંટી લાગ્યો છે. ”

બાપુનો ગર્વ મળી ગયો. એ મીરાંજી સામે જોઈ રહ્યા. નરપુંગવ સમો એ એમને કોઈ ફીરતો જણાયો. નાનકડા દેહની પાછળ એમણે અસંખ્ય શૌર્યકથાઓ વાંચી. એ બિડ્યા, ને વોગદાન સાથે બેસી કસુંબો પીને મીરાંજીનાં વખાણુ કરી પીઠ ચાળડી.

૪

કાજનાં ખગલાં ઝડપી છે. એને પાણી પેટે વહો જતાં વિશંખ લાગતો નથી. ધંધે ચડેલ માણસ કાજની ગણતરી અને તેનું ભાન બૂલે છે. લૂટને સ્વાડે ચડેલ મીરાંજી વોળદાનની સાથે રહીને પોતાનું વૈર વિસરી ગયો હતો. એના દિલમાં ધોમ ધોમ ધખતા વૈર અંગાર ઉપર એસારામ રૂપી રાખનો ધર બાઝી ગયો હતો. એ અંગાર હોયવાયો ન હતો, ફક્ત કાજળા ગયો હતો. એકાદ પવનનો ઝપાટો કે નાની શી ફૂંક એને સચેત બનાવવા પૂરતા હતો.

રાજા ઇંદો તહેવાર હતો. વોળદાન ફેરી ઉપર પોતાના સોળતીઓ લઈને ઉપડી ગયેલો, મીરાંજી ડેલી સાચવવા ઘેર રહેલ. ગામમાં ધાંચી વોરાનું એક જ ઘર. રાજા ઇંદ જોવો તહેવાર ને મહંમદરસુલીસ્તાના ગૈયદ કુટુંબના નખીરા મીરાંજી મારે આંગણે જમે, એ ભાગ્ય મારો ક્યાંથી હોય, એમ સમજી એ વહેરે ડેલીએ જઈ મીરાંજીને જમવાનું નોતરું આપ્યું. "બાપુ ! આજે મારું ઇન્જન છે."

"સારું." ટેલી મીરાંજી શોકાતુર બની ગયા. રાજા ઇંદ નજર આગળ દેખાણી, અને તેની પાછળ ભાઈના મૃત્યુદેહને 'ડેકિયાં' કરી જોતું જોયું. એને બૂતકાજ નંજર સામે તરવરવા લાગ્યો. પોતે શું કરવા નીકળ્યો ને અત્યારે શું કરી રહ્યો છે? એને મળે દૂરો ભરાયો, ને બખ્ખે વર્ષનાં બહાણાં વાયાં પછી ભાઈના મૃત્યુનો આકરાં દુઃખ અને વસમા વિયોગને લીધે આંખમાંથી અશ્રુઓ સરી પડેયાં.

તરત જ વોળદાન ડેલીમાં દાખલ થયો. રડતા મીરાંજીના મહેરાનું નર ઊતરી ગયેલું જોયું. એ ટેકીને ધોડાથી નીચે ઊતર્યો, ને મીરાંજીનું કાંઈ પકેડી ભાઈને પૂછે એમ બહાલ ભર્યા ઉભરાતા હૈતથી હાથ દાખી પૂછ્યું, "મીરાંજી ! આ શું ? શું કાંઈએ મહેલું માર્યું ? તો હું એની જીમ ખેંચાવી કંદાવું."

"ના."

“તો તું કાઠિયાણીએ ‘કડવા બેઠું સંભળાવ્યાં?’”

“ના. એ તો મારા માવતર છે.”

“ત્યારે! આવાં આકર્ષક રૂપ શાં? એટલે એટલા ધા ‘પંડ્યા’ છતાં તને કદીએ મેં અરેરાટી કરતાં કે કષ્ટમતાં સંભળ્યો નથી. આંખો બીજાં પેલી નીહાળી નથી. અને ‘આજે એક સંભટાં આ શ્રાવણની હેલી જેવાં ખારાં જળ કેમ વહાવ્યાં?”

“ભાઈ! ભાઈ! ભાઈ!” મીરાંજીથી ધૂમકું મૂકાઈ ગયું, ને એણે આખીએ વેરકથા કહી સંભળાવી.

“અરે, એમાં તું? વખત આવવા દે.” કહી વેળાદાને એને જોતો કર્યો ને જલદીએ વાતનો નીવેડો લાવી દેવાના વચન આપ્યાં —
કે જનમ્યા ને કે જનમરો, બોમ અનેરી ભાત,
કે દિ’ નાવે કાડીએ, રેડીઆની રાત.

મીરાંજીને દિવસ આવી ગઈ. ધધુકાના અગરાજ કરેલાં અનન્ય દષ્ટિ મમીપ દોડ્યાં આવતાં દેખાયાં. દિવસ એમરી જતાં શરવીર મનુષ્ય ચીંથરાનો થઈ જાય છે, પણ બધાણીને અપીણના કમુખાનું ફાટું મળતાં જેમ નવયુવાન જેટલો કેદમાં આવી જાય છે, એમ દિવસ અને સહાનુભૂતિના એક જ ચપ્પે ગાયં બિહારાઈ હાથે છે.

દોરાનો દિવસ હતો. મીરાંજી અને વેળાદાન રેડીએ ઘોડાં લઈને બપોરમાં વડવાણ દરબાગની સ્વારી નીકળેલી. દૂરથી પેલા ફટાયાને જોયો ને ઘોડાં એના ઉપર બેઠા કર્યા. કાંઈએ માન્યું કે ઘોડાં દોડવે છે. કાંઈએ માન્યું કે સ્વારી જોતા ઘોડાં પૂરપાટ ધમ્યાં આવે છે. નદીમાં વેળ આવે ને કાંઈ ગણકાર્યા વગર એ આગળ ધમ્યે જાય, એમ આ ઘોડાં સ્વારી વચ્ચે પડ્યાં એક જ ધા લાવાનો મીરાંજીએ જાણ્યો. એ આંગળીએ ચડાવી ભાલો ઝીંક્યો ને સોમરો પેલા ફટાયાની છાતી મેંમરો નીકળી ગયો. તરત જ વેળાદાનીયાની તલવાગનો ઝાટકો જનોઈવટ બિતરી ગયો, ને વટોળીઆ પેડે ઘોડાં વળી નીકળ્યાં.

સ્વારીમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. વાર મરી પણ પાણીપંથી કાઢિ-
યાનાડી ઘોડીયેને આંખી શકાયું નહિ. લાખના વૈરનું તર્પણ કર્યું.
પોતાના દીકરી આગ બૂઝાવી. મીરાંજએ વેળાદાનને બાથમાં લઈ
મેટયા પછી રજા માગી. જુદા પડતાં એમનાં હૈયાં વસોવાઈ ગયા.

મીરાંજએ દુશ્મનના લોહીમાં પોતાના કાંડાં બોળ્યાં કે તરતજ
એના હૃદયમાં ઝણેજુટી વાગી. એનું બહાણું વતન, બાળબચ્ચાં સાંભળ્યાં.
ને એ ધધુકે પહોંચ્યો.

ભાઈની ભરત કગીને નાતો કરી. બાળબચ્ચાંએની બહાણબરી
બચીઓ, સૈંદર્યવતી, પ્રેમાળ પત્નીની મીડી ગોદ, એને વેળાદાનની
મૈત્રી જેટલાં હુકાળા ન લાગ્યાં. રેડીયો એનું હૃદય જીતી ગયો.
જીવનભરના બંને મિત્રોએ જીવનન દોસ્તીનાં મુલ્ય માણી નાંચ્યાં.

“બાપુ ! કમુઓ પીવા પધારેલ વોળદાન રેફરીઓ આપની રાફ જુએ છે ” કહી વોળદાનનો માથુમ એક બાણી બોલો રહ્યો.

વિજયના મદમા ઘેઘૂર બનેન મદમસ્ત આખોવાગો જવાખાચર બીજાઓ સાથે વાતે વળ્યો. વોળદાનના આમત્રણની જાણે એને કશી પરવા ન હોય.

“બાપુ ! મોકુ થાય છે પછી વોળદાનને ચડી જવું છે ”

“તે, બા આટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? શું વોળદાન કાઈ નગરની ઘોણુ લૂટીને આ ચો છે ? ” ગઈ કાલેજ નગરની હદમાં લૂંટ કરીને આવેલા દરબારે પોતાના હદયમાં ખગલગાટ મચાવતા ગર્વ અને ગૌરવભર્યા શબ્દો જિવ્યાયા.

નગરની ચોમેર હાક બોલતી એના ગામમાં તો શું, પણ સીમાડે લૂટ કરનારને જામ મારીને ઝેર કરી નાખતા.

સાજના નમતા પહોરે સીમાડે કરેલી લૂટનો કોઈએ દરકાર નહિ કરેલી એથી ફૂલાર્ધ જર્જ ઉજાળ્યા શબ્દો દરબારે બોલી નાખ્યા. સંદેશો લઈ આમત્રણ આપવા જનારના રોમ રોમે અપમાન

ચડી ગયું એનો નાડીએ નાડીએ વહેતો ચયેલો કોથ ઠાઈ છુદાયેલા
નાગ સમો કૂકાડા મારવા લાગ્યો એ પાણીના પૂર પેડે વહેતો ચઈ
વોળદાન પાસે આ-યો

‘ મા, ઘોડે રાગ વાળો ’

ને સહુ જોઈ રહ્યું.

“ પણ આગલી ધમાન શી ? ”

“ નગરને મારજે જતું છે ? ”

“ કેમ ? ”

“ નગરની ઘોણુ લૂટવી છે ”

મહુ રતબંધ બની ગયું પાચ સાત ઘોડે નગરની ઘોણુ લૂટવાનો
મતસુમો એ જીવતા મૃત્યુના જડમામા પેસના જેવી વાત હતી

“ મારા કાગળમા બરજી પેડે બોધાર્તા શેનાખાયરના શબ્દો
પાઝ ન વગે તમા સુધી મને જ પ નહિ વળે ”

ને વોળદાન પોતાના જોડીદાર જોડે ત્રગરને સીમાડે, આવી ચડ્યો
જાગના સૂર્યની રહેણે રગમતિના ખગખગ વહેતા જળમાં
વોડા નાખી એમર પડેના કપડા એમણે બાનાની અશ્વીએ બિપાડયા
તરતજ એ સોમની જોડે વોળદાન ગામમા ગયો બગર વચ્ચે
ઘોડા તગડયા, ને બગર લૂની નગર ગોદીરા થયા, “ લૂંટ ! લૂંટ !
દગવાન ! દરવાને ! ”

ને દરવાનોએ દરવાજા બંધ કરવા માડયા દરવાજાના તોર્તીંગ
બારણા બંધ થાય એટલે તો જીવતા સમાત જ લેવાની બાકી રહે

વોળદાને ઘોડા તગડયા એકે બાળુ બંધ કરી બીજાને એ ચતા
દગવાન પાસે વોળદાનનું ઘોડુ લગોદગ ચઈ ગયું પોતાના ભાઈની
શુદી વતી બારણાને ધકેલ્યું, ને દરવાનનું માથુ વાઢી લેતા ત્રણે ઘોડા
બહાર નીકળી ગયા

~ પાછળ વાર ચડી દિ’ આજો યોડા તગડ્યે પાર ન આવે.

ને રાત પડ્યા સિવાય વાર પીછા-છોડે નહિ, એટલે ઘોડાં ધમ-
તળીયે ચડ્યાં, ધૂમતાં ધૂમતાં, ઘોડાંઓની લગોલગ વારનો એક ઘોડો
ચર્મ ગયો.

વોળદાન અને તેના બેડીદાર પાસે ઘોડીઓ હતી. સ્વારનો
ઘોડો ઘોડીઓની ગંધે લકાયો ચર્મ પાછળ પડેલો વોળદાન અને તેનો
બેડીદાર વાર રોકું હતો તે બંને બાજુએ ખસી ગયા, ને સ્વારનો
ઘોડો બંનેની વચ્ચે નીકળ્યો કે, તરતજ વોળદાને તલવાર વડે
કુલાર જેમ આકે ઉપરથી પડેલાં બિતારી લે એમ એનું માથું બિતારી
લીધું. ઘોડો, ઘોડીઓનાં જૂથમાં જઈ હથુહથતો બિભો રહ્યો.

“બા, આપણા કોઈનાં ઘોડાં દૂલ્યાં છે?”

“ના આપણા ઘોડાં હજી પાંચસે ગાઉની બેપકાપે એવા છે.”

ને વારનાં ઘોડાને ગૂડી પાછાં પોતાનાં ઘોડાં વહેતાં કયા.

વાર આ ઘોડાંઓને આંખી નહિ, ને વોળદાન નંગરની ઘોણ
લૂંટી આવ્યો. જસદણ આવતાં તો એની ઘોડીનાં દાખડા તૂટી પડ્યા.
પોતાની જીવ જેવી ઘોડીનાં દુઃખ એ બેઠ શક્યો નહિ. એણે પોતાના
એક સોબતી સદરને ઘોડી ગૂડી નાખવાની રમ આપી.

ઘોડાંને ગૂડવાં હોય ત્યારે ધણું કરીને એના હેડીયામાં તલવાર
પરોવી આંચકો મારવામાં આવે છે, પણ સદરે તો પોતાના કાંડાના
બેર ઉપર મહાર બાંધી બાટકો ઉપરથી માર્યો, ને હેડીઓ કપાયો નહિ.
ઘોડાંનું માથું લપડવા લાગ્યું. ઘોડી બાગી ને કુંડાળે, પડી, ધડી.
ધડી, ઘોડીએ આવી. વોળદાન ઉપર માથું નાખવા માંડ્યું. ઝળુંબતી.
ઘોડીને વોળદાને પકડી લીધી, અને સગળ આંખે એણે ફરી ઘોડીને

ને દરબાર પધાર્યા. વોળદાને કહ્યુંબો પાઈ ખડીયા ખાલી કરાવ્યા સહુને નગરના રેટા બંધાવવા માંડ્યા, વધારાના લૂગડાં પાથરવા માંડ્યાં.

શેલાખાચરની ઝાંખો ચમકી. “બા! નગરની ઘોણુ લૂંટી!”

“બા, ઘોણુ એકલી નહિ પણ બભર પણ લૂંટી.”

“નગર ગોડીરો!” આશ્ચર્યમુગ્ધ થયેલા ડાચરામાંથી બોલાર્ધ જવાયુ, ને સહુએ વોળદાનના કાર્યનો લક્ષકાર્યો.

કે જનમ્યા ને કે જનમશે, બોમ અનેરી ભાત,

કે દિ' નાવે કાઠીએ, રેફડીઆની રાત.

૨

“ગઢવા કયા રેવા?”

“આપુ, બરવાગા.”

“ધેસાશહવાળું કે?” બીજાએ એકે પૂછ્યું.

“માળો ભાળે બજુકો, કાછડ પણ કાઠીથી ભય નહિ એવો.”

એકે ખૂણામાં ફુંટીયા વાળો બેઠા બેઠા આખો મીચીને કહ્યું.

ત્યાં તો એક ચારણે કહ્યું.

તારા જે આચરીયા તણે, કાથી લાગ લરાય ના,

પણ સીમાડે ધેલોશા વારે, ખડ વોળદાનીઆ.

સાબગતા જ ગઢનાના ફવાડા આવળા ચર્ધ મયાં પોતાના ધણીની નીંદા એનાથી સહન થઈ નહિ. એનાથી બોલાર્ધજવાયુ “બાપ! સાવજને હાથ ન ચડ્યા હોઈ ત્યાં લગી ફૂતરો, બાપા એની ખમટું તો....”

“હવે બાબ્યો તારે ધેલોહા. મારે હાથ ચડે તો હતો નો'તો કરી નાખું.”

ને ચારણ ત્યાંથી નીકળી ગયા. ધેલાચાએ વાત સાંભળી, ને એ વોળદાનને પોતાના હાથનો સ્વાદ ચખાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. “આ વખતની એની ખળાવાડ મારે લરવી.”

‘કાળ તો વહેતા વટેમાથુ’ પેઠે લાંબુ અંતર’ કાપી રહ્યો હતો. દાંજ (ઘેલોશા) બોટાદ જતા હતા. ચાચરીયાને પાદર ચઢને ઘેલોશા કહેતા ગયા, “ કાલે તૈયાર રહેજે.”

ને મર્દને શાભે એવો જવાબ આપતો વોળદાન’ બીજે દિવસે સ્ત્રીમાડે એક નરવીરનું સ્વાગત કરવા ઘોડે ચડી શસ્ત્ર સજ્જ બિભો રહ્યો.

રામરામ થયા, કસુંબાની અંજલીઓ લેવાંણી અને દંદ યુદ્ધ મંડાણાં કુંડાળે ચડેલી ઘોડીઓ પોતપોતાનાં માલિકના ઇસારે બેઠતી. જાણે ગેડીદડાની રમત મંડાણી. એટલામાં તો ઘોડાનો તંગ દીસો થયેલ દાંજએ જોયો. દોડતે ઘોડે બિતરી દાંજએ તંગ ખેંચી લીધા. આ તકનો લાભ લેવાની વોળદાનની હોંમત ચાલી નહિ.

ઘોડારી ધમસાણુમાં, તંગ લીધેલ તાણી;

દાંજમાં ભાડો ફરે, ઘેલો માધાણી.

શૌર્યથી ઉભરાતા બંને નરપુંગવો સામસામાં રમણે ચડ્યાં. પોતાની મર્દાઈને યોગ્ય પહેલો ધા કરવાની સામસામી તકો અપાઈ. ને ઘેલોશાના આગ્રહથી વોળદાને ધા કયો.

યુદ્ધના કીડા પેઠે ઉછરનાર અનેક દાવપેચને ઘૂંટીને પી જનાર દાંજએ ધા ચૂકાવ્યો, ને ઘોડીને ઉપાડતાં ફાટતી આંખે દાંજએ હાકલ કરી, “ વોળદાન ! એમ ધા ન થાય. જોઈલે ભાઈડાના ધુબાડા.”

ને વોળદાનના કાળજીમાં ફડક પેસી ગઈ.

દાંજનો ભાલાનો ધા કોઈ બંદુકની ગોળી કરતાં ચે કારમો હતો. ઘોડીના તરોંગ વીધીને ઘોડીને ભોંયમાં જડી લીધી. પછાટ ખાઈને બેઠતા વોળદાનને માથે દાંજ કાળજીબી હંડવીને બિલા. “ વોળદાન ! તને મારતાં વાર સી ? પણ તારો ગર્વ બિતારવા માટે જ મારે આ કરવું પડ્યું.”

વોળદાનના હોડ સરમથી શીવાઈ ગયા. મર્દને નામોશી એ મૃત્યુ જ છે. દાનો દુસ્મન હતો એટલે જીવતદાન મેગવી વોળદાન બેઠ્યો.

" દૂર દૂર રસ્તા ઉપર આધી ચડેલી ભાળી. કોઈ ભયકર વઢાળીઓ પૃથ્વીને રંગદોળવા અને તેનું સામ્રાજ્ય ગગનને આગણે સ્થાપવા એ ઊંચોને પહોળો બની દોડ્યો આવતો હોય એવી કમરી સડેલી.

ધેવાશાનો એ ભાખરજી જમાદાર ઘોડો લઈને ધસ્યે આવતો હતો. વોળદાનને કપ વછૂટ્યો. " વોળદાન ! નાસ નાસ ! "

" ભાણુ તે કેમ બા. મારી ઘોડી ગુડાણી "

" તે લેને આ મારી, " કહી ઘણીએ પોતાની ઘોડી દારી દીધી દાના દુરમને દાનાઈનું ગૌરવ વધાર્યું.

ને વોળદાન જીવતદાન લઈ નાસી છૂટ્યો.

૩

" વોળદાન ! ક્યાપા ! અમારો પગાર ચૂકવ. હવે અમે પાચસો પાંચસો માણસો પગાર વગર ક્યા સુધી નબીએ. "

" બા. પગાર તો નથી. " કહી વોળદાને, પોતાના નોકરોને નોકરો દીધો.

પાચસો ઘોડા લઈને સદર પોતાના માલિકને છોડી ગયો.

મૂળધરાઈની લૂંટ વોળદાને પચાવી. માલીકના, અમને યાદ કરી એ લડવૈયા ગૂપચૂપ ચાલ્યા ગયા.

સરવાથી ત્રણ જ ગાઉ દૂર ગઢડીયાના નાગમોજક સાથે જસ-દણના ડાપરામાં વોળદાનને બોલવું પડેલું સામસામા આકરા વેણ કાઢેલા. એટલે બોળજે વખત વર્ત્યો, ને આ ઘોડાને દાઢે વોળદાનનું વેર વાગવાનો ત્રાગડો રચ્યો.

x

x

x

ઘોડા સોળતી ગયા પછી વોળદાનને બહાર જવાની દરકાર ન ગઈ. સરવા પોતાનું ગામ તેની પાસે જ ગોમતિ કઠિરાળા આગણીને નેસડો. એ નેસડા ઉપર એની નજ્જના એર ચડ્યાં એના જ આધારે પડેલી એ ચારણુ દોમ ઉપર એની મીટ મડાણી. એના

મૃત્યુએ એને અવળી શુદ્ધિ આપી. વાડ ચીલડાને ગળવા ઊભી થઈ. વોળદાને નેસનાં દોર વાળ્યા ને પોતાની ડેલીમાં પૂરી દીધાં.

બૂખ્યાં ને તરસ્યાં દોર ડેલીમાં ત્રણ દિવસ લાલચ્યાં. બહાર રાખા ચારણની દીકરી આઠ દેવળ અને તેની નાની દીકરી બન્ને અન્નજળની બાધા લઈને લાંવતા બેઠાં. જાણે કોઈ ખપ્પર જોગ-ણીએ વોળદાનનાં લોહીથી ખપ્પર ભગ્વા આવી હોય.

ત્રણ ત્રણ દિવસે એમનામાં જોગમાંયા પ્રગટયાં કોઈ પ્રલયના પૂર સમા શૌર્યે ઊભરાયાં. દીકરીએ માને હાકલ કરી. ને ડેલીના ખીલ વચ્ચે ઊભેલી દીકરી ઉપર માયે તલવાર ઊગામી.

દીકરી ખડખડ હસી. મા ! જોજો; “ માગમાં જીવ ન રાખતી. ગળુ સળપટ ઊતારી લેજો. ”

ને માયે આખો વીંચી જગદબાને સંભારી એ લોહી પીપાસુ રક્તચડીને વહેતી કરી સ્નેહનાં બીંદુઓ કાઝાની નાડીએ નીતર્યાં, ને આટલો દીલો થઈ ગયો. ગળુ અડધુ વદાઈ તલવાર ચહોંટી ગઈ.

દીકરી ખડખડાટ હસી પડી બીજે હાથે એણે ખડી ગયેલી ડોક સરખી કરી ને માને બીજે ધા કરવા કહ્યું. માની હોંમત ચાલી નહિ દીકરીએ મા પાસેથી તલવાર ખૂંટવી લીધી ને માયુ ઉતારી આપ્યું.

લોહીનાં ફૂવારાઓએ છટાવ કર્યો. દીકરીના શોણીતે સ્નાન કરતી આઈ દેવળને દુનિઆ જૂતી દેખાઈ. એણે બરછી લઈને પોતાનાં રૂંતન કાપી નાખ્યાં. માણસોએ ખૂમો પાડી, “ વોળદાન ! તારું જૂંકું થઈ ગયું ”

નિર્મતાન વોળદાન “ આથી વધુ પોતાનું જુકું શું થવાનું છે. ” સમજી હડે ચડ્યો. ચારણીઆણી ત્યાં પડી ગઈ. ને શાપ આપતી ગઈ, “ ત્રણ દિવસમાં તું ચ મારી પાછળ આવજો. ”

લાવી ભણકારા વાળ્યા વોળદાનના અંતરમાં ઊંડો ઊંડો ધા વાગ્યો. એણે ડેલી ઉધાડી દોર તગડી દીધાં.

નેમડાના માણસો પરગામ ગયેલા તે આત્માને ને ઉચાળા ભર્યાં. ભર્યું ભાઈરું નેમડાનું મ્યગ કી-લોગનું તે ઉજ્જડ દીના જેવું ભયંકર બની રહ્યું.

૪

ભોજક તક માધતો હતો. અચાનક એણે પોતાની સાથે ઘોડા લઈ સરવા ઉપર પડવાનું નક્કી કર્યું. ગામના પાદરમાંથી ધણુ વાળ્યાં. સુદર દેખાતા ડોર ઉપાડ્યાં ને વોળદાનને કહેવગવી ચાલ્યા ગયા.

વોળદાને ઘોડી જસદણ નાજ જડાવા મોકલેલી. બાલો સળવા પાગિયાદ ગયેલો. માણસનું મૃત્યુ એને એવા સંજોગોમાં મૂકી દે છે કે એ પોતાની જાતને સલામત મમજી કર્યાંએ તૈયારીમાં રહેતો નથી.

એણે ટાપડે ઘોડે પમાણુ કર્યું. કટાર્ક ગયેલી બરછી અને તલવાર લઈ એ પૂંઠે ધાયો.

પાદરમાં બારોટ અને ગજગોર ભીભેલા, એમણે ઘોડાની વાટ આંતરી, "આપા ! નો જવાબ."

"અરે, નો શું જવાબ !"

"આપા ! એકસે પડે એ વાર ખાળી જાય એમ મૂંથી. જવ એ જ અમારું લોહી." કાકી ચબી ગયો, ને પાછો વળી રૂંસીએ બેઠો.

કાકીઆણી પોતાની જાતી આમરીએ જાતી જાતી કીમમાં તગડાર્ક જતા ડોર નીલાણી રહી હતી. કોઈ પોતાનો આત્મા એંચી જતું હોય એમ એના હૈયામાં વલોપાત હતો. એની આંખમાં ગમ-ગીતીનાં આંધ જિતગતાં. એના કગમાઈ જતાં ચહેરા ઉપર ત્રિપાદની છાંય હતી.

જાતી આસરીએથી દૂર દૂર વાડીઓમાં વારનાં ઘોડાં પોતાનાં વહાણાં જાનવરને મારતાં એ જોઈ એનાથી હાથ પોકારાર્ક ગઈ. "રડવીને, કાંણો મારે."

ને ડેવીએ બેઠેલા વોળદાનની બોટીએ બોટી કપી લાડી. એણે

તૈયાર થોડા ઉપર પલાણુ આદ્યું. ગમે તેવા નામદને પણ સ્ત્રીનું મહેલું ખૂબ આનંદ ચડાવે છે. કોઈ કટાર બરછીના ધા કરતાં ય સ્ત્રીની ગાળ કે મહેલું વધુ કાતીલ હોય છે. ડંખની વેદના કરતાંય એ ધાના સળાકા સોંસરવા વીંધાઈને ઊછળે છે. વોળદાને થોડી તગડી પાછળ વિહેતી કરી.

ઝોડીઆરની ધાર પાસે જતાં જતાં આંખી ગયો. પડકારા હાકલા કરતો વોળદાન ચોરની વાડો સોંસરો ધસ્યો મસ્યો જતો હતો.

અચાનક થયેલા હલ્લામાં વોળદાને ઘેરેયા પેઠે ધૂમવા માંડ્યું. રંગની છોળો ઊડે એમ લોહીનાં ખાખડાં ભરાણું. પિયકારી પેઠે નાડોમાંથી ઊડતાં શણીત રંગભીના વરસાડા જેવા વોળદાનને રોળતાં હતાં.

વોળદાનની થોડી ઠેળે ઝડી, ને સૌપથી બેકામ બનેલ વોળદાન ઉપરથી નીકળી પડ્યો. એવો જ વોળદાન દબાયો. દુશ્મનોએ એને ઘેરી લીધો, ને સદરને એનું જૂનું જૂનું સ્નેહનું સમણું આવ્યું. એણે વોળદાનને આથ આપી.

“ન હોય, મરાય નહિ.” કહી એણે ભોજકને વાંચો.

“અરે, ન મારું તો કાલે મારાં છોકરાં ગૂંડી બાંદરમાં નાખી દે મારી નાની મોટી વીટું. અને ગડડીયું ધમરોળા મીઠાં વાવે. ટીખા જેવા કરી એનાં નામ નીચાન રહેવા દે નહિ.” ને ભોજકે પાછળથી નામદ જેનું વર્તન દાખવી ચોરકાના ગાળામાં પડેલ દુરમનને રેંસી નાખ્યો.

વોળદાનની કીર્તિ જાણે શાપ વરસાવતી. હોય એમ આંધીનાં પૂર ઊતર્યા ને સદરની આંખો એ આંધી ઉપર ખારાં જળ છાંટવા લાગી.

“પધારો, પધારો, ગઢવી, અત્યારે અસુરા ક્યાંથી ?”
 ડેલીના ગડારામાંથી ઊતરતા દરબારે પગથિયે ઊભા ઊભા
 ડેલીમાં દાખલ થતા ગઢવીને નીહાળીને હર્ષનાં ઉમળકા ભેર
 આવકાર આપ્યો.

“ભાલમાંથી આવું છું.” કહી ગઢવીએ રામરામ ક્યાં, ને
 દુહાની રમઝટ બોલાવી દરબારને ખીરદાવ્યા.

પૂર્વજ્ઞેની કીર્તિની ઉન્નત મશોગાથા સાંભળતાં દરબારની
 છાત્રી ગજગજ ફૂલાવા લાગી. એમણે ઉમળકાભેર ગઢવીનું ખાવડું
 ગ્રાસ્તુ અને રસોડે સાથે જમવા તેડી ગયા.

અંધારું જામતું જતું હતું. ગઢવી ચાક્યો પાક્યો રાતવાસો
 રહેવાનો ઇરાદો આવેલો. પણ એનું નસીબ - જોરાવર હતું. ચાક્યે
 બેસતાં જ શુભ શુકન થયા. લાણીમાં કસાર આવ્યો. પાછળ ભગરી
 ભેંસનાં દૂધ ખદ્ધ જેવાં જામેલા ને અંદર દળેલી સાકર, ગઢવીએ તો
 ખાતાં ખાતાં મલકાઈને પૂછ્યું; “દરબાર, મારું નસીબ તો જોરાવર
 દેખાય છે. યાચ ઈ ખરું ?” કહી એણે પોતાની આંગળાઓ ઉપર
 જામેલ ઘીની ખડપણી થાળી સાથે ઊઝરડીને ઊખેડી.

“ગઢવી ક્યાં જવા નીકળ્યા છે ? આમ કેમ બોલો છો ?”
દરબારે ગઢવીની સામે મીટ માંડી.

“જવું છે રાજમાં, ધરેથી ધાખનાયે નીકળ્યો છું કે રાજસાહેબ
પાસેથી કાંઈક લઈ આવશું. આ શુકનમાં જ કંસાર મળ્યા.”
ગઢવીએ બે હાથો મૂછ ઉપર ફેરવ્યા ને કાળી મૂછો ધીની ચીકાસથી
દીવાના અજવાળામાં ઝળી ઊઠી.

બંને ઊઠીને આવ્યા પયારીએ હાનમ પયારી કરતો હતો.
દરબારે હુકમો લઈ પીવા માંડ્યો. તમાકુની મીઠી સોરમથી સારોએ
ઓરડો મધમધી ઊઠ્યો હતો.

“બાપુ ! આવી શી તરખડ ! મારે માટે તે વળી દૂધ, ચોખા,
સાકર, ફસાર એવું તે હોય ?” ગઢવીએ વિવેક કર્યો.

હુકમની ચક્કમ ઉપરનો દેવતા સમો કરતો ખવાય ગઢવી
સામે જોઈ રહ્યો, “ગઢવી ! અમારે ત્યાં તો વેળા કવેળા આવનાર
દૂધ, ચોખા ને સાકર તો પામે જ છે.”

ગઢવી ચૂપ થઈ ગયો. આટલા નાના ગામેતીને ઘેર આવી
મહેમાન ગતી ! એના ફેવેફેવે પૌરસ ઊભરાયો. “વાહ દરબાર !
વાહ, વાહ ! !”

ગોખલામાં મૂકેલા નાનકડા દીવાના આજી તેજમાં ગઢવીનો
ચહેરો બરાબર દેખાતો નહિ. નહિ તો દરબાર એના આશ્ચર્યને પારખી
ગયા હોત. પણ વિધિના નિર્માણ કાંઈ જુદું જ ધડતર ધડતો હતાં.
ગઢવી શીખ લઈ સવારે પોતાને રસ્તે પડી ગયા.

“અરે રે ! બાપડીયા ! તારી આ દશા..... !” ભાણે,
એહા એહા ગઢવીએ તડેડીને પોક મૂકી.

ખવાસ રસોડામાંથી બહાર દોડી આવ્યો. રાજના રસોડે

જમનાર જમતો જમતો પોક મૂકી રૂએ એવો તો આ પહેલો જ બનાવ હોવાથી ખવાસ બેબાકળો બની ગયો. એની છાતી ગલરાટમાં થડકી ઊઠી. એ સકળવકળ આખે ગઢવી સામે જોઈ રહ્યો. એણે ગઢવીને પૂછ્યું, “પણ ગઢવી, છે શું ?”

“અરે, બાપ, તું આમ ? તારી આવી દશા ?” ગઢવી તો જાણે પોતાનો એકનો એક દીકરો ગૂજરી ગયો હોય એમ રડતો જાય, ને હુલામણા કરતો જાય.

માણસો દોડી આવ્યાં. વઝરણો ને ખવાસોથી વીંટળાઈ વળેલો ગઢવી જેમ જેમ માણસો આવતાં જાય એમ એમ વધારે નોરથી ને આશાપથી રોણું વધારતો જાય.

ત્યાં તો રાજસાહેબ મહેલની અટારીએ ડોકાણા, “એલા ડોકાણ રૂએ છે ?”

“માણુ ! એના ગઢવી.” કહી નીચે ઊભેલા એક ખવાસે હાથ જોડ્યા.

બાપુના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. ગઢવીને રીઝવે તો દેશાટન ખડનાર એ લોકો બધે કીર્તિ ગાય ને ખીજવ્યે વાંકા બોલે. એનાથી સંકુ ડરીને આવે. દરબાર તરત જ નીચે આવ્યા, ને લોકો ખસી ગયા.

“ દરબારમાં મહેમાનને જાણ પીરસાય એવું તો અહીં બાબુ. આ કરતા ક્યારીયું શું જોડું ? ” ગઢવીએ ક્યારીયાના વખાણું આપ્યું

“ ત્યાં વગી શું છે ? ”

“ બાબુ ! અમુક સવાર, વેળા કવેળા ગમે તે જાય ઈ જમ્યા વગર નીકળવા જ ન પામે, ને વગી દૂધ, ચોખા ને માકર, ચાલને રોટલે સહુ ખાઈને આસ્થા જાય એમા વડાઈએ શી ? ”

દરબાર ગઢવીની સામે જોઈ રહ્યા એ આખોમા સાપોલીયા રમતા હોય એવી માહિતી એમણે જોઈ અને તે પાછળની જોડી જોડી યશોગાથાના પ્રતિબિંબ નીહાળ્યા.

“ ગઢવી, ક્યારીયા કેવડું રાજ. ”

“ બાબુ, રાજ કેવા ? ગામેતી છે. ”

“ ને આરડો ખરચ ! ”

“ બાબુ ! એના પારખ્યા તો નજરે જ થાય ને દીલાવરી કાઈ અમુદિએ લેખાય ? ”

“ તો જોશું તમારું ક્યારીયું પણ આવ્યું ક્યા ? ”

ગઢવી કમકમી જાણ્યા ક્યારીયાની યશગાથા ગાતા ગાતા બેશમ અનેક ગઢવી દરબારનો મર્મ કળી ગયો “ રાજ ક્યારીયા ઉપર ત્રાટકશે ? ” એ વિચારે એને ધૂળરી આરી મર્મ પણ સ્થિરતા એણે જાળવી, ને જવાબ આપ્યો, “ બાદરના કાંડા પાસે ”

ગઢવીને એન પડ્યું નહિ તે ક્ષીપ જલદી લાઇ ગયેતમાંથી પત્થર હટ્ટે એમ સીધો ક્યારીયા આપ્યો.

દરબાર ડેલીએ બેઠા હતા ગઢવીએ રામગમ કરી દરબારના પગ ઝાલી લીધા “ અનદાતા ! નીમકહરામ થયો છું ”

“ કાં ગઢવી ! આવું શું જોસો છે ? ” પગ પાછા ખેંચી લેના દરબારે પૂછ્યું

“આપુ, આપના યશ ગાતા લાન ન રહ્યું, ને રાજે કચારીયા ,
જોવાનું કહ્યું છે ” ડરતાં ડરતા ગઢવીએ ઉત્તર વાળ્યો એના
હૃદયમા લયની ફડક પેસી ગઈ હતી કાગળી ફફડી બાપુ હતું

“ અહોહો ! અમારા અહો બાપ્ય ક્યાથી હોય કે રાજસાહેબ
અમારે આગળે પધારે ! ”

ગઢવી સ્તબ્ધ બની ગયા બાપ્યના જોરે અવગો નખાઈ ગયેલ
પાસો સવગો પડતો એણે લાળ્યો, અને એને હૈયે ધરપત વળી

“ જોશુ ’ શબ્દનો અર્થ સહુસહુની કલ્પના પ્રમાણે અતરમાં
ધોળાવા લાગ્યો દરબારે કચારીયાના લાયાતોને બોલાવી કહી નીધું,
“ રાજસાહેબ આપણા મહેમાન થવાના છે. માટે બેસોને દૂર
ન લઈ જશો ”

ને એવા મહેમાનની મહેમાનગતી કરવા સહુએ ઉમળકાભેર
તૈયાર રહેવા માડ્યું બેસોને ટક બે ટક દોહીને ગમે ત્યારે દોહવા
કે એની હેવાઈ કરી સાકરડી, બેસોને ખાણુ આપી દૂધે વધારી,
ને કમોદના ગાડા ઠલવી અણીશુદ્ધ ચોખા તૈયાર કરાવી રાખ્યા
નાવડાની કમોદ કરે ત્યારે આડોશ પાડોશ સોંરમથી મધમધી બિંદે
નહિ તો પછી ભાત ખાવા શા માટે ? નાંવડાની કમોદના ભાત
અને ખાડના મોરસો મહેમાનની રાહ જોતા ઝોરડાના ખૂણે ખડકાઈ ગયા.

3

ડકે ધા પડ્યો દૂર દૂર બિડતી ડમરી ભેદીને આવતા નીશાનના
અવાજે, દરબારના કાન ચમકાવ્યા ગામના દરબારો એકઠા થઈ ગયા
તપામ કરાવતા રાજસાહેબની સ્વારી બીમનાથ દર્શન કરવા જતી
હોવાના સમાચાર મળ્યા

દરબારના કાને પેલા ડકાનો રણકાર કાઈ જાની વાતો કરતો
હોય એમ ગૂંજારવ કરવા લાગ્યો ગઢવી અને ઝોરડામા ભરાઈ પડેલા

ખાંડ-ચોખ્ખા નજર સામે તરવર્ષા, ને રાજસાહેબે 'જોશું' કહેલું તે બતાવવાનો સમય આવી પહેંચિલો એમણે નીહાળ્યો.

"એલા લેસો ઘેર વાળી આવો." કહી દરબાર ઘેડે ચઢ્યા. એ પાંચ ભાઈ સાથેસાથે એ સામા આવ્યા, ને કેટલાક જુવાનો લેસો વાળવા ઊપડ્યા.

રાજસાહેબનાં દળકટકને નીહાળતા દરબારો આગળ ઘોડાં હાંક્યે ગયાં. રાજસાહેબનો હાથી આવ્યો ને સહુ ઘોડેથી ઊતરી ગયાં. હાથી આડા જઈ ઊભા રહ્યા.

"ખસી જાવ, ખસી જાવ." મ્હાવતે ખૂમ મારી.

"અરે, જાવ ક્યાં?" કહી દરબારો ખસ્યા નહિ.

"કાણુ છે?" દરબારે હોદ્દામાં ખેડા ખેડા પૂછ્યું, ને દરબાર બાજુએ તરી સામા આવ્યા.

"બાપુ ! અમારાં આંગણાં આજ પવિત્ર કરો." એ હાથ નેડી દરબારે આમંત્રણુ કર્યો.

"ક્યું ગામ?"

"કંચારીયું."

દરબાર હસી પડ્યા. ગઢવીના શબ્દો એમના સ્મરણુ ઉપ આવી આવીને ઊભરાવા લાગ્યા, ને દરબારે આમંત્રણુ સ્વીકાર્યું.

ઊકળતા આઘણુમાં કમોદના ચોખ્ખા ઓરાઈ ગયા. ને સ સમાનમા ધાય ત્યાં તો જમવાનાં તેડાં આવ્યાં. જુવાનોએ લેસો દોડા નાખી. તમામ માણસોને દૂધ ચોખ્ખા ને સાકરો પીરસાઈ ગઈ.

તંજુમાં ખેડેલા રાજસાહેબ ચોખ્ખાની સોરમથી ખુશ થઈ ગયા. ને પંગત વચ્ચે નીકળી જુએ તો સહુના લાણુમાં દૂધ ચોખ્ખા ને સાકર.

બપોરના ત્રણ વાગ્યે દૂધ જોઈ દરબાર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તાજૂં દૂધ ને બિના બાતનો યાગ જમી દગબારે હાથ ધોયા. પોતાના દરબારી રસોડા કરતાં આજના યાગમાં એમને અજબ મીઠાશ આવી. દીવનાં આમત્રણની એ મહેમાનગતી હતી

દરબારને હૃદયમાં બિડો શાંત સોરડો પડ્યો. પોતાના જ બાઈઓ જાણીને તો એમની છાતી મજગજ બિજળી ને બપડતી વખતે સોરહા ગામ શીરામણીમાં દેતા ગયા

રાજસાહેબે સ્વારી પાછી વાળી. કથારીયાના દરબારે જોઈ રહ્યા, અને એક જ રણકાર સહુના મનમાં પડછદ બોલાવતો, “શું શીરામણી કરવા જ પધારેલા ?”

==
: સ મા ત :
==

આ લેખકનાં હવે પછીનાં અમારા તરફથી

બહાર પડનાર પુસ્તકો

- (૧) સોરઠી વિભૂતિઓ : ક્ષીતિય ખંડ :
- (૨) સોરઠી બહારવટાં
- (૩) મુસાફરીની વાતો (બાળકો માટે)
- (૪) દરિયાઈ વાતો
- (૫) સામાજિક નવલિકાઓ

નવયુગ ગ્રંથમાળા

[વાર્ષિક :: પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ નાં :: પુસ્તકો]
 હિંદમાં રૂ. ૩ :: પરદેશમાં રૂ. ૪-૮-૦ અથવા શીર્ડીંગ ૭.
 (પોસ્ટેજ સાથે)

: યોજના :

સૌ મસ્ત ગૂજરાત આજે
 ભગૃતિના સ્વભા સેવી રહ્યું છે
 એ ભગૃતિને વધારે પ્રદીપ્તમાન
 ખનાવે, સ્વદેશાભિમાન લાવે,
 તેમજ ચાલુ લડતને ઉત્તેજિત
 કરી વધારે ભેષમા લાવવા માટે
 બુદ્ધા બુદ્ધા દેશના સાચા અને
 ક્રાંતિકારક ઇતિહાસો, તે પરથી
 તૈયાર કરેલી વાર્તાઓ, નવલિકાઓ
 અને ક્રાંતિપ્રેરક મહાન પુસ્તકના
 છવનચરિત્રો, એટલુજ નહિ પરંતુ
 આજકાલ કચરાઈ રહેલા ખેડૂતો,
 મજૂરો, કારીગરો અને સ્ત્રીઓના
 છવનમા અનેરું ચેતન ફેલાવે
 એવું સાહિત્ય આપવાની આ
 અમાળા આરામ રાખે છે

: પહેલાં વર્ષનાં પુસ્તકો :

- (૧) સખરસ ૦-૬-૦
- (૨) જવાહર નેહરુ ૦-૮-૦
- (૩) ફાંસી ૦-૫-૦
- (૪) રાજ્ય આપક વરો
અને આપણી દરિદ્રતા ૦-૫-૦
- (૫) સ્વરાજ સેવકો ૦-૪-૦
- (૬) અરવિંદ ધોષના
પત્રો ૦-૨-૦

- (૭) પુરસ્કાર અને
બીજી વાતો ૦-૬-૦

- (૮) કાયદાની આંધી ૦-૪-૬
- (૯) નવવિધાન ૦-૬-૦

- (૧૦) હજરત મુહમ્મદ
પયમગમર સા' ૦-૬-૦

: ટપાલ ખર્ચ બુદ્ધ :
 આજો સેટ ષરબેડેશ ૩-૦-૦ મા

કાઉન્ટ સોળ ચેજ : એન્ટિક્રીન્ટીંગ ચેપર : સુદર છપાઇ :
 : મજબૂત બાઈન્ડીંગ :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

૪ વેરી વાડ : : અમદાવાદ

ગુજરાત ભરની સસ્તી અને પ્રાચીન સાહિત્ય
જનતા સમક્ષ રજૂ કરતી

નવયુગ ગ્રંથમાળા

: બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે :

આપ તે માળાના આહુક થયા છે કે ?
ન થયા હો તો આજેજ આહુક થઈ
નવા વિચારો, નવી સ્ફૂરણાઓ, નવા રસ્તાઓ
અને નવિન ભાવનાઓ રજૂ કરતું
સાહિત્ય જરૂર વાંચો

વાર્ષિક : પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ : નું દેર બેઠાં વાંચન
લવાજમ હિંદમાં—કાચુ પૂઠું રૂ. ૩-૦-૦
પાકુ પૂઠું રૂ. ૪-૦-૦
પરદેશ માટે—કાચુ પૂઠું રૂ. ૪-૮-૦
પાકુ પૂઠું રૂ. ૫-૮-૦